

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ЩЕТИНІН ОЛЕКСІЙ ВІКТОРОВИЧ

УДК291.16(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПІД
ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В 1793–1917 РР.**

09.00.11 – релігієзнавство

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Щетинін О. В.

Науковий керівник: Мищак Іван Миколайович, доктор історичних наук,
професор.

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Щетинін О. В. Міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 031 Релігієзнавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України, Київ, 2021.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що релігійна проблематика в науковому дискурсі все більше привертає увагу не лише вчених, а й викликає значний суспільний інтерес, оскільки церква як соціальний інститут користується одним із найбільших рівнів довіри у громадян. В Україні додаткова зацікавленість релігійною тематикою в цілому та вивченням міжконфесійних відносин зокрема пов'язана з розбудовою української церкви та необхідністю здійснення державою ефективної політики у сфері державно-конфесійних та міжконфесійних відносин. Сучасна Україна є поліконфесійною державою, що додатково сприяє зростанню інтересу до проблеми міжконфесійних відносин. Такі аспекти міжконфесійних відносин, як зміна конфесійної приналежності (міжконфесійні конверсії) та міжконфесійні конфлікти в Україні є явищем не тільки минулого, а й сучасності. Державна політика у сфері міжконфесійних відносин потребує вивчення історичного досвіду цих феноменів, так само як і досвіду політики у сфері міжконфесійних відносин, особливо на території Правобережжя, оскільки цей регіон мав багатоконфесійний та багатонаціональний характер населення. Вивчення релігійно-конфесійної ідентичності представників релігійних спільнот Правобережної України, їх ставлення один до одного, чинників, які це зумовлювали на сьогодні залишається актуальним, оскільки, на відміну від питань державної політики, міжконфесійних конверсій та міжконфесійних конфліктів, історичний аспект проблеми залишається практично недослідженим українською спільнотою релігієзнавців через складність для вивчення, зумовлену вузькою специфікою цього питання.

Попри те, що українські науковці у рамках різних дисциплін зверталися до вивчення проблеми міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр., до сьогодні ця тема не була комплексно досліджена й узагальнена. Хоча деякі з аспектів досліджуваної проблематики були фрагментарно висвітлені у низці дисертаційних, монографічних та інших робіт, ця проблема досі не стала темою жодного окремого дисертаційного дослідження.

Метою дослідження є дослідити міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

Об'єктом дослідження є релігійне життя на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр. Предметом дослідження є міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

Наукова новизна дослідження полягає в тому що у роботі вперше здійснено комплексне узагальнення міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в 1793–1917 рр., у тому числі досліджено відносини між всіма наявними у регіоні конфесіями та релігійними спільнотами.

Автором вперше введено до наукового обігу нові архівні документи, які розкривають проблему міжконфесійної ідентичності, причини, мотиви та процедури здійснення міжконфесійних конверсій. Введено до наукового обігу вперше в українській історіографії джерела особового походження, зокрема щоденники та спогади польських землевласників Правобережної України, які до сьогодні не використовувалися як джерела з історії міжконфесійних відносин у регіоні. Також вперше як джерела з історії міжконфесійних відносин було використано матеріали, які до цього в українській історіографії вживалися лише як джерела з мовної та соціальної історії регіону. У дослідженні розроблено класифікацію джерел з історії міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

У роботі запропоновано авторську періодизацію міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні в 1793–1917 рр., проаналізовано правові та демографічні чинники кількісного зростання та зменшення релігійних спільнот,

що дає змогу спиратися на неї у подальших дослідженнях аналогічної проблематики. Весь період перебування регіону під владою Російської імперії можна розділити на п'ять підперіодів, кожен з яких мав свою специфіку, обумовлену політичними, правовими та іншими обставинами. Вже на 1796 р. влада імперії домоглася православної більшості мешканців у регіоні, яка до 1917 р. не опускалася нижче 50 % мешканців. У подальшому в регіоні у 1839 р. була ліквідована Уніатська церква, а завдяки тиску влади кількість вірних Римо-католицької церкви залишалася до кінця ХІХ ст. практично незмінною, почавши зростати завдяки високій народжуваності та дозволу відпадати від православ'я указом 1905 р.

Автором розглянуто всі наявні на Правобережжі в досліджуваний період релігійні спільноти, та їх місце у міжконфесійних відносинах, зокрема Православну церкву, Уніатську церкву, Римо-католицьку церкву, старообрядців, протестантів, юдеїв, караїмів, мусульман та релігійні спільноти містичних напрямків на основі християнства. Це дало змогу комплексно узагальнити проблему міжконфесійних відносин в регіоні в 1793–1917 рр.

У дисертації висвітлено питання релігійно-конфесійної ідентичності мешканців регіону, визначено ступінь чіткості конфесійної свідомості мешканців досліджуваного регіону в залежності від освіченості, роль держави у процесі розвитку конфесійної свідомості. Межі трьох християнських конфесій регіону не були чітко визначеними. Окрім взаємопроникнення елементів західної та східної традицій у релігійній ідентичності та культурі великої кількості мешканців регіону були присутні низка язичницьких елементів, обрядів і культів дохристиянського походження. Тривалий час освіта, керована представниками духовенства релігійних інституцій регіону, яка могла прищепити конфесійну свідомість мешканцям краю, була слабко розвинена й доступна вузькому прошарку заможних осіб, що додатково сприяло підтриманню стану розмитої конфесійної свідомості та ідентичності серед населення Правобережжя.

Досліджено характер релігійності мешканців регіону та її вплив на міжконфесійні конфлікти, вивчено вплив державної політики на неї.

Суспільство регіону зберігало впродовж досліджуваного періоду становий характер і тому релігійність селян, які тут склали більшість вірян християнських конфесій, носила обрядовий неконфліктний характер, а конфлікти, які відбувалися між конфесіями, були як правило інспіровані згори духовенством та державою. Водночас релігійність пізніх протестантів через обізнаність останніх із біблійним текстом мала здебільшого необрядовий характер, що у конфліктах з ними робило неможливою аргументацію, побудовану на обрядах.

У роботі проаналізовано роль держави у ставленні представників конфесій регіону один до одного, інструменти, які застосовувалися для формування такого ставлення. Російська імперська влада, всебічною підтримкою якої користувалася Православна церква у регіоні, використовувала такі модерні інструменти, як масове книгодрукування, пресу та освіту для формування негативного ставлення до представників неправославних релігійних спільнот регіону. З іншого боку, конфесійна політика держави була зумовлена богословською парадигмою міжконфесійних відносин панівної в Російській імперії Православної церкви – еклезіологічним сотеріологічним ексклюзивізмом.

Подальший розвиток у дослідженні отримала характеристика кількісного та якісного виміру міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні під владою Російської імперії шляхом комплексного аналізу наявних дослідницьких даних за весь період 1793–1917 рр. та завдяки залученню нових даних.

Крім цього, було здійснене практичне застосування теорій соціального капіталу П. Бурдьє, соціального дисциплінування Г. Острайха та агрописьменного суспільства Е. Геллнера для аналізу міжконфесійних відносин у регіоні і в такий спосіб розширено методологічний інструментарій вітчизняного академічного релігієзнавства.

Автор аналізує репресивну конфесійну політику Російської імперії у регіоні, досліджену з точки зору позитивної дискримінації на користь Православної церкви та дискримінації неправославних релігійних спільнот.

Доведено, що ця політика давала повільні результати. Це виявлялося в тому, що навіть у 1860-х рр. у двох із трьох губерній регіону – Подільській та Волинській – православні мешканці складали меншість міського населення, а забезпеченість культовими спорудами і їх якість, навіть наприкінці ХІХ ст., серед римо-католиків була кращою, ніж серед православних. І хоча вектор політики держави, спрямований на посилення Православної церкви і послаблення інших релігійних спільнот регіону, був незмінний, зміни попри їх поступовість були невідворотними, а тому економічні, освітні та людські ресурси на Правобережжі були перерозподілені на користь Православної церкви, яка отримала фактичний і юридичний привілейований статус.

У роботі удосконалено термінологічний апарат, зокрема уточнено поняття «соціальне дисциплінування» та «культурний капітал», використані в контексті державної політики у сфері міжконфесійних відносин у регіоні. Це дозволяє використовувати зазначені терміни у подальших релігієзнавчих дослідженнях, які стосуються історії релігії в Україні. Для характеристики державної політики регулювання інституційного життя релігійних спільнот регіону введено новий термін: «державне конфесійне будівництво», який характеризує інституційну політику Російської імперії у сфері конфесійного життя в імперії в цілому та в регіоні зокрема.

Ключові слова: міжконфесійні відносини, міжконфесійні конфлікти, міжконфесійні конверсії, Правобережна Україна.

ABSTRACT

Shchetinin O. V. Interconfessional relations in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire in 1793–1917. – Manuscript.

Dissertation for the academic degree of Ph.D. Specialty 031 – Religion Studies. – National Pedagogical Dragomanov University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2021.

The relevance of the research topic is due to the fact that religious issues in scientific discourse are attracting increasing attention not only of scholars but also causing considerable public interest, since the church as a social institution enjoys

one of the highest levels of trust among citizens. In Ukraine, additional interest in religious issues in general and the study of interconfessional relations, in particular, is related to the development of the Ukrainian church and the need for the state to implement an effective policy in the field of state-confessional and interconfessional relations. Modern Ukraine is a multi-religious state, which further contributes to the growth of interest in the problem of interconfessional relations. Aspects of interconfessional relations, such as changes in religious affiliation (interconfessional conversions) and interconfessional conflicts in Ukraine are a phenomenon not only of the past but also of the present. State policy in the field of interconfessional relations requires the study of the historical experience of these phenomena, as well as the experience of policy in the field of interconfessional relations, especially on the Right-Bank Ukraine, as this region was multi-religious and multinational. The study of the religious and confessional identity of representatives of religious communities of Right-Bank Ukraine, their attitude to each other, the factors that caused it today remain relevant. Such aspects of interconfessional relations like public policy, interconfessional conversions and interconfessional conflicts have been already studied but the historical aspect of the confessional identity problem remains virtually unexplored by the Ukrainian community scholars because of the difficulty to study due to the narrow specificity of this issue.

Even though Ukrainian scholars in various disciplines turned to study the problem of interconfessional relations in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire in 1793–1917, this topic has not been comprehensively studied and generalized. Although some aspects of the researched problems have been fragmentarily covered in several dissertations, monographs and other works, this problem has not yet become the subject of any separate dissertation research.

The study aims to investigate interconfessional relations in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire in 1793–1917.

The object of the study is the religious life in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire in 1793–1917. The subject of the study is interconfessional relations in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire in 1793–1917.

The scientific novelty of the study is that for the first time a comprehensive generalization of interconfessional relations in the Right-Bank Ukraine in 1793–1917 was carried out, including the relations between all confessions and religious communities in the region.

The author introduced new archival documents that reveal the problem of interconfessional identity, the reasons, motives and procedures for interconfessional conversions for the first time into scientific circulation. For the first time in Ukrainian historiography, some sources of personal origin, in particular several diaries and memoirs of Polish landowners of the Right-Bank Ukraine, which have not been used as sources on the history of interconfessional relations in the region, were introduced into scientific circulation. Additionally, for the first time, materials from the history of interconfessional relations were used, had been previously used in Ukrainian historiography only as sources from the linguistic and social history of the region. The study develops a classification of sources on the history of interconfessional relations in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire in 1793–1917.

The author`s periodization of inter-confessional conversions on the Right-Bank Ukraine in 1793–1917, the legal and demographic factors of quantitative growth and decrease of religious communities, discussed in the thesis, which allows peer response it in further research on similar issues. The entire period of the region`s history under the rule of the Russian Empire can be divided into five subperiods, each of which had its own specifics due to political, legal, and other circumstances. As early as 1796, the empire reached the Orthodox majority of the population in the region, which by 1917 had not dropped below 50% of the population. Later, in 1839 the Uniate Church was liquidated in the region, and due to pressure from the authorities, the number of the faithful of the Roman Catholic Church remained almost unchanged until the end of the XIX century, when it began growing due to the high birth rate and the permission to apostatize from Orthodoxy by the decree of 1905.

The author examines all existing religious communities on the Right-Bank during the study period, and their place in interconfessional relations, including the Russian Orthodox Church, the Uniate Church, the Roman Catholic Church, Old

Believers, Protestants, Jews, Karaites, Muslims, and mystical religious communities. This made it possible to comprehensively generalize the problem of interconfessional relations in the region in 1793–1917.

The thesis covers the issue of the religious and confessional identity of the inhabitants of the region, determines the degree of clarity of confessional consciousness of the inhabitants of the studied region depending on education and the role of the state in the development of confessional consciousness. The boundaries of the region's three Christian denominations were not clearly defined. In addition to the combination of elements of Western and Eastern traditions in the religious identity and culture of a large number of residents of the region, there were also a number of pagan elements, rites, and cults of pre-Christian origin. For a long time, education in the region was led by the clergy, which could instill confessional consciousness. It was poorly developed and accessible only to a narrow stratum of wealthy people, which further contributed to maintaining a blurred confessional consciousness and identity among the Right-Bank population.

The nature of religiosity of the region`s inhabitants, its influence on interconfessional conflicts as well as the influence of the state policy are explored. The society of the region remained divided into social strata during the period under study, and therefore the religiosity of the peasants, who made up the majority of Christians, was of a ceremonial non-conflict nature, and conflicts between confessions were usually instigated by the clergy and the state. At the same time, the religiosity of the late Protestants, due to their familiarity with the biblical text, was mostly non-ritual, which made it impossible to make arguments based on rites during conflicts with them.

The thesis analyzes the role of the state in how the representatives of religions in the region viewed each other as well as the tools used to form their attitudes. The Russian imperial government with the full support of the Russian Orthodox Church in the region, used modern tools such as mass printing, the press, and education to form a negative attitude toward members of the region's non-Orthodox religious communities. On the other hand, the confessional policy of the state was conditioned

by ecclesiological soteriological exclusivism, the theological paradigm of interconfessional relations of the dominant Orthodox Church in the Russian Empire.

The study further develops the characteristics of quantitative and qualitative measurement of interconfessional conversions in the Right-Bank Ukraine under the rule of the Russian Empire using comprehensive analysis of the available research data for the entire period 1793–1917 as well as employing new data.

In addition, the practical theories of social capital of P. Bourdieu, the social discipline of G. Ostraich, and the agro-literate society of E. Gellner were used to analyze of interconfessional relations in the region and thus expande the methodological tools for national academic religious studies.

The author analyzes the repressive confessional policy of the Russian Empire in the region, studied in terms of positive discrimination in favor of the Russian Orthodox Church and discrimination against non-Orthodox religious communities. This policy has been shown to yield slow results. This was manifested by the fact that even in the 1860s in two of the three provinces of the region – Podolsk, and Volyn – Orthodox residents were a minority of the urban population, and the provision of religious buildings and their quality, even in the late nineteenth century among Roman Catholics was better than among the Orthodox. And although the vector of state policy aimed at strengthening the Russian Orthodox Church and weakening other religious communities in the region remained unchanged, changes despite their gradualness were inevitable, and therefore economic, educational, and human resources on the Right-Bank were redistributed in favor of the legally privileged status of the Russian Orthodox Church.

The terminology has been improved. In particular, the concepts of «social discipline» and «cultural capital» used in the context of state policy in the field of interconfessional relations in the region have been clarified. This allows the use of these terms in further religious studies related to the history of religion in Ukraine. To describe the state policy of regulating the institutional life of religious communities in the region, a new term was introduced: «state confessional building», which characterizes the institutional policy of the Russian Empire in the field of confessional life in the empire in general and in the region in particular.

Keywords: interconfessional relations, interconfessional conflicts, interconfessional conversions, Right-Bank Ukraine.

СПИСОК ПРАЦЬ ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Щетінін О. В. Державна політика Російської імперії щодо релігійних організацій на українських землях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 120. С. 203–207. ISSN 2076-1554
2. Щетінін О. В. Особливості формування й розвитку релігійно-конфесійної ідентичності мешканців Правобережжя кінця XVIII – початку XX ст. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 2021, Вип. 33 (5). С. 64–78. ISSN 2522–9699
3. Щетінін О. В. Міжконфесійні конверсії на Правобережній Україні в 1793–1830 рр. *Освітній дискурс: збірник наукових праць*. 2021, Вип 36 (8–9). С. 85–95. ISSN 2616–5007

Статті у зарубіжних виданнях:

Щетінін О. В. Вплив соціального дисциплінування на міжконфесійні відносини на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Evropský filozofický a historický diskurz*. 2021, Svazek 7. Vydání. 2. S. 10–17. ISSN 2533–4816

Статті у інших виданнях, які додатково відображають результати дослідження:

1. Щетінін О. В. Міжконфесійні конфлікти на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Вісник Львівського університету. Серія : філософсько-політологічні студії*. Львів, 2019. Вип. 26. С. 221–226. ISSN 2307–1664
2. Щетінін О. В. Законодавче регулювання міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2020. № 3. С. 66–77. ISSN 2220–1394

ЗМІСТ

ВСТУП	14
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ	20
1.1. Історіографія.....	20
1.2. Джерельна база дослідження.....	44
1.3. Методологія дослідження.....	53
Висновки до першого розділу.....	59
РОЗДІЛ II. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН	64
2.1. Дискримінація на користь Православної церкви.....	64
2.2. Соціальне дисциплінування і державне «конфесійне будівництво».....	98
Висновки до другого розділу.....	123
РОЗДІЛ III. МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ	125
3.1. Конфесійна ідентичність.....	125
3.2. Міжконфесійні конверсії.....	152
3.3. Міжконфесійні конфлікти та співпраця.....	190
Висновки до третього розділу.....	212
ВИСНОВКИ	215
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	224
ДОДАТКИ	255

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

арк. – аркуш

м. – місто

оп. – опис

рр. – роки

р. – рік

с. – село

спр. – справа

Ф. – фонд

вип. – випуск

ВСТУП

Актуальність теми. Релігійна проблематика в науковому дискурсі все більше привертає увагу не лише вчених, а й викликає значний суспільний інтерес, оскільки церква як соціальний інститут користується великим рівнем довіри у громадян. В Україні додаткова зацікавленість релігійною тематикою в цілому та вивченням міжконфесійних відносин зокрема пов'язана з розбудовою української церкви та необхідністю здійснення державою ефективної політики у сфері державно-конфесійних та міжконфесійних відносин. Сучасна Україна є поліконфесійною державою, що додатково сприяє зростанню інтересу до проблеми міжконфесійних відносин.

Актуальність теми також полягає в тому, що такі аспекти міжконфесійних відносин, як зміна конфесійної приналежності (міжконфесійні конверсії) та міжконфесійні конфлікти в Україні, є явищем не тільки минулого, а й сучасності. Державна політика у сфері міжконфесійних відносин потребує вивчення історичного досвіду цих феноменів, так само як і досвіду політики у сфері міжконфесійних відносин, особливо на території Правобережжя, оскільки цей регіон мав багатоконфесійний та багатонаціональний характер населення. Вивчення релігійно-конфесійної ідентичності представників релігійних спільнот Правобережної України, їх ставлення один до одного, чинників, які на це впливали, на сьогодні залишається актуальним, оскільки, на відміну від питань державної політики, історичний аспект міжконфесійних конверсій та міжконфесійних конфліктів залишається практично недослідженим українською спільнотою релігієзнавців.

Попри те, що українські науковці у рамках різних дисциплін зверталися до вивчення проблеми міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр., до сьогодні ця тема не була комплексно досліджена й узагальнена. Будучи висвітлена фрагментарно у наявних дисертаційних, монографічних та інших дослідженнях, вона не стала темою жодного окремого дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження здійснене відповідно до наукової теми кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903).

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є дослідити міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких дослідницьких завдань:

- здійснити історіографічний аналіз наукової літератури, з'ясувати ступінь розкриття в ній проблеми дослідження;
- охарактеризувати залучені для роботи джерела, визначити їх репрезентативність для виконаного дослідження та здійснити їх класифікацію;
- розкрити методологію та принципи, на яких ґрунтується дослідження;
- дослідити динаміку процесу дискримінації представників неправославних спільнот державою на користь Російської Православної церкви на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.;
- проаналізувати державне конфесійне будівництво та соціальне дисциплінування у конфесійній сфері мешканців Правобережної України під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.;
- визначити конфесійну ідентичність мешканців Правобережної України під владою Російської імперії в 1793–1917 рр., її характер та особливості;
- систематизувати кількісний та якісний вимір міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.;
- з'ясувати особливості міжконфесійних конфліктів та співпраці на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр., їх характер, рушійні сили та наслідки.

Об'єкт і предмет дослідження. *Об'єктом дослідження є релігійне життя на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр. Предметом дослідження є міжконфесійні відносини на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.*

Методи дослідження ґрунтуються на фундаментальних загальнонаукових принципах – об'єктивності, загальнонаукового та спеціального наукового аналізу, світоглядного плюралізму та толерантності, а також принципах академічного релігієзнавства: релігієзнавчій компаративістиці, позаконфесійності, історичності. У роботі застосовані такі дослідницькі методи: проблемно-хронологічний, який дозволив розглянути низку аспектів дослідження у межах окремих хронологічних періодів; порівняльний метод, який був використаний для порівняння відмінностей різних конфесій у регіоні та порівняння становища цих конфесій на різних періодах нашого дослідження. Історичний метод був застосований для вивчення феноменів дискримінації, соціального дисциплінування, міжконфесійних конверсій, конфліктів та співпраці у їх історичному розвитку. Метод контент-аналізу дав змогу проаналізувати матеріали конфесійної та світської преси, залученої як окремий вид джерел дослідження.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від 1793 року – другого поділу Речі Посполитої і переходу Правобережної України під владу Російської імперії, до 1917 року – розпаду Російської імперії.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Правобережної України під владою Російської імперії – Київської, Волинської та Подільської губерній.

Наукова новизна отриманих результатів. У роботі вперше було здійснено комплексне узагальнення міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в 1793–1917 рр., у тому числі досліджено відносини між всіма наявними в регіоні конфесіями та релігійними спільнотами.

Вперше:

– введено до наукового обігу нові архівні документи, які розкривають проблему міжконфесійної ідентичності, причини, мотиви та процедури

здійснення міжконфесійних конверсій. Введено до наукового обігу вперше в українській історіографії джерела особового походження, зокрема щоденники та спогади польських землевласників Правобережної України, які до сьогодні не використовувалися як джерела з історії міжконфесійних відносин у регіоні. Також вперше як джерела з історії міжконфесійних відносин було використано матеріали, які до цього в українській історіографії вживалися лише як джерела з мовної та соціальної історії регіону;

- розроблено класифікацію джерел з історії міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр.;

- запропоновано авторську періодизацію міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні в 1793–1917 рр., що дає змогу спиратися на неї у подальших дослідженнях аналогічної проблематики;

- розглянуто всі наявні в регіоні в досліджуваний період релігійні спільноти та їх місце у міжконфесійних відносинах, що дало змогу комплексно узагальнити проблему міжконфесійних відносин;

- визначено особливості релігійно-конфесійної ідентичності мешканців регіону, ступінь чіткості конфесійної свідомості мешканців Правобережжя в залежності від рівня освіченості, роль держави у процесі розвитку конфесійної свідомості;

- досліджено характер релігійності мешканців регіону та її вплив на міжконфесійні конфлікти, розкрито вплив державної політики на неї;

- встановлено роль держави у ставленні представників конфесій регіону один до одного, охарактеризовано інструменти, які застосовувалися для формування такого ставлення.

Подальший розвиток отримали:

- на основі комплексного аналізу наявних дослідницьких даних за весь період 1793–1917 рр. та завдяки залученню нових даних охарактеризовано кількісний та якісний виміри міжконфесійних конверсій на Правобережній Україні під владою Російської імперії;

- здійснено практичне застосування теорій соціального капіталу П. Бурдьє, соціального дисциплінування Г. Острайха та агрописьменного

суспільства Е. Геллнера для аналізу міжконфесійних відносин у регіоні і таким чином розширено методологічний інструментарій вітчизняного академічного релігієзнавства;

– репресивна конфесійна політика Російської імперії у регіоні досліджена з точки зору дискримінації неправославних релігійних спільнот у регіоні та позитивної дискримінації на користь Російської Православної церкви, визначено результативність такої політики у динаміці.

Удосконалено:

– термінологічний апарат, зокрема уточнено поняття «соціальне дисциплінування» та «культурний капітал в контексті державної політики», що дозволяє використовувати ці терміни у релігієзнавчих дослідженнях, які стосуються історії релігії в Україні. Для характеристики державної політики регулювання інституційного життя релігійних спільнот регіону введено новий термін «державне конфесійне будівництво», який на інституційному рівні характеризує політику Російської імперії у конфесійній сфері в цілому та на Правобережжі зокрема.

Теоретичне значення дослідження. Виконане дисертаційне дослідження є важливим для українського релігієзнавства з огляду на розкриття особливостей міжконфесійних відносин на Правобережній Україні у минулому, які значною мірою характерні й для сучасного конфесійного становища регіону. Теоретичні висновки дослідження можуть служити основою для подальших робіт, які стосуватимуться історії та сучасного стану міжконфесійних відносин в Україні.

Практична значення дослідження. Висновки та основні положення дисертації можуть бути використані в практичній сфері в процесі удосконалення політики у сфері державно-церковних та міжконфесійних відносин; у науковій сфері – при підготовці наукових досліджень і науково-методичної літератури з релігієзнавства; в освітній сфері – для підготовки і викладання відповідних навчальних курсів, зокрема релігієзнавчих – «Релігієзнавство», «Історія релігії в Україні», та богословських – «Історія церкви».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням. Основні теоретичні положення, висновки і практичні пропозиції, які викладено в дисертації, належать авторові. Наукові статті у фахових виданнях є одноосібними (без співавторів).

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Результати дисертаційного дослідження були апробовані у виступах на 5 міжнародних та 2 всеукраїнських наукових конференціях і конгресах, зокрема: Міжнародній науковій конференції «Гошівська обитель у духовному і культурно-історичному житті України: феномен українського греко-католицького чернецтва». До 400-річчя чину святого Василя Великого (Івано-Франківськ, 2017 р.), Всеукраїнській науковій конференції «Я в усьому світі не нахожу спокою...» (До 200-ліття Пантелеймона Куліша) (Київ, 22 травня 2019 р.), VII Конгресі молодих дослідників релігії «Релігія в сучасній культурі» (Тернопіль, жовтень 2020 р.), XIX міжнародній конференції «Шевченківська весна – 2021» (Київ, 26 березня 2021 р.), Міжнародній науковій конференції «Ідентичності в умовах пограниччя» (Ужгород, січень 2021 р.), Міжнародній науковій конференції «Українсько-польські відносини: до 100-річчя підписання Ризького договору» (Миколаїв, 10 червня 2021 р.), Звітній науковій конференції викладачів і аспірантів НПУ ім. М. П. Драгоманова (Київ, червень 2021 р.), блог-конференції «Русский мир» як доктрина: витоки, загрози, методи» (Київ, 1 липня 2021 р.).

Публікації. Основні положення роботи відображено в одноосібних статтях, зокрема: 3 наукових статтях у фахових виданнях, визначених МОН України, 1 – в іноземному науковому фаховому виданні.

Структура дисертації та її обсяг відповідають поставленій меті та завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів (поділених на сім підрозділів), висновків і списку використаних джерел та літератури (найменувань). Обсяг основного тексту дисертації становить 257 сторінок, а загальний обсяг становить 209 сторінок. Список використаних джерел та літератури налічує 327 найменувань, з яких 40 найменувань – іноземними мовами.

РОЗДІЛ І

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст.

На сьогодні література з досліджуваної проблеми представлена значним комплексом праць, який складався упродовж тривалого періоду як в Україні, так і за її межами. Ці праці написані представниками різних поколінь і різних шкіл істориків, філософів, релігієзнавців та вчених інших суміжних наук, що наклало свій відбиток та певною мірою ускладнило їх систематизацію.

Хронологічно історіографію досліджуваної теми можна розділити на декілька періодів: 1) дорадянська історіографія (праці створені до 1917 р.); 2) історіографія радянського періоду (праці 1918–1991 рр.); 3) сучасна історіографія (дослідження, створені після здобуття Україною незалежності). Окрему специфіку мають праці з досліджуваної проблеми, які були створені українськими та російськими вченими в еміграції. Ці праці відрізняються своїми методологічними підходами від тих, що були створені передусім у Радянському Союзі.

Перші праці, присвячені найвизначнішим подіям міжконфесійних відносин кінця XVIII – початку XX ст., з'явилися ще у XIX – на початку XX ст., тобто очевидцями тих подій. Однією з перших критичних праць, яка вказувала на руйнацію з боку держави історично вироблених міжконфесійних відносин, була стаття М. Драгоманова «Євреї та поляки в Південно-західному краї», видана у 1875 р.¹. У ній видатний український мислитель вказував на те, що методи релігійно-конфесійної політики, застосовані російською державою на Правобережжі, приносили більше шкоди, ніж користі.

Подібно до М. Драгоманова критикували релігійну політику Російської імперії в цілому та міжконфесійну зокрема й інші автори дорадянського

---

¹ Драгоманов М. П. Євреї и поляки в Юго-Западном крае. *Вестник Европы*. 1875. № 7. С. 133–179.

періоду, зокрема В. Ясевич-Бородаєвська у праці «Боротьба за віру: Історико-побутові нариси та огляд законодавства по старообрядству та сектантству в його послідовному розвитку з додаванням статей закона та височайших указів»², намагаючись при цьому вказувати й на проблеми у пізньопротестантських громадах регіону. Своєю чергою, М. Грушевський, який одним із перших в українській історіографії осмислив місце українських протестантів православного походження – штундистів, охарактеризував останніх негативно через те, що вони, залишаючи православну віру на користь протестантизму, часто мовно зросійщувалися³. Також вчений негативно оцінив ставлення штундистів до обрядової складової православної релігії.

Низка досліджень, які торкалися історії оправославлення регіону наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., була створена в другій половині XIX ст. Роботи більшості таких авторів, які або самі були представниками православного духовенства, або близькими до духовенства особами, мали апологетичне спрямування на виправдання російської політики щодо неправославних, а роботи стосовно історії ліквідації уніатства носили телеологічний характер, де ліквідація цієї церкви була наперед визначеною метою. Серед таких дослідників зазначеного періоду можна виокремити роботи М. Кояловича⁴, Г. Кипріановича⁵, Д. Толстого⁶, І. Стрельбицького⁷ та І. Чистовича⁸, які стосувалися історії Російської православної, Римокатолицької та Уніатської церков на Правобережній Україні.

² Ясевич-Бородаевская В. Борьба за веру: Историко-бытовые очерки и обзор законодательства по старообрядчеству и сектантству в его последовательном развитии с приложением статей закона и высочайших указов. Санкт-Петербург, 1912. 656 с.

³ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. *Твори: у 50 т. Т.23*. Львів: Світ, 2014. С. 455–582.

⁴ Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1873. 452 с.

⁵ Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки: митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западнорусских униатов с православной церковью в 1839 г. Вильно, 1893. 448 с.

⁶ Толстой Д. А. Римский католицизм в России. Санкт-Петербург: Типография Демакова, 1876. 483 с.

⁷ Стрельбицкий И. Х. Униатские церковные соборы с конца XVI века до воссоединения униатов с православной церковью. Вильно, 1888. 192 с.

⁸ Чистович И. Пятидесятилетие (1839–1889) воссоединения с православною церковью западно-русских униатов. Обзор событий воссоединения в царствование императора Николая I. Санкт-Петербург: Синодальная типография, 1889. 64 с.

Велику кількість важливих фактографічних даних містить праця Л. Похилевича, «Сказання про населені місцевості Київської губернії»⁹, яку автор писав протягом десяти років. У ній подана детальна інформація про історію культових споруд у низці населених пунктів Київщини, а також, у деяких випадках, інформація про священнослужителів і зміну їх конфесійної приналежності – міжконфесійні конверсії наприкінці XVIII ст.

Польські автори теж ще з першої половини XIX ст. видавали дослідження, присвячені міжконфесійним відносинам, природно головним чином концентруючись на становищі Римо-католицької церкви. Так, С. Шантир у 1843 р. опублікував поза межами Російської імперії працю «Відомості до історії церкви та католицької релігії в країнах підлеглих російському пануванню»¹⁰, в якій вказував, що на момент видання книги становище Римо-католицької церкви в імперії, у тому числі на Правобережжі, погіршилося у порівнянні з Російською православною церквою.

Робота іншого польського дослідника кінця XIX – початку XX ст. Е. Ліковського «Історія уніатської церкви в Литві та на Русі в XVIII і XIX ст.»¹¹, присвячена Уніатській церкві, є важливою з огляду на те, що відображає польський погляд на міжконфесійні відносини у регіоні. Зокрема, автор вважав, що одними з головних причин занепаду уніатства були внутрішні, а не зовнішні.

У радянський період існував потужний ідеологічний диктат державного атеїзму, який унеможлиблював здійснення неупереджених досліджень на релігійну тематику. Однак частина праць, у першу чергу історичних, яка була створена в цей період, є цінною з точки зору фактології. Наприклад, С. Шамрай ще у 1920-і рр., пишучи про селянські заворушення на Поділлі в контексті класової боротьби, висвітлює чинники, які вказують на причини негативного ставлення частини православних до римо-католиків, а також державну

---

⁹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев : В тип. Киево-Печер. лавры, 1864. 763 с.

¹⁰ Szantyr S. Wiadomości do dziejów kościoła i religii katolickiej w krajach panowaniu rosyjskiemu podległych. Poznań : Druk i wydanie Walentego Stefańskiego, 1843. s. 405.

¹¹ Likowski E. Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku. Cz. 1. Warszawa, 1906. 277 s.

політику, яка призводила до відчуження православних селян від Православної церкви, а православне духовенство зробила заручниками такої політики¹². У праці В. Смолія «Возз'єднання Правобережної України з Росією», виданій у 1978 р. і певною мірою ідеологічно забарвленій, що видно із самої назви, подана низка прикладів суперечливості конфесійної політики Російської імперії на анексованих територіях¹³.

Деякі праці з історії релігії, видані у пізній радянський час, зокрема у період «гласності» 1987–1991 рр., мають велику цінність для досліджуваної нами проблеми, оскільки в цей час мало місце послаблення ідеологічного цензурного контролю з боку держави. Серед досліджень цього періоду варто відзначити «Історію євангельських християн-баптистів в СРСР»¹⁴, яка хоч і, за висловом радянського та російського релігієзнавця Л. Мітрохіна, була «конфесійно заангажована», однак містить низку фактів з історії зародження й розвитку даного релігійного руху на території України та в досліджуваному нами регіоні – Правобережжі. У цілому радянський період історіографії характеризується малою кількістю праць, риторика яких була переважно негативною до інституту релігії в цілому.

Специфікою досліджень, опублікованих в еміграції, було те, що вони були позбавлені диктату радянської ідеології, могли підходити до висвітлення проблеми неупереджено із застосуванням наукових принципів і методів пізнання. Російські й українські дослідники ХХ ст. в еміграції, які торкалися у своїх наукових розвідках питання міжконфесійних відносин у регіоні кінця XVIII ст. – початку ХХ ст., переважно критикували владу Російської імперії за руйнацію усталених відносин між представниками різних християнських обрядів. Так, російський еміграційний вчений С. Мельгунов, висвітлюючи державну політику щодо релігійних спільнот на Правобережжі, вважав, що

---

¹² Шамрай С. Вінницьке селянство 1840-х р. *Історико-географічний збірник. Т. I.* / за ред. О. Грушевського. Київ : З друкарні Української Академії Наук, 1927. С. 149–161.

¹³ Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. Київ : Наукова думка, 1978. 192 с.

¹⁴ История евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва : издание Всесоюзного совета евангельских христиан-баптистов, 1989. 623 с.

вона зруйнувала вже усталені міжконфесійні відносини, порівнював унію з єдиновірництвом та називав її тимчасовим компромісом¹⁵.

Серед вагомих досліджень, які розкривають окремі сторони державної конфесійної політики, її мотивів та відносин Російської Православної церкви з Римо-католицькою в Російській імперії XIX ст., є праці А. Карташева «Нариси з історії Руської церкви»¹⁶ і Тальберга «Історія Руської церкви»¹⁷. Робота першого дослідника має більш виражений характер, оскільки автор відзначив не тільки необхідність вести проправославну конфесійну політику, а й недоліки останньої. Натомість другий вчений занадто схвально та некритично підходив до висвітлення проблеми. Зокрема, на його думку, гостро критикований навіть за життя через гоніння на неправославних обер-прокурор Святійшого Синоду К. Побєдоносцев був «мужем вірності і розуму»¹⁸.

Українські дослідники в еміграції С. Гаюк¹⁹ та А. Великий²⁰ теж вважали, що «возз'єднання» уніатів Правобережної України з Російською православною церквою носило насильницький характер.

Аналізуючи праці емігрантів, не можна обійти увагою дослідження відомого вихідця з Правобережжя В. Липинського. У роботі «Релігія і церква в історії України»²¹ він продемонстрував рівне ставлення до православ'я та римо-католицизму. Однак протестантські течії у праці В. Липинського визнаються «сектами», що загалом відповідало політиці Російської імперії по відношенню до цих конфесій.

Сучасну історіографію міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії у 1793–1917 рр. за національною ознакою можна розділити на українську та зарубіжну. Через загальний брак неупереджених наукових досліджень з історії релігії на момент розпаду СРСР в

¹⁵ Мельгунов С. П. Из истории воссоединения униатов в России. *Голос минувшего*. 1925. № 10. С. 5–37.

¹⁶ Карташев А. В. Очерки по истории русской церкви. Том 1. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/ocherki-po-istorii-russkoj-tserkvi-tom-2/

¹⁷ Тальберг Н. Д. История Русской Церкви. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Talberg/istorija-russkoj-tserkvi/

¹⁸ Тальберг Н. Д. Муж верности и разума : К 50-летию кончины К. П. Победоносцева. Jordanville : HolyTrinitymonastery, 1958. 88 с.

¹⁹ Гаюк С. Полоцький «Акт возз'єднання» уніатів з православною церквою. *Збірник на пошану проф. д-ра Ол. Оглоблина*. Нью-Йорк, 1977. С. 210–219.

²⁰ Великий А. Г. З Літопису християнської України : церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Т. VII : XVIII–XIX ст. Рим : Вид-во ОО Василян, 1979. 279 с.

²¹ Липинський В. Релігія і церква в історії України. Філадельфія : Друкарня «Америки», 1925. 110 с.

Україні у 1990-х та у 2000-х рр. вітчизняні дослідники звертали свою увагу та пошуки на загальні питання досліджуваної проблематики, видаючи синтетичні праці і намагаючись охопити широке коло питань історії релігії в Україні в цілому. Через це вузька тема міжконфесійних відносин досі не стала предметом комплексного дослідження.

На сьогодні українську історіографію, присвячену міжконфесійним відносинам, все ще не можна назвати вичерпною, що пояснюється низкою причин. У першу чергу, у радянський період, як і в часи існування Російської імперії, тема висвітлювалася обмежено й однобоко, що певною мірою впливало на подальші дослідження. По-друге, у 1990-і та до кінця 2000-х років тема релігійної історії не була у фокусі вітчизняних дослідників через недостатню кількість досліджень з політичної історії України. Тим не менше, із 2000-х рр. і до сьогодні вийшла низка монографій, дисертаційних досліджень і статей, присвячених історії релігії в Україні, в яких тією чи іншою мірою піднімалися питання міжконфесійних та міжрелігійних відносин на українських землях у минулому в цілому та на Правобережжі зокрема. Однак, попри велику кількість накопичених фактів з досліджуваної проблеми, донині в українській гуманітаристиці в цілому та релігієзнавстві зокрема бракує комплексних праць, присвячених суто міжконфесійним відносинам на Правобережній Україні кінця XVIII – початку ХХ ст.

Однією з перших праць на початку 1990-х рр., в якій піднімалися питання міжконфесійних відносин на Правобережжі, стала праця О. Крижанівського та С. Плохія «Історія церкви та релігійної думки в Україні»²². У ній автори окремо розглянули Правобережну Україну та міжконфесійні відносини в регіоні наприкінці XVIII – у ХІХ ст. Однак дослідження підготовлене на марксистських методологічних позиціях, акцентує увагу переважно на матеріальних аспектах й економічному становищі релігійних спільнот, практично не піднімаючи питання ідентичності.

---

²² Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Київ : Либідь, 1994. 335 с.

Матеріальне становище католицьких церков регіону у своїх працях розглядали М. Бурдін²³, А. Зінченко²⁴ та В. Павлюк²⁵, детально висвітливши спосіб, в який Російська держава за п'ять десятиліть протягом 1790–1840-х рр. здійснила перерозподіл земельної та нерухомої власності від Римо-католицької та Уніатської церков регіону на користь Російської Православної церкви.

Окремі факти міжконфесійних відносин на Правобережній Україні також були висвітлені у колективному багатотомному виданні «Історія релігії в Україні». Зокрема, у I томі «Католицизм»²⁶, та у V томі «Протестантизм»²⁷ розкрито становище католиків і процес зародження й розвитку пізнього протестантизму у регіоні.

Характерною рисою низки опублікованих на сьогодні українських досліджень є те, що більшість авторів не розглядала міжконфесійні відносини у цілому, а досліджувала, як правило, одну або дві релігійні спільноти у контексті таких відносин. Серед тих, хто зробив внесок у дослідження міжконфесійних відносин у регіоні в цілому, варто відзначити історика Г. Надтока. У своїй статті «Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст.»²⁸ автор торкнувся взаємин релігійних громад у регіоні на початку ХХ ст. Дослідник доводить, що політика Російської держави призвела до погіршення міжконфесійних відносин. Однак слід зауважити, що Г. Надтока розглядав Україну в цілому, не виділяючи окремо Правобережжя та не висвітлюючи відносини між конфесіями регіону впродовж 1793–1917 рр.

Однією з перших праць сучасної української історіографії, присвячених історії Римо-католицької церкви на Правобережжі, стала робота Ю. Білоусова

²³ Бурдін М. Ю. Католицьке та уніатське землеволодіння в умовах інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії. *Прикарпатський юридичний вісник*. Одеса, 2017. Вип. 5. С. 6–10.

²⁴ Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. Київ : Либідь, 1994. 177 с.

²⁵ Павлюк В. В. Римо-католицька церква в суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2011. Вип. 4. С. 138–144.

²⁶ Історія релігії в Україні : в 10 т. / ред. А. Колодний, П. Яроцький. Київ : Світ знань, 2001. Т. 4 : Католицизм. 598 с.

²⁷ Історія релігії в Україні : в 10. т. / ред. А. Колодний, П. Яроцький. Київ : Світ знань, 2002. Т. 5 : Протестантизм в Україні. 424 с.

²⁸ Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 86–99.

«Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія: історичний нарис»²⁹. Також серед тих, хто досліджував Римо-католицьку церкву в контексті міжконфесійних відносин, варто відзначити О. Буравського. Вчений є автором низки праць, присвячених Римо-католицькій церкві на Правобережжі, її місцю у міжконфесійних відносинах. У своїх статтях дослідник показав становище Римо-католицької церкви на Правобережжі під владою Російської імперії як у першій, так і в другій половині XIX – на початку XX ст. Науковий доробок О. Буравського важливий передусім фактологічно, оскільки автор ввів до наукового обігу низку нових архівних документів, які відображають специфіку міжконфесійних відносин, що дозволяє по-новому подивитися на міжконфесійні конверсії та релігійну ідентичність мешканців регіону не тільки західного, але й східного обряду. Також питання історії Римо-католицької церкви на території всієї України під владою Російської імперії дослідила О. Баковецька. Зазначені вчені вказують, з одного боку, на репресивний характер російської політики, спрямованої на стримування впливу римо-католицизму на православних мешканців Правобережжя з 1830-х рр., зазначаючи при цьому, що до 1830 р. Римо-католицька церква мала, фактично, панівні позиції в регіоні. Цінність праці О. Баковецької полягає також у тому, що дослідниця низкою фактів довела різні підходи Російської імперії щодо Римо-католицької церкви залежно від регіону України.

Своєю чергою, А. Ткачук критикує О. Баковецьку за фактологічні неточності й перебільшення зусиль держави по контролю Римо-католицької церкви у регіоні до 1830-х рр., вказуючи на те, що всі анексовані Російською імперією території Речі Посполитої було «губерніями на особливому становищі»³⁰, а культурний потенціал Римо-католицької церкви держава використовувала для розбудови системи освіти у регіоні.

Деякі дослідники (І. Баляс (І. Сторожук), Ю. Хитровська) розглядали питання міжконфесійних відносин у цілому, однак предметом їхнього

²⁹ Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія : Історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.

³⁰ Ткачук А. Суспільно-політичні умови освітньої діяльності РКЦ в період інтеграції Правобережжя до Російської імперії. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2016. Вип. 25. С. 43.

дослідження стало духовенство конфесій регіону, натомість більшість мешканців регіону становили віряни-селяни.

Монографія С. Жилюка та Б. Бойка «Релігійна політика царизму на Волині (1793 – 1917 рр.)»³¹, як і дисертація В. Желізняка³² стосовно релігійної політики царизму та державної політики зокрема, є цінними з огляду на висвітлення характеру, спрямованості та результатів державних заходів у сфері релігійно-конфесійної політики, але охоплюють тільки Волинську губернію.

Оскільки панівна Російська Православна церква була зряддям імперської політики в регіоні, природно, що велику увагу дослідники присвятили історії Уніатської церкви Правобережжя, принагідно висвітлюючи її роль у міжконфесійних відносинах. Велика увага до цієї релігійної спільноти з боку вчених пояснюється також і тим, що вона була унікальним явищем – поєднанням західно- та східнохристиянської традицій. З іншого боку, аналог цієї церкви у Галичині згодом став осердям національного українського відродження. Також дослідження історії Уніатської церкви регіону в 1793–1839 рр. спростовують твердження деяких українських вчених і публічних діячів, що унії після 1795 р. у регіоні не існувало³³.

Однією з найвагоміших праць за останні 20 років в українській історіографії, присвяченій долі Уніатської церкви на Правобережжі наприкінці XVIII – у 1839 р., є монографія Н. Стоколос та Р. Шеретюк «Драма церкви»³⁴. У своїй роботі автори, як і більшість українських дослідників, негативно оцінюють політику Російської імперії у сфері міжконфесійних відносин як таку, що призвела до ліквідації Уніатської церкви у регіоні.

Р. Шеретюк у низці своїх праць на основі архівних документів довела, що Уніатська церква фактично існувала на Правобережжі й на початку 1840-х рр. у вигляді нелегальних осередків. Це підтверджує тезу про те, що ця релігійна

³¹ Бойко Б. С., Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793 – 1917 рр.) : монографія. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2010. 228 с.

³² Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2013. 242 с.

³³ Чи був Тарас Шевченко греко-католиком? URL: http://pravoslavnews.com.ua/articles/chy_buv_Shevchenko_uniatom/

³⁴ Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. Драма Церкви. (До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викоринення її духовно-культурних надбань). Рівне : ППДМ, 2012. 348 с.

традиція у регіоні мала глибоке коріння і, незважаючи на репресії влади, довела свою живучість.

Окремим питанням досліджуваної проблематики присвячена низка дисертаційних досліджень (Ю. Бойка, А. Богуцької, В. Кундельського, Б. Хіхлача), які розкривають роль релігійного чинника у соціальних трансформаціях регіону.

У своїй монографії «Правобережна Україна в статистиці» Ю. Бойко подає цінні статистичні дані щодо зміни кількості релігійних груп регіону впродовж 1840–1860-х рр. Ця праця носить, у першу чергу, фактологічний характер, але дає можливість на основі наведених статистичних даних зробити висновки про успішність урядової політики по наверненню до православ'я неправославних конфесій регіону.

Деякі аспекти міжконфесійних відносин також були висвітлені у монографіях В. Лось³⁵ та Ю. Хитровської³⁶. Зокрема, на думку В. Лось, відносини між представниками трьох найбільших християнських спільнот Правобережжя у першій третині XIX ст. характеризувалися міжконфесійною толерантністю.

Окремий підрозділ своєї дисертації щодо етнорелігійних трансформацій у Київській губернії, яка входила до складу Правобережжя, присвятив А. Черепанов³⁷. Він навів низку статистичних даних і фактів, які проливають світло на невідомі раніше аспекти історії конфесій та релігійних спільнот Київської губернії.

Частина дослідників не розглядала весь регіон, а сконцентрувалася на вивченні міжконфесійних відносин різних частин Правобережжя – Волині, Поділля та Київщини. Так, Б. Хіхлач у своїй монографії «Уніатська церква на

---

³⁵ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ : НБУВ, 2013. 300 с.

³⁶ Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Київ : Вид-во Європейського університету, 2011. 471 с.

³⁷ Черепанов, А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Грогорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2016. 263 с.

Поділлі (1700–1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет»³⁸ розглянув особливості функціонування Уніатської церкви у 1790–1840 рр. в умовах тиску на неї з боку уряду та Російської Православної церкви.

Мікрорегіон – Уманський повіт Київської губернії – у дослідженнях конфесійної палітри Правобережжя вивчають І. Кривошея та О. Скус³⁹. Їх науковий доробок важливий тим, що демонструє специфіку міжконфесійних відносин на рівні повітового центру та повіту.

Е. Зваричук⁴⁰ є автором наукових праць з історії Римо-католицької церкви та її місця у міжконфесійних відносинах на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст. Автор також охарактеризував політику російського самодержавства, яка, на його переконання, була спрямована на зменшення впливу Римо-католицької церкви у регіоні.

Цінні факти, які стосуються міжконфесійних конверсій, розглянув у своїх статтях Р. Голій⁴¹. Предметом дослідження вченого стали конверсії між трьома християнськими конфесіями у Волинській губернії у 1830-х рр. Праці дослідника доводять тезу про те, що Уніатська та Римо-католицька церкви у цій частині Правобережжя мали глибоке коріння, не сприймалися чужими, а навернення до православ'я у більшості випадків супроводжувалися примусом з боку тих, хто здійснював навернення.

Н. Громакова досліджувала польсько-російське протистояння в освітній сфері у другій половині XIX ст., називаючи його «боротьбою за душі»⁴². Цей аспект пов'язаний із міжконфесійними відносинами, оскільки, як показує дослідниця у своїх роботах, система шкільної освіти в регіоні практично до

³⁸ Хіхляч Б. М. Уніатська церква на Поділлі (1700 – 1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. Вінниця, 2015. 404 с.

³⁹ Кузнець Т. В., Кривошея І. І., Скус О. В. Християнська церква в Умані кінця XVIII – початку XX століття. Умань : ВПЦ «Візаві», 2012. 148 с.

⁴⁰ Зваричук Е. О. Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія.* 2009. Вип. 16. С. 29–33.

⁴¹ Голій Р. В. Конверсія уніатських храмів у Волинській губернії (на прикладі сільських приходів Дубенського повіту). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство.* Острого, 2013. Вип. 8. С. 49–60.

⁴² Громакова Н. Ю. «Боротьба за душі»: польсько-російське протистояння в освітній сфері у другій половині XIX – на початку XX ст. *Дриновський збірник.* Харків, 2019. Т. XI. С. 270–276.

1917 р. перебувала під опікою й організаційним контролем з боку релігійних інституцій, зокрема християнських церков регіону.

Українська дослідниця Г. Святненко є автором декількох наукових розвідок з історії православ'я регіону⁴³. Хоча її роботи стосуються міжконфесійних відносин лише частково, проте вони є дуже корисними для дослідження конфесійних процесів у регіоні, оскільки характеризують динаміку одержавлення й уніфікації Православної церкви регіону та нищення її самобутніх питомо українських особливостей, зокрема соборноправності. Г. Святненко також розкриває динаміку «вирівнювання» становища Російської православної церкви у регіоні порівняно з Римо-католицькою у першій половині ХІХ ст.

Дослідження К. Федевича «За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки)»⁴⁴ розкриває деякі аспекти релігійно-конфесійної ідентичності у регіоні початку ХХ ст. та фактично ілюструє те, до яких негативних наслідків призвела політика Російської імперії у сфері міжконфесійних відносин на Правобережній Україні у кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

Питання місця пізніх протестантів у міжконфесійних відносинах висвітлили такі вітчизняні дослідники, як В. Любащенко, Г. Павлюк, І. Опря та ін. Робота В. Любащенко «Історія протестантизму в Україні»⁴⁵ є першою спробою в українській історіографії узагальнити історію цього напрямку християнства на теренах України, зокрема на Правобережній Україні. Однак її суттєвим недоліком є те, що вона написана на методологічних підходах марксизму. Оцінка пізніх протестантів Правобережжя з боку сучасних українських дослідників І. Опрі та Г. Павлюк є стриманою, порівняно з негативною у М. Грушевського. Їхні наукові праці розкривають часто упереджене й необґрунтовано негативне ставлення Російської держави та православного духовенства до пізніх протестантів-українців і провокування

⁴³ Святненко А. Правове становище православної церкви на Правобережній Україні (І половина ХІХ ст.). *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 162. С. 134–137.

⁴⁴ Федевич К., Федевич К. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ : Критика, 2017. 308 с.

⁴⁵ Любащенко В. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій. Київ, 1995. 350 с.

міжконфесійних конфліктів та негативного ставлення з боку рядових православних вірян з ініціативи духовенства⁴⁶.

Ю. Решетніков зосередив свою увагу на державно-церковних відносинах баптистів з владою Російською імперією початку ХХ ст. Праці дослідника містять факти, які стосуються Правобережжя, однак носять узагальнюючий характер⁴⁷. К. Плевако⁴⁸ досліджує висвітлення діяльності протестантського руху в Україні на початку ХХ ст. на сторінках православної єпархіальної преси, доводячи, що воно було переважно негативним.

Питаннями історії старообрядництва в регіоні та відносин представників цієї спільноти з православною церквою займалися такі дослідники, як С. Таранець⁴⁹, та О. Панарін⁵⁰. Вчені підтримують тезу про гнучкий характер політики держави щодо цієї релігійної спільноти. Він часто виражався у переслідуваннях, які змінювалися наданням пільг в періоди, коли це було вигідно державі. П. Єремєєв досліджував внутрішнє життя старообрядців в Україні⁵¹. На думку вченого, реакція окремих громад цієї релігійної меншини на політику держави у різних регіонах України була різною. Вчений проводить паралелі між українським конфесійним життям та конфесійним життям Німеччини ХVІІ ст.

Донедавна надзвичайно слабо висвітленою у вітчизняних релігієзнавчих дослідженнях залишалася тема унікальної етнорелігійної групи волинських татар – мусульман Волині. Цю прогалину заповнили праці М. Якубовича та П. Кралюка, зокрема, розділ їх монографії «Татари Волині : історія культура

⁴⁶ Павлюк Г. В. Баптисти Волинської губернії та Російська імперія. До питання про державно-церковні відносини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2010. № 3. С. 167–178., Опря І. А. Утиски адептів пізньопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 41–49.

⁴⁷ Решетников Ю. Е. Церковно-государственные отношения между российским правительством и евангельско-баптистским братством на Украине во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. Одесса, 1998. 122 с.

⁴⁸ Плевако К. Відображення у часописі «Єпархіальні відомості» протестантського руху в Україні (1907–1914 рр.). *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2019. № 2 (48). С. 37–38.

⁴⁹ Таранец С. Правовое положение старообрядцев города Киева и Киевской губернии в конце ХVІІІ – начале ХХ вв. URL: https://risu.ua/ru/pravovoe-polozhenie-starobryadcev-goroda-kieva-i-kievskoy-gubernii-v-konce-xviii-nachale-xx-vv_n35217

⁵⁰ Панарін О. Міграція російських старообрядців (друга половина ХVІІ – початок ХХ століття). : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2017. 235 с.

⁵¹ Єремєєв П. Соціальне дисциплінування як фактор посилення сектантських рис у релігійних спільнотах (на прикладі старообрядницьких общин Харківщини ХІХ – початку ХХ ст.). *Історія релігій в Україні : Науковий збірник*, 2016. № 26. С. 388–398.

контакти» та низка статей, що висвітлюють специфіку релігійного життя цієї етнорелігійної спільноти у ХІХ – на початку ХХ ст. і характеризують асиміліційні процеси серед членів спільноти⁵².

Автором низки наукових досліджень з історії ісламу в Україні є релігієзнавець Д. Брильов, в яких він на основі багатого фактичного матеріалу доводить, що іслам в Україні має тривалу історію⁵³.

Однією з найменш досліджених релігійних спільнот регіону донедавна були також караїми. Однак праця В. Шабаровського «Караїми на Волині : Штрихи до портрета загадкового народу»⁵⁴ заповнила і цю погалину. В роботі висвітлено історію цієї спільноти на Волині та їх відносини з представниками інших релігій.

Релігійне життя волинських чехів, які заснували низку сільськогосподарських колоній у другій половині ХІХ ст., та їх взаємодія з релігійними спільнотами, в оточенні яких вони мешкали, на сьогодні не стало темою монографічного чи дисертаційного дослідження. Разом із тим окремі аспекти цього явища були висвітлені у матеріалах декількох конференцій. Серед них важливою є стаття Г. Шпиталенко «Релігійне життя волинських чехів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.»⁵⁵, в якій вказано на більшу складність релігійного самовизначення цієї спільноти порівняно з етнічним.

Релігійне життя волинських німців, які були здебільшого протестантами, та їхні відносини з іншими конфесіями в регіоні, теж стало предметом вивчення деяких дослідників, хоча й досі є малодослідженим. Згадана Г. Павлюк порівнювала релігійне життя німецьких протестантів з українськими, вказуючи на більш стійкий характер їхніх громад порівняно з українськими та на репресивний характер політики російської влади у відповідь на місіонерську

⁵² Татари Волині: історія, культура, контакти. Якубович М., Кралюк П., Щепанський В. Вінниця: Твори, 2018. 206 с.

⁵³ Брилев Д. В. Суфизм в Крыму под властью Российской империи. *Религиоведческие исследования*. 2016. № 2. С. 61–86.

⁵⁴ Шабаровський В. Караїми на Волині : Штрихи до портрета загадкового народу. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2013. 252 с.

⁵⁵ Шпиталенко Г. Релігійне життя волинських чехів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Чехи на Волині: історія і сучасність* : збірник наукових праць / за ред. Березюк О. С., Власенко О. М. Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 39–65.

діяльність німецьких баптистів⁵⁶. Дослідження В. Дребота спростовує тезу французького вченого Д. Бовуа про окремі дієцезіальні структури римо-католиків німців і на підставі статистичних даних підтверджує практично повну відсутність німців римо-католиків у регіоні⁵⁷.

Так само малодослідженими залишаються юдеї Правобережжя – етнорелігійна спільнота регіону, яка стабільно входила до трійки найбільших. І хоча цю релігійну групу не можна назвати конфесією, без характеристики відносин представників цієї релігії з християнськими конфесіями регіону картина міжконфесійних відносин була б неповною. На сьогодні тема релігійного життя юдейської спільноти на Правобережжі XVIII – початку XX ст. все ще потребує детального вивчення, однак заслуговують на увагу праці Н. Щербак⁵⁸ та Ю. Поліщука⁵⁹, які висвітлили окремі юридичні та культурні аспекти взаємодії представників юдаїзму з християнською більшістю мешканців регіону.

Оскільки Правобережна Україна практично упродовж усього досліджуваного періоду була становим суспільством, частина українських дослідників розглядає місце різних соціальних груп у міжконфесійних відносинах регіону. Так, І. Фицик аналізував місце здебільшого римо-католицької шляхти у міжконфесійних відносинах регіону⁶⁰. Однак у наукових розвідках, присвячених міжконфесійним відносинах, попри їх фактологічну насиченість, вчений недостатньо висвітлює специфіку самих відносин.

Окремі аспекти теми, які стосуються законодавчого регулювання міжконфесійних відносин, розглянув у своїх статтях український науковець І. Мищак. Автор, зокрема, досліджує еволюцію забезпечення права на свободу

⁵⁶ Павлюк Г. В. Особливості внутрішньоцерковного життя баптистських громад Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство. 2011. № 4. С. 145–158.

⁵⁷ Дребот В. Етнонаціональна характеристика німців Правобережної України за даними перепису 1897 р. VI Волинська історико-краєзнавча конференція : матеріали (Житомир, 15–16 лист. 2013). Житомир, 2013. С. 233–237.

⁵⁸ Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. *Український історичний журнал*. 2004. № 6. С. 16–26.

⁵⁹ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

⁶⁰ Фицик І. Д. Правобережна шляхта в релігійно-конфесійному просторі регіону (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія : Історія. 2015. Т. 264, Вип. 251. С. 18–24.

віросповідання. Також мають цінність праці, які стосуються міжконфесійних відносин у досліджуваній період, але стосуються суміжних регіонів України – Галичини та Південної України. Це, зокрема, робота О. Авдєєвої «Міжконфесійні відносини у Приазов'ї наприкінці XVIII – на початку XX ст.»⁶¹ та праця німецько-української дослідниці А. Вендланд «Русофіли Галичини»⁶². В роботах обох дослідниць проаналізовані подібні до Правобережної України аспекти конфесійного життя в аналогічний нашому дослідженню період, що дає змогу робити порівняння і висновки про низку релігійних процесів у досліджуваному нами регіоні.

П. Кралуок у своїй дисертації «Особливості взаємовпливу національної та конфесійної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст.»⁶³ розглянув процеси, які заклали передумови для багатьох аспектів конфесійного життя Правобережжя. Відомий релігієзнавець В. Бондаренко у низці узагальнюючих праць з історії релігії в Україні висвітлив державно-конфесійні відносини, у тому числі й деякі аспекти конфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні⁶⁴. Ю. Чорноморець є автором низки наукових праць, в яких піднімаються богословські аспекти проблеми міжконфесійних відносин в Україні в минулому та на сучасному етапі. П. Яроцький у своїх дослідженнях висвітлив низку питань міжконфесійних відносин, зокрема досліджував питання природи та причин виникнення церковної унії на українських землях. Також окремі аспекти досліджуваної проблеми у своїх роботах висвітлив один з провідних релігієзнавців України А. Колодний.

Релігієзнавець І. Панчук у своїй дисертації «Інституціональні процеси в релігійно-церковному комплексі Волинського регіону в умовах суспільно-

⁶¹ Авдєєва О. С. Міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2016. 301 с.

⁶² Вендланд А. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915. Львів : Літопис, 2015. 688 с.

⁶³ Кралуок П. М. Особливості взаємовпливу національної та конфесійної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. : дис... д-ра філос. наук: 09.00.11. Київ, 1998. 373 с.

⁶⁴ Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д. Державно-церковні відносини. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 387 с.

політичних трансформацій (1939–початок ХХІ ст.)»⁶⁵ та низці інших наукових праць піднімає питання міжконфесійних відносин у Волинському регіоні, зокрема конфліктів, місця і ролі релігійних спільнот регіону у міжконфесійній палітрі краю. І. Горохолінська у своїх дослідженнях охарактеризувала теоретичні та практичні аспекти розв'язання міжконфесійних конфліктів у досліджуваному нами регіоні⁶⁶. В. Єленський у своїй праці «Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття»⁶⁷ вказує на зв'язок між релігійно-конфесійною свідомістю мешканців України початку ХХ ст. та національним питанням.

Низка інших українських дослідників у різний спосіб у своїх дослідженнях торкаються проблематики міжконфесійних відносин: С. Каріков у своїх дослідженнях розкриває проблематику конфесіоналізації; О. Сухий, О. Мулокандова, О. Тригуб, С. Боруцький, Л. Владиченко, У. Хаварівський та М. Делеган є авторами праць, в яких на основі історичного матеріалу, у тому числі Правобережної України, аналізуються міжконфесійні відносини з точки зору суспільних трансформацій, інститут шлюбно-сімейних відносин, його місце і роль у суспільно-політичній сфері. Таким чином, українську сучасну історіографію міжконфесійних відносин на Правобережній Україні можна назвати загалом повною і репрезентативною як за кількістю розглянутих аспектів, так і за кількістю досліджуваних конфесій та релігійних спільнот. Однак все ще не вирішеним залишається питання здійснення комплексного узагальнюючого дослідження.

Зарубіжна історіографія досліджуваної теми представлена працями американських, російських, польських, французьких, англійських, німецьких та японських вчених. Серед американських дослідників питання міжконфесійних

---

⁶⁵ Панчук І. І. Інституціональні процеси в релігійно-церковному комплексі Волинського регіону в умовах суспільно-політичних трансформацій (1939 – початок ХХІ ст.). : дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.11. Київ, 2018. 481 с.

⁶⁶ Горохолінська І., Яремчук А. Стратегії розв'язання міжконфесійних конфліктів в Україні (на прикладі Хмельницької області). Міжконфесійні конфлікти у транскордонних регіонах: історична ретроспектива та виклики сучасності. Толерантність в історичному і міжкультурному вимірах : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 13–14 жовт. 2016). Чернівці, 2016. С. 96–103.

⁶⁷ Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ ст. Львів : Видавництво УКУ, 2013. 488 с.

відносин на Правобережній Україні торкалися Пол Верт⁶⁸, який у своїх наукових розвідках подає статистичні дані щодо міжконфесійних конверсій та висвітлює деякі юридичні аспекти міжконфесійної політики Російської імперії на Правобережжі на початку ХХ ст., та професор університету Індіани Барбара Скіннер, яка видала монографію «Західний фронт східної церкви»⁶⁹. У ній розкривається процес поглинання уніатства на Правобережжі Російською православною церквою. Ця ж дослідниця є автором ряду статей, в яких, зокрема, висвітлювалися не тільки аспекти взаємовідносин різних конфесій регіону, а й намагання ще у першій половині ХІХ ст. з боку російського православного духовенства уніфікувати українське православ'я з російським⁷⁰.

Одним із важливих питань міжконфесійного життя є позначення релігійної та конфесійної ідентичності засобами мови. У цьому напрямку значні напрацювання має американський дослідник Юрій Аввакумов, який у своїх працях відстоює позицію пізнього надання значення термінам католицький та православний непроникності⁷¹.

Чимало аспектів міжконфесійних відносин торкнувся у своїх роботах французький дослідник Даніель Бовуа, хоча тема міжконфесійних відносин не була головним предметом його досліджень. У своїх працях вчений достатньо ґрунтовно охарактеризував привілейований стан суспільства Правобережної України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – шляхту. Так, у працях «Російська влада і польська шляхта»⁷², «Шляхтич, кріпак і ревізор»⁷³, які разом складають трилогію, автор докладно дослідив історію відносин російської влади зі шляхтою. При цьому релігійне життя краю теж стало предметом його дослідження. Так, у трилогії подається велика кількість фактів, які стосувалися релігійного життя регіону, зокрема вірян Римо-католицької церкви, оскільки

⁶⁸ Верт П. Трудный путь к католицизму. Вероисповедная принадлежность и гражданское состояние после 1905 года. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. Vilnius, 2005. Т. 26. С. 448–475.

⁶⁹ Skinner B. *The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in Eighteenth-Century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia*. DeKalb : Northern Illinois University Press, 2009. 295 p.

⁷⁰ Skinner B. *New Perspectives on Orthodox clerical education in Right-Bank Ukraine 1825–1855*. «Ad fontes – До джерел»: матеріали міжн. наук. конф., м. Київ, 12–14 жовт. 2015 р., Р. 254–266.

⁷¹ Уніати і винайдення «православ'я»: семінар про сучасну історіографію християнських конфесій. URL: <https://ucu.edu.ua/news/uniaty-vynajdennya-pravoslavyya-seminar-pro-suchasnu-istoriografiyu-hrystyianskykh-konfesij/>

⁷² Бовуа Д. *Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр.* Київ : Кальварія, 2007. 299 с.

⁷³ Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)*. Київ : ІНТЕЛ, 1996. 421 с.

польська національна ідентичність містила у собі релігійну – католицьку складову, а шляхта складала велику кількість, а подекуди і більшість вірян Римо-католицької церкви. Разом із тим автор не ставив за мету детально охарактеризувати релігійні аспекти життя шляхти, тому інформація подається ним фрагментарно. Одну зі своїх історичних розвідок – «Релігії і народи в російсько-польській боротьбі на Правобережній Україні в 1863–1914 рр.» – Д. Бовуа присвятив етнорелігійним відносинам, де висвітлив окремі аспекти політики держави у сфері міжконфесійних відносин⁷⁴.

У подібному до Д. Бовуа напрямку працював і англійський вчений Д. Мун, який, досліджуючи соціально-економічне становище регіону, подає низку цінних відомостей про міжконфесійні відносини, політику держави у цій сфері, міжконфесійні конфлікти та характер відносин православних селян із православним духовенством у середині ХІХ ст.⁷⁵.

Німецькі вчені теж досліджують питання конфесійного життя східної Європи. У 2015 році було видано збірник праць «Orthodoxa Confessio? Konfessionsbildung, Konfessionalisierung und ihre Folgen in der östlichen Christenheit Europas»⁷⁶. У збірнику підіймаються три основні питання: 1) чи у випадку східнохристиянських традицій, зокрема Православної церкви, громади вірян можна розглядати як власне «конфесії»; 2) на яких термінологічних та концептуальних засадах варто застосовувати парадигму конфесіоналізації щодо східних церков; 3) якою може бути періодизація цих концептів стосовно східнохристиянських традицій⁷⁷. Такі питання свідчать про цікавість та водночас недостатню розробленість міжконфесійної проблематики німецькою школою дослідників.

Проблематики релігійного життя Правобережної України, зокрема зв'язку релігійної та національної приналежності, торкався у своїй праці «Polish

⁷⁴ Beauvois D. Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeznej w latach 1863–1914. *Przegląd Historyczny*, 1997. № 88. S. 73–94.

⁷⁵ Moon D. The inventory reform and Peasant Unrest in Right-Bank Ukraine 1847–1848. *The Slavonic and East European Review*, 2001. Vol. 79. № 4. P. 653–697.

⁷⁶ *Orthodoxa Confessio? Konfessionsbildung, Konfessionalisierung und ihre Folgen in der östlichen Christenheit Europas* / hrsg. von Mihai-D. Grigore, Florian Kühner-Wielach. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2018. 359 s.

⁷⁷ *Orthodoxa Confessio? Konfessionsbildung, Konfessionalisierung und ihre Folgen in der östlichen Christenheit Europas* / hrsg. von Mihai-D. Grigore, Florian Kühner-Wielach. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2018. S. 13.

Factors in Right-Bank Ukraine from the Nineteenth to the Early Twentieth Century» японський дослідник-славіст Кімітака Мацузато. На думку вченого, регіон був «східним фронтом» Римо-католицької церкви проти Російської православної, а в етнорелігійному протистоянні росіяни і поляки «не помічали» існування у регіоні українців⁷⁸. У такій оцінці православно-католицьких відносин у регіоні вчений сходиться з Б. Скіннер, яка, як вже було зазначено, характеризує православно-католицькі відносини в регіоні, назвала їх «фронтом».

Загалом праці зарубіжних дослідників, крім польських та російських, є цінними для досліджень міжконфесійних відносин з тієї причини, що вони містять незаангажований погляд та в багатьох випадках якісну аналітику цих відносин. Крім того, зазначені вчені незалежні такою мірою, які польські, українські або російські вчені, від необхідності апологетизувати чи критикувати ту чи іншу сторону цих відносин. Спільним для майже всіх дослідників поза межами колишнього СРСР є характеристика православно-католицького протистояння упродовж кінця XVIII– початку XX ст. як центрального для міжконфесійних відносин у регіоні, яке було частиною протистояння двох імперських проектів: російського та польського.

Окремий корпус наукових праць, які торкаються теми міжконфесійних відносин на Правобережжі, особливо стосовно державної конфесійної політики, створили російські вчені. Природно, що в центрі їхньої уваги була і залишається історія Російської Православної церкви та православ'я в цілому, а питання, які стосуються міжконфесійних відносин та Правобережжя, вони розглядали у контексті загальної історії Російської імперії та панівної на її території РПЦ. На наше переконання, у випадку Правобережжя, попри пряме адміністративне підпорядкування, з кінця XVIII ст. до 1840-х рр. православ'я не тільки на мовно-культурному, а й навіть на інституційно-організаційному рівні мало низку українських рис, частина з яких збереглася до 1917 р., а тому називати його російським вважаємо некоректним.

---

⁷⁸ Kimitaka Matsuzato. Polish Factors in Right-Bank Ukraine from the Nineteenth to the Early Twentieth Century. URL: <https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicctn/slavic-studies/45/matsuzato/matsuzato-e.html>

Серед авторів низки сучасних російських наукових розвідок спостерігається апологетика дій Російської імперії по відношенню до неправославних конфесій в регіоні, а також апологетика «симфонії» – союзу держави з православною церквою. Зокрема, російська дослідниця Н. Біюшкіна називає протестантизм «шкідливим явищем» і виправдовує репресії держави по відношенню до «сект»⁷⁹. Негативно характеризує у своїх наукових розвідках протестантизм і російська дослідниця Т. Нікольська⁸⁰.

Водночас деякі російські вчені більш виважені у своїх висновках щодо політики імперії стосовно неправославних. Зокрема, Н. Шингарьова⁸¹ та Терюкова не давали у своїх працях емоційних оцінок політики держави. Своєю чергою, Ф. Кулієв своїх наукових роботах із нейтральних позицій розглядає законодавче забезпечення діяльності релігійних організацій Російської імперії в цілому⁸². Узагальнений підхід, позначений прагненням охарактеризувати відповідну політику Російської імперії в цілому, властивий більшості російських вчених, які торкалися досліджуваної теми. Так, наприклад, російський дослідник А. Тихонов у своїй роботі «Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII — начале XX в.» охарактеризував урядову політику Російської імперії стосовно згаданих релігійних спільнот, торкаючись, зокрема, відносин християнської держави із своїм юдейським населенням, зокрема і в досліджуваному нами регіоні⁸³. Окремі факти які стосуються історії протестантизму у регіоні, подає російський вчений С. Савинський у праці «История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белорусии (1867–1917)»⁸⁴.

⁷⁹ Биюшкіна Н. И. Законодательные меры правительства Российской империи в отношении религиозных сект (март 1881–1894 гг.). *Вестник СГУТюКД*. 2011. № 1 (15). С. 135–139.

⁸⁰ Нікольська Т. Русский протестантизм на этапе утверждения и легализации (1905–1917 гг.). *Богословские размышления*. 2004. № 4. С. 161–180.

⁸¹ Шингарева Н. В. Роль Департамента духовных дел иностранных исповеданий в процессе реализации государственной политики в вероисповедной сфере. *Вестник Московского университета МВД России*. 2015. № 10. С. 54–56.

⁸² Кулієв Ф.М. Правовое регулирование деятельности конфессий в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX в. *Известия СОИГСИ*. 2015. 15 (54). С.14–24.

⁸³ Тихонов А. К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII — начале XX в. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. 353 с.

⁸⁴ Савинский С. Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белорусии (1867–1917). Санкт-Петербург, 1999. 424 с.

Дисертація І. Вібе «Віросповідна політика царської влади у Західному краї 1830–1855 рр.»⁸⁵ та низка статей дослідниці містять важливі матеріали щодо міжконфесійних конверсій у період, коли Російська імперія здійснила розворот у політиці щодо церков західного обряду.

У цілому російську історіографію – як критичні, так і апологетичні праці, – можна охарактеризувати як узагальнюючу, без висвітлення специфіки саме Правобережжя, оскільки абсолютна більшість праць російських авторів характеризує питання міжконфесійних відносин на Правобережній Україні у контексті загальноімперської політики, або політики Росії в досліджуваній період на території її західної частини – анексованих територій Речі Посполитої, куди, крім Правобережжя, входили територія сучасної Білорусі, Литви та пізніше частина земель сучасної Польщі. Більшість російських дослідників у своїх працях виправдовує заходи держави, реалізовані для забезпечення домінування Російської Православної церкви на Правобережжі впродовж досліджуваного нами періоду. Крім цього, для російської історіографії більшою мірою характерний акцент на характеристиці політики держави, її ефективності, натомість питання власне міжконфесійних відносин висвітлені здебільшого побіжно, у контексті цієї політики.

Чимало праць, як тих, що стосуються безпосередньо історії конфесій регіону, так і тих, які опосередковано торкалися проблеми міжконфесійних відносин, оприлюднили польські дослідники. Цілком природно, що у фокусі їхньої уваги була й залишається історія Римо-католицької церкви Правобережжя, яка в досліджуваній період значною мірою зберігала польський національний характер. Так, серед краєзнавчих досліджень першої половини ХІХ ст. варто відзначити польськомовну працю К. Гіжицького «Нарис Західної України»⁸⁶, в якій він подає відомості про особливості релігійного світогляду мешканців Правобережжя, які подібні до свідчень інших очевидців – сучасників автора.

---

⁸⁵ Вібе І. Н. Вероисповедная политика самодержавия в Западном крае : 1830–1855 : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2009. 231 с.

⁸⁶ Giżycki F. K. Rys Ukrainy zachodniej. Krzemieniec, 1810 . 54 s.

Цінною для глибшого дослідження теми є монографія польського вченого М. Радвана «Царат по відношенню до Унітської церкви»⁸⁷. Він використав матеріали низки архівів, у тому числі РДІА у Санкт-Петербурзі, оприлюднивши значний масив документів, які висвітлюють політику держави щодо релігійних організацій Правобережжя. Зокрема, вчений детально проаналізував політику Російської імперії по відношенню до Уніатської церкви. Характеризуючи насильницьке навернення уніатів у православ'я, вчений застосував термін «державно-церковний прозелітизм». У цілому дослідник негативно оцінив політику царського уряду щодо уніатства, однак суттєвим недоліком його праці є те, що вона перевантажена статистикою.

Заслужують на увагу наукові розвідки таких польських вчених, як Я. Щепаняк та М. Тромбський. Першого цікавили римо-католики Поділля у першій половині XIX ст., зокрема національний склад цієї конфесії та її кількісний склад у регіоні. Однак вчений традиційно для польської історіографії схильний ставити знак рівності між поняттями католик та поляк у регіоні, що спростовується останніми дослідженнями⁸⁸. Своєю чергою, М. Тромбський розглянув ситуацію на Правобережжі у 1788–1789 рр. Його праця є корисною передусім тим, що проливає світло на передумови масового переходу нащодавно навернених уніатів назад до православ'я після анексії регіону Російською імперією, а також подає кількість православних мешканців у регіоні на кінець 1780-х рр.⁸⁹

Низка польських істориків висвітлила окремі аспекти міжконфесійних відносин на Правобережжі у зв'язку з дослідженням різних видів культурної політики Російської імперії, яка здійснювалася державою через призму конфесійного складу регіону. Так, Л. Заштовт у своїй роботі «Польські народні школи на Україні в 1905–1914 рр.»⁹⁰ показав, як конфесійний підхід російської

⁸⁷ Radwan M. Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim (1795–1839). Roma ; Lublin : Polski Inst. Kultury Chrześcijańskiej, 2001. 483 s.

⁸⁸ Szczepaniak J. Katolicy na Podolu od końca XVIII do połowy XIX stulecia (przegląd dotychczasowych badań i nowe dane statystyczne). *Textus et Studia*. nr 4(8). 2016. S. 68.

⁸⁹ Trąbski M. Zagrożenie buntem chłopskim w południowo-wschodnich województwach Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1788–1789. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. № 7. 2015. S. 93.

⁹⁰ Zasztowt L. Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1990. № 33. S. 87–105.

влади, що надавала переваги саме православної освіті, гальмував розвиток освіти у регіоні, а В. Родкевич у монографії «Російська національна політика у західних провінціях імперії (1863–1905 рр.)» стверджує, що конфесійний призма до здійснення земельної політики на Правобережжі призводила до однакової політики щодо землевласників і селян⁹¹.

Однією з найвагоміших праць за останнє десятиліття, в якій піднімалося питання міжконфесійних відносин у регіоні у період, що передував досліджуваному нами, стала спільна монографія польського дослідника А. Гіля та українського вченого І. Скочиляса «Східні церкви у польсько-литовській державі в процесі перемін та адаптації: Київська митрополія в 1458–1795 рр.». Характерно, що польські дослідники вживають термін «східні церкви» та «східне християнство»⁹² і таким чином підкреслюють окремішність уніатства від західного християнства. Натомість в українській історіографії побутує термін «києво-руське християнство», а її представники підкреслюють зв'язок Уніатської церкви регіону з Римо-католицькою та залучення у такий спосіб регіону до західного культурного простору при збереженні самотніх місцевих особливостей. У рамках цієї самої парадигми написана праця польського дослідника В. Колбука «Східні церкви на землях давньої Речі Посполитої. 1772–1914»⁹³.

Загалом праці польських дослідників є цінними тим, що дають багатий фактологічний матеріал, який стосується місця і ролі Римо-католицької церкви в міжконфесійних відносинах у регіоні. Разом із тим більшість цих робіт, як правило, охоплює значно вужчі хронологічні рамки дослідження, ніж наша робота.

---

⁹¹ Rodkiewicz W. Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire. (1863–1905). Lublin : Scientific society of Lublin, 1998. P. 127.

⁹² Gil A., Skoczylas S. Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458–1795. Lublin – Lwów : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2014. 684 s.

⁹³ Kołbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach Dawnej Rzeczypospolitej. 1772–1914. Lublin : RW KUL, 1992. 635 s.

1.2. Джерельна база дослідження

Дослідження міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. неможливе без докладного аналізу джерел. Наявна на сьогодні джерельна база достатньо широка і представлена різними видами джерел.

Застосовуючи методологію історичної науки, зокрема джерелознавства, у нашому дослідженні ми послуговуємося видовою класифікацією джерел. Відповідно до цієї класифікації усі використані нами джерела можна поділити на такі види: 1) офіційні акти та інші нормативно-розпорядчі документи державних установ; статuti та інші офіційні документи релігійних організацій; 2) статистичні й довідкові матеріали; 3) джерела особового походження; 4) богословські праці; 5) матеріали періодичної преси.

Одним із головних видів використаних нами джерел є офіційні акти та інші нормативно-розпорядчі документи державних установ, оскільки вони відображають основні напрямки державної політики у сфері міжконфесійних відносин, зміни цієї політики з огляду на різні політичні обставини та, навіть, особисті погляди тих чи інших правлячих осіб Російської імперії. Зазначені джерела, своєю чергою, можна поділити на нормативні та виконавчі. Перша група документів встановлює певні юридичні норми, а друга група – свідчить про їх застосування, успішність чи неуспішність втілення цих правових норм у життя.

Оскільки міжконфесійні відносини у регіоні зазнавали постійного юридичного регулювання, то на сьогодні величезне значення мають такі опубліковані збірники юридичних актів, які можна віднести до нормативної підгрупи документальних джерел, як «Повне зібрання законів Російської імперії». Цей корпус актів, що видавався протягом 1830–1884 рр., містить укази, положення та інші юридичні документи, які дозволяють охарактеризувати юридичне становище тієї чи іншої релігійної спільноти регіону впродовж 1793–1830 рр. Низка правних документів регламентує не тільки права та обов'язки, накладені на релігійну спільноту, але й, у першу чергу, мотиви накладання цих прав та обов'язків. Специфікою цих документів є

їх повторюваність, що було викликане загальною некодифікованістю правових норм Російської імперії в період до 1830-х рр.

Якщо «Повне зібрання законів Російської імперії» почало видаватися через кілька десятиліть після початку анексії Правобережжя, то другий важливий збірник юридичних норм Російської імперії – «Зведення законів Російської імперії» – вперше виданий у 1832 р., а пізніше у 1842, 1857 та 1885 рр., фіксував поточні юридичні норми, а чергові видання тільки доповнювали, але не відміняли їх. Найважливішою частиною цього збірника була I частина XI тому «Статути духовних справ іноземних сповідань», яка кодифікувала права та обов'язки неправославних релігійних спільнот імперії. Також важливий XV том зведення, присвячений покаранням – «Кримінальні закони», в якому прописувалися покарання за недозволену поведінку представників неправославних релігійних спільнот, зокрема покарання за прозелітизм серед православних. Серед окремих документів варто відзначити указ від 17 квітня 1905 р. «Про зміцнення початків віротерпимості» (див. додаток «А»), оскільки він вперше в історії Російської імперії дозволив легально відпадати від Російської Православної церкви.

Також до офіційних нормативних джерел можна віднести статути релігійних спільнот, які були присутні у регіоні. Прикладом такого джерела може слугувати «Статут Римо-католицької церкви» 1857 р. У таких документах висвітлювалися й аспекти міжконфесійних відносин, зокрема місце у конфесійній ієрархії, право на прозелітизм або його відсутність тощо.

Значна кількість виконавчих документів стосовно діяльності місцевої влади та практичної реалізації нею конфесійної політики Російської імперії до сьогодні не опублікована й міститься у фондах Центрального державного історичного архіву у м. Києві (далі – ЦДІАК). У першу чергу, це фонд № 442 «Канцелярія київського генерал-губернатора». Тут знаходиться низка справ, присвячених міжконфесійним відносинам: конфліктам, майновим суперечкам, документам про перехід з однієї конфесії в іншу. Також тут зберігається офіційне листування чиновництва, яке служило у канцелярії, що дає змогу ознайомитися з особливостями реалізації державної політики на місцях й

особистими поглядами різних діячів на проблеми політики щодо релігійних організацій та відносин між релігійними організаціями.

Важливим є також фонд № 127 «Київська духовна консисторія», присвячений діяльності Російської Православної церкви. Це одна з найбільших збірок документів найчисельнішої релігійної конфесії на українських землях у складі Російської імперії впродовж декількох сотень років. Тут знаходиться офіційне листування ієрархів Православної церкви, справи, присвячені її господарській діяльності, клірові відомості, справи, які стосуються скарг мирян на духовенство тощо.

Частина архівних документів, використаних у роботі, походить із фонду № 2227 «Волинський музей. Колекція документів до історії церкви», який містить справи про міжконфесійні переходи та судові справи, інформацію про світогляд та ставлення один до одного представників різних християнських конфесій у регіоні.

Цінною групою архівних документів є справи про переходи з однієї релігійної спільноти до іншої, які відображають мотивацію тих, хто залишав панівну релігію. Також зазначені документи характеризують засоби з боку держави, застосовані для запобігання цим переходам.

Більшість архівних документів, використаних нами у дослідженні, – виконавчі юридичні документи, які відображають успішність та специфіку втілення проголошених нормативними юридичними документами правових норм. Такі документи, зокрема судові справи, відображають прийняття чи неприйняття тих чи інших правових норм з боку мешканців регіону, наприклад заборони міжконфесійних конверсій та шлюбів. Частина архівних документів, використаних у дисертації, зокрема справи про переходи з однієї до іншої конфесії, вперше введені нами до наукового обігу.

Статистичні й довідкові матеріали, створені в досліджуваний час і використані нами в роботі, також є дуже цінним джерелом, оскільки часто містять низку унікальних відомостей про релігійні спільноти, факти, відсутні в інших історичних джерелах через втрату первинної інформації. До таких джерел можна віднести і статистичні матеріали, які після збору даних були

опрацьовані і видані науковцями. Зазначені джерела, окрім кількісної інформації, включають і тогочасний рівень знань про релігійні спільноти.

Серед статистичних матеріалів, які дозволяють відслідкувати динаміку зміни кількості конфесій та релігій регіону, слід відзначити матеріали V ревізії мешканців регіону 1795 р., які до сьогодні використовуються дослідниками як надійне історичне джерело⁹⁴, та матеріали I загального перепису населення Російської імперії 1897 р. Однак і ці дані потребують верифікації. Зокрема, дані V ревізії викликають критику через свою неповноту, оскільки під час обліку державу цікавило насамперед чоловіче населення. Водночас кращого джерела, яке характеризує конфесійний склад населення регіону кінця XVIII ст., не існує. Так само і матеріали перепису 1897 р., попри всі свої недоліки, є найповнішим джерелом для визначення релігійно-конфесійного складу мешканців Правобережної України наприкінці XIX ст.

У словниках та статистичних працях теж можна знайти низку цінних відомостей про демографію та географію релігійних спільнот Правобережжя досліджуваного періоду. Так, київський цивільний губернатор І. Фундуклей видав у 1852 р. працю «Статистичний опис Київської губернії»⁹⁵, в якому міститься інформація про конфесійний склад мешканців Київської губернії на середину XIX ст. і відтворено деякі особливості ідентичності та світогляду мешканців регіону на той час.

Не менш цінним джерелом є польськомовна п'ятнадцятитомна праця «Географічний словник польського Королівства та інших слов'янських країн», яка подає інформацію про більшість населених пунктів Правобережжя, конфесійно-релігійний склад їхніх мешканців на кінець XIX ст., історію культових споруд та інформацію про їх засновників.

Значна дослідницька робота із вивчення міжконфесійних відносин у регіоні була проведена у досліджуваний період представниками християнських конфесій регіону, зокрема православною церквою. Так, за активної участі православного духовенства Правобережної України Подільське церковне

⁹⁴ Крикун М. Г. Воєводства Правобережної України: статті і матеріали. Львів, 2012. 701 с.

⁹⁵ Фундуклей І. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. 549 с.

історико-археологічне товариство, яке діяло у 1865–1920 рр., публікувало з 1876 до 1912 рр. «Праці»⁹⁶, в яких містяться відомості щодо навернення на православ'я наприкінці XVIII ст. уніатів регіону, з переліком населених пунктів та іменами священиків, інформацією, чи прийняв священик панівне віросповідання тощо.

Великим пластом історичних джерел які, стосуються релігійного життя Правобережжя у цілому і міжконфесійних відносин зокрема, є джерела особового походження – мемуари, спогади та щоденники. У випадку з Правобережжям ми маємо низку таких свідчень, залишених як безпосередньо учасниками згаданих історичних подій, так і записаних зі слів учасників іншими людьми. Спогади учасників подій характерні тим, що автори записували їх, як правило, через певний час після самих подій, і тому, висвітлюючи подію, більшість авторів дає їм оцінку.

Серед цінних мемуарних праць варто відзначити «Записки»⁹⁷ православного митрополита Йосипа (Семашка) – одного з ліквідаторів Уніатської церкви у регіоні в 1839 р. Автор, попри в цілому проімперську апологетичну налаштованість, подає низку цінних фактів про функціонування уніатського департаменту Римо-католицької колегії у Санкт-Петербурзі, способи і характер прийняття рішень у сфері міжконфесійних відносин, які стосувалися регіону, відомості про релігійну ідентичність свого часу, силові способи «переведення» з унії на православ'я.

Не менш важливими джерелами для дослідження є щоденники мандрівників або мешканців регіону. Ця група джерел цінна тим, що автори не встигли осмислити та інтерпретувати наведені факти, часто просто їх викладаючи по «гарячих слідах». Таким чином читачам дається можливість самим зробити висновки на основі цих фактів. Також більш ранній запис та видання щоденників дозволяє стверджувати, що події відображені точніше, ніж у спогадах.

---

⁹⁶ Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Каменец-Подольск, Вып. 2. 1878–1879. 320 с.

⁹⁷ Семашко И. Записки Иосифа митрополита Литовского, изданные Императорской Академией наук по завещанию автора. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1883. 786 с.

Загалом і спогади, і мемуари є джерелами суб'єктивними, часто відображають думку автора, а тому вимагають критичного ставлення. Разом із тим більшість спогадів та щоденників залишили мешканці регіону, які водночас були представниками різних конфесій. Характеризуючи інші конфесії та відносини з їхніми представниками, автори залишили вартісні джерела, які є безцінними для дослідження конфесійної ідентичності мешканців регіону. Крім того, спогади, щоденники та мемуари, створені авторами, які належали до різних релігійних спільнот, що мали напружені відносини між собою, містять цінні відомості про характер релігійно-конфесійної ідентичності.

Найбільше мемуарів залишили польськомовні представники правобережної шляхти. Практично всі вони продемонстрували своє суб'єктивне ставлення до інших конфесій та релігійних організацій регіону. Однак варто розрізняти тих авторів, які опублікували свої твори у Російській імперії та які були цензуровані, і ті, які були видані поза межами Російської імперії – в Познані, Кракові, Парижі та інших європейських містах без цензури. Такі автори, учасники Листопадового повстання, – Міхал Будзинський, Александер Словицький та інші в еміграції сміливо критикували російську релігійно-конфесійну політику. Натомість Тадеуш Бобровський згадував у своїх цензурованих творах відносини між представниками різних конфесій практично без оцінки.

Цінним джерелом для дослідження міжконфесійних відносин регіону є спогади євреїв регіону – релігійної меншини, яка стала об'єктом чи не найбільшої кількості обмежувального законодавства. Зокрема, варто виділити спогади Ушера Гінцбурга – представника заможного єврейства, дитячі роки якого минули на Поділлі⁹⁸, та Ісроеля Гармі з Волині⁹⁹.

Мандрівники, які проїжджали Правобережжям кінці XVIII– на початку XX ст., теж залишили низку цінних спостережень і фактів про релігійне життя та міжконфесійні відносини в регіоні. Серед таких праць варто відзначити

⁹⁸ Агад Га-ам в селі Гопчиця. Село Гопчиця і панський будинок (Глава 1). URL: <http://hopchytysya.com.ua/ahad-ha-am-hopchytysya-1/>

⁹⁹ Спогади Ісроеля Гармі. Із Книги Пам'яті Любомля. URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/spogadi-sroelya-arm-z-knigi-ram-yat-lyubomla/?fbclid=IwAR1dO01S1kC-vSZME7OLLdzm3MnQLkoZBdaDTuVhFH75ov2KBd8cQX03fA0>

щоденники, написані православним росіянином, князем Іваном Долгоруковим, який відвідав регіон у 1810¹⁰⁰ та 1817 рр.¹⁰¹. Автор залишив низку цінних описів матеріального стану церков, обрядів та релігійної культури мешканців регіону у цілому, які є важливими для дослідження міжконфесійних відносин у регіоні. У щоденниках обох подорожей також наводиться докладна характеристика релігійних конфесій регіону, ідентичності місцевих мешканців у період першої третини ХІХ ст., коли ліберальна політика Російської держави щодо конфесій регіону різко відрізнялася від репресивної політики, яка почалася з 1830-х рр. і тривала до початку ХХ ст., а в деяких сферах і до падіння Російської імперії у 1917 р.

Ще одним важливим джерелом для дослідження релігійної ідентичності, яке дозволяє краще зрозуміти міжконфесійні відносини досліджуваного періоду, є богословські та полемічні праці, щоправда, одразу варто зазначити, що римо-католицьке духовенство було більш плідним на цій ниві, ніж православне. Так, луцький і житомирський римо-католицький єпископ у 1901–1911 рр. Кароль Недзялковський залишив низку праць богословського й полемічного характеру, зокрема «Не туди йдете шановні пані»¹⁰² та інші, що відображають консервативний характер світогляду тогочасного римо-католицького духовенства у регіоні, який штовхав його до співпраці з урядом.

На міжконфесійні відносини у регіоні опосередковано впливало і практичне втілення змісту листів вищих ієрархів Російської православної та Римо-католицької церков, в яких автори відображали ставлення двох спільнот одна до одної. Серед них варто згадати «Окружне послання Єдиної, Святої, Соборної та Апостольської Церкви до всіх Православних християн»¹⁰³ 1848 р. Константинопольського патріарха Анфима VI і «Патріарше та Синодальне

¹⁰⁰ Долгоруков И. Славны бубны за горами или путешествие мое коекуда 1810 года. Москва : Издание императорскаго Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете, 1870. 355 с.

¹⁰¹ Долгоруков И. Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого. Москва : Чтения в Обществе истории и древностей Российских, 1870. 208 с.

¹⁰² Niedziałkowski K. Nie tędy droga, Szanowne Panie! (studium o emancypacji kobiet). Warszawa : Nakładem Księgarni Teodora Paprockiego i Spółki, 1897. 236 s.

¹⁰³ Окружное послание Единой, Святой, Соборной и Апостольской Церкви ко всем Православным христианам (1848 г.). URL: https://lib.pravmir.ru/library/readbook/1342?fbclid=IwAR2VhMB_kfGYOTVs0P6sL7yofgMo9tvyII03pN7VNEWgqRw_JTYfjxf2TFc

послання єпископам, кліру та пастві Святішого Апостольського та Патріаршого Константинопольського престолу»¹⁰⁴ 1895 р., підписане низкою ієрархів Православної церкви в Османській імперії, яке стало відповіддю на екуменічну енцикліку Папи Римського Лева XIII «Гідність святих» (*Orientalium dignatis*, 1894). Ці листи є цінними джерелами, які відкривають напрямок і мотиви конфесійної політики, оскільки остання у Російській імперії по відношенню до неправославних християнських спільнот у цілому відповідала згаданим листам.

Велику кількість поточних фактів з історії міжконфесійних відносин досліджуваного періоду зафіксувала періодична преса, як та, що видавалася владою, приватними особами, так і періодичні видання самих конфесій регіону. У першу чергу, мова йде про православну єпархіальну пресу, до якої відносилися такі періодичні видання, як «Київські єпархіальні відомості» (видавалися у 1861–1918 рр.), «Волинські єпархіальні відомості» (видавалися у 1867–1917 рр.) та «Подільські єпархіальні відомості» (виходили у 1862–1905 рр., з 1906 р. були перетворені на часопис «Православная Подолия»). Єпархіальні відомості склалися з офіційної та неофіційної частин. В офіційній частині кожного з цих часописів друкувалися загальноімперські та місцеві юридичні акти, які регулювали діяльність панівної Російської Православної церкви у регіоні, частина з них стосувалася міжконфесійних відносин. У неофіційній частині публікувалися історичні дані, полеміка з представниками інших конфесій, релігій та світоглядів.

Не менш важливим періодичним виданням досліджуваного періоду був журнал «Миссионерское обозрение», що видавався у м. Києві, сам факт чого підкреслював важливість Правобережжя як одного з найважливіших регіонів для міжконфесійних змагань і місії в імперії. Оскільки у 1905 р. у Російській імперії відбулося послаблення цензури, низка неправославних конфесій отримала змогу заснувати і видавати свої періодичні видання. Так, наприклад, у

¹⁰⁴ Патриаршее и Синодальное послание епископам, клиру и пастве Святейшего Апостольского и Патриаршего Константинопольского престолу (1895 г.). URL: https://lib.pravmir.ru/library/readbook/1345?fbclid=IwAR29UjTmLaib9ma5vx_ZNy7ZN0sSppguZPXVF6Tb388GGDK15jHN7uCJVls

Києві видавалася католицька газета «Lud Woży» польською мовою, яка публікувала цінну інформацію про міжконфесійні відносини у регіоні, зокрема про міжконфесійні конверсії.

У конфесійних виданнях поза регіоном, зокрема тих, що видавалися у столиці імперії – Санкт-Петербурзі, теж публікувалися факти щодо міжконфесійних відносин у регіоні, які згадувалися у загальноімперському контексті. Це, зокрема, стосувалося євангельських християн, які видавали з 1910 р. газету «Утренняя звезда». У виданні наводилися, серед іншого, численні факти порушення імперського законодавства про свободу віросповідання з боку влади по відношенню до протестантів всієї Російської імперії та Правобережжя, яке було одним із центрів протестантизму в імперії.

Серед видань світської преси у першу чергу потрібно згадати урядові Київські, Волинські та Подільські «Губернські відомості», які видавалися з 1838 р. і були найпершими періодичними виданнями регіону. У Київських, Волинських та Подільських «Губернських відомостях» була опублікована низка історичних свідчень про релігійне життя регіону, а також релігійні організації, представлені у краї, та відносини між ними.

Світська преса, яка публікувала цінну інформацію щодо міжконфесійних відносин, включає й такі приватні газети, як «Киевлянин» («Киевская старина»), оскільки ця газета мала промонархічну і відповідно проправославну спрямованість своїх публікацій стосовно релігії, що дає можливість використовувати матеріали цього видання для характеристики міжконфесійних відносин у регіоні. Видання регулярно висвітлювало діяльність Російської Православної церкви у регіоні.

Характерною особливістю періоду після 1905 р. стало те, що у регіоні, як і в імперії в цілому, вперше легально почала видаватися українськомовна преса, зокрема щоденна газета «Рада» (з 1906 р.), друк якої фінансував український підприємець і меценат Є. Чикаленко. Це періодичне видання цінне тим, що значна частина авторів була носіями секулярного світогляду і у своїх публікаціях або висміювала релігію та її інституційні прояви, або

демонструвала рівне ставлення до різних релігійних організацій¹⁰⁵, що не було характерним для преси регіону досліджуваного періоду та імперської преси того часу в цілому.

1.3. Методологічні засади дослідження

Не менш важливою, ніж фактологічна та історіографічна, є методологічна складова дослідження. Говорячи про проблему міжконфесійних відносин у цілому та історіографію міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії у 1793–1917 рр., можна зіткнутися з низкою методологічних підходів і різних парадигм щодо досліджуваного питання.

Насамперед варто згадати декілька богословських парадигм розгляду міжконфесійних відносин. Однією з них є екуменізм – ідея всехристиянської єдності. У рамках цієї парадигми можна відзначити теорію гілок, розроблену англіканськими богословами. Згідно з нею відгалуження (напрямки християнства) є гілками, які належить до одного дерева. Попри те, що частина вищого духовенства Російської Православної церкви, яка була панівною у досліджуваному нами регіоні, підтримувала цю теорію у ХІХ ст., ми практично не знайшли, за невеликим винятком, підтвердження цього у розглянутих нами прикладах взаємовідносин різних християнських конфесій у регіоні. Так само, попри те, що папи римські у досліджуваній нами період видавали програмні документи, спрямовані на розвиток екуменізму, реалії співжиття римо-католиків та православних у регіоні не можна назвати їх практичним втіленням.

Те саме стосується і праць з історії міжконфесійних відносин, написаних представниками духовенства, в яких простежується протилежна екуменізму богословська парадигма: сотеріологічний еклезіологічний ексклюзивізм – погляд на міжконфесійні відносини, який стверджує, що спасіння можливе тільки в одній із релігійних спільнот (у нашому випадку в одній із християнських конфесій) і, відповідно, неможливе в усіх інших релігійних спільнотах. Тому важливе місце в працях ХІХ ст., присвячених історії релігії на Правобережжі

---

¹⁰⁵ Сьогобочній Г. Чорносотенна брехня. *Рада*. 1906. № 1. С. 1.

загалом і питанням міжконфесійних відносин зокрема, займав провіденціалізм, відповідно зі вченням якого ті чи інші історичні події, наприклад навернення у регіоні неправославних до православ'я, тлумачилися як здійснення помислу Божого.

У цілому міжконфесійні відносини у досліджуваному нами регіоні в 1793–1917 рр. можна розглядати через реалізацію різними учасниками зазначених відносин – Російською православною церквою, Римо-католицькою церквою, Уніатською церквою, пізньопротестантськими громадами, старообрядцями – цієї богословської парадигми, що особливо простежується на прикладі розглянутих нами у третьому розділі міжконфесійних конверсій.

У радянський час дослідники, які торкалися у своїх працях теми міжконфесійних відносин на Правобережжі кінця XVIII – початку XX ст., перебували під ідеологічним тиском партійного керівництва і були змушені у своїх працях застосовувати формаційний підхід, в основі якого лежить матеріалізм. Матеріалістичними за своєю сутністю є й методології, які стосуються модернізації та її впливу на релігійне життя. Згідно з теоретичними положеннями американського релігієзнавця П. Бергера, викладеними у праці «Священна завіса»¹⁰⁶, модернізація призводить до секуляризації, а, відповідно, відхід релігії на другий план у результаті її приватизації і все більшого зникнення з публічного життя має зменшити її роль у конфліктах і загалом кількість міжконфесійних/міжрелігійних конфліктів. У нашій роботі ми розглядаємо питання модернізації та її впливу на міжконфесійні відносини у 2 підрозділі II розділу «Соціальне дисциплінування і державне «конфесійне будівництво»», а також у 1 та 3 підрозділах III розділу, присвяченим конфесійній ідентичності та міжконфесійним конфліктам. Однак розглянуті нами факти не дають змоги спертися на тезу прихильників теорії прямого зв'язку економічної та суспільної модернізації з процесом секуляризації.

Результати дослідження, особливо у 1 підрозділі III розділу, свідчать про те, що більш доречно розглядати регіон як такий, що відповідає теорії

---

¹⁰⁶ Berger P. *Święty baldachim. Elementy socjologicznej teorii religii*. Kraków : Zakład wydawniczy «Nomos», 2005. 236 s.

сучасного німецького соціолога Х. Йоаса. Його праця «Віра як вибір»¹⁰⁷ обґрунтовує тезу про те, що модернізація не обов'язково веде до секуляризації. Варто мати на увазі й пізнішу тезу П. Бергера, який почав стверджувати, що модернізація призводить до секуляризації специфічних прошарків населення з освітою, яка сприяє формуванню такого світогляду.

Так само не можна стверджувати про релевантність застосування теорії секуляризації в регіоні щодо міжконфесійних конфліктів, бо на основі фактологічного матеріалу можна стверджувати, що процес модернізації, який здійснювався у Російській імперії, не призвів до зменшення числа міжконфесійних конфліктів. Навпаки, модернізаційні інструменти, зокрема освіта, преса та книгодрукування, про які ми говоримо у підрозділі про соціальне дисциплінування, використовувалися державою та духовенством для посилення негативного ставлення представників різних релігійних спільнот один до одного.

Для характеристики державної конфесійної політики у 1 підрозділі II розділу нашої роботи «Дискримінація на користь Православної церкви» були використані поняття «дискримінація» та «позитивна дискримінація», які хоч і є сучасними поняттями, але, на нашу думку, найкраще відображають характер російської імперської політики у сфері міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в 1793–1917 рр.

Оскільки релігія є не тільки формою світогляду, який втілений у формі соціальних інститутів, необхідно висвітлити погляди дослідників, які вивчали її соціальну природу, або чий праці мають пояснювальну й доказову мету для розкриття характеру соціальних взаємодій між різними конфесіями регіону. Серед таких досліджень важливими для нашої роботи були праці французького соціолога П. Бурдьє, на якого справив вплив Е. Дюркгейм. П. Бурдьє, розглядаючи природу соціальних зв'язків, увів до наукового обігу поняття «соціальний капітал», одним із різновидів якого є культурний капітал, під яким він мав на увазі світогляд та матеріальні об'єкти – культурні товари, створені носіями відповідного світогляду.

---

¹⁰⁷ Joas H. Faith As an Option: Possible Futures for Christianity. Stanford : Stanford University Press, 2014. 204 p.

Одними з найактуальніших питань нашого дослідження були питання соціального дисциплінування та конфесіоналізації. Обидва поняття були введені до наукового обігу німецькими дослідниками другої половини ХХ ст., зокрема Г. Острайхом та й на сьогодні є досить часто вживаними науковцями. 2 підрозділ II розділу нашої роботи присвячений соціальному дисциплінуванню мешканців регіону, за допомогою якого Російська імперія намагалася посилити Православну церкву та, одночасно, тримати під контролем неправославні конфесії регіону.

Надзвичайно важливим питанням для нашого дослідження є співвідношення понять «конфесія», «деномінація», «церква» та «секта», усі вони стосуються інституційної природи та соціальної організації релігійних спільнот. Найбільшу теоретичну роботу у царині типології релігійних організацій здійснили західні науковці-релігієзнавці. Ще у 1906 р. німецький соціолог М. Вебер¹⁰⁸ сформулював теорію «церква-секта», згідно з якою церква відрізняється від секти бюрократичною організацією, всеохопністю (універсальністю) та менш прискіпливим ставленням до морально-етичних якостей членів. Пізніше цю теорію розвинув колега Вебера Е. Трьольч¹⁰⁹.

Згодом американський дослідник соціології релігії Р. Нібур у праці «Соціальні джерела деномінаціалізму»¹¹⁰ відзначив, що риси, названі Вебером і Трьольчем сектантськими, у релігійних спільнот, названих сектами, притаманні першому поколінню вірян цих релігійних організацій і втрачаються у наступних при поповненні їх переважно нащадками першого покоління. Через це Р. Нібуrom було введено новий тип релігійних організацій – деномінація, який є перехідним від секти до церкви. Деномінація, на думку Р. Нібура, вже втратила сектантські риси, але, з іншого боку, не стала церквою, адже не може претендувати на універсальність. Однак ця типологія щодо релігійної історії Східної Європи може бути застосована лише частково, бо вона, по-перше, відображає «ідеальні типи», а якщо механічно накладати її на історію

¹⁰⁸ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ : Наш Формат, 2018. 216 с.

¹⁰⁹ Трьольч Э. Церковь и секта. *Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии.* / Сост Гараджа В. И., Руткевич Е. Д. Москва : Аспект Пресс, 1996. 775 с.

¹¹⁰ Niebuhr. H. Richard. *The Social Sources of Denominationalism.* New York : Holt, 1929. 304 p.

релігійних спільнот регіону, то можна з'ясувати, що низка релігійних організацій поєднувала риси як того, що М. Вебер і Е. Трьольч називали сектою, так і те, що вони назвали церквою.

Разом із тим, характеризуючи історію релігійних спільнот Правобережжя, складно говорити про повноцінні «деномінації», згадані Р. Нібуром серед типів релігійних організацій. Ця складність і лише часткова можливість застосування типології згаданих західних дослідників викликані різними історичними умовами та різним характером релігійності на Заході та у досліджуваному нами регіоні. Так, у Російській імперії, до складу якої входило Правобережжя з кінця XVIII і до початку XX ст., не могло бути й мови про рівень свободи віросповідання, притаманний у той самий час США, Німеччині та іншим західним країнам, на матеріалах та ситуації яких згадані вчені побудували свої типології релігійних спільнот.

Характер релігійності, притаманний більшості мешканців досліджуваного регіону наприкінці XVIII – на початку XX ст., теж засвідчує лише часткову можливість застосування згаданої типології деномінаціоналізму. У зв'язку з цим та ще недостатньо розробленою методологією щодо процесів конфесіоналізації у Східній Європі набуває значення «практична методологія», про яку говорить польська дослідниця та методологиня Е. Доманська. Практична методологія – це така, яка твориться «на основі аналізу даних» і «твориться знизу»¹¹¹, тобто на основі фактологічного матеріалу досліджуваного регіону.

Окрім згаданих теорій, у 3 підрозділі III розділу нашої роботи ми використали як методологічну основу теорію агрописьменного суспільства Е. Геллнера, згідно з якою у суспільстві, названому агрописьменним, освічена верхівка землевласників відокремлена бар'єром у вигляді освіти від виробників сільськогосподарської продукції¹¹². Відповідно, освіченість чи неосвіченість впливала на відносини між цими соціальними групами, які у випадку

---

¹¹¹ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ : Ніка-Центр, 2012. С. 203–204.

¹¹² Геллнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. Київ : Таксон, 2003. С. 38.

досліджуваного нами регіону значною мірою були представлені різними конфесіями, а отже, були міжконфесійними відносинами.

У 1 підрозділі III розділу нашого дослідження також розглянуті питання релігійно-конфесійної ідентичності. Оскільки термін «релігійна ідентичність» був введений до наукового обігу відносно недавно британським дослідником Е. Смітом, на сьогодні ми ще не можемо говорити про розвинений методологічний інструментарій для досліджень цього феномену. Американський соціолог Р. Брубейкер зробив свій внесок у дослідження групових ідентичностей, і хоча він зосередився у своїх працях здебільшого на громадянській та національній ідентичностях, його міркування щодо релігії та мови були використані нами та проілюстровані прикладами у 1 підрозділі III розділу дисертаційної роботи на матеріалах Правобережжя. Сутність теоретичних міркувань дослідника полягає в тому, що релігія і мова є структурами влади, які використовуються для гомогенізації «згори» мешканців певної території¹¹³.

Робота ґрунтується на принципі історизму – враховує конкретні історичні обставини досліджуваного періоду, оскільки видається неможливим механічно застосовувати теоретичні схеми різних дослідників без урахування історичного контексту. У дослідженні застосовується проблемно-хронологічний підхід, який дозволяє висвітлити розвиток досліджуваних аспектів теми у їх розвитку.

У нашій роботі широко застосовується міждисциплінарний підхід, оскільки, з одного боку, міжконфесійні відносини у регіоні включали низку аспектів: правовий, інституційний, історичний та інші, які стосуються різних дисциплін, а з іншого боку, – опрацьована історіографія проблеми та методологічні підходи до вивчення досліджуваного питання у її рамках охоплюють різні наукові дисципліни.

Базовими у комплексному методологічному підході до нашої роботи виступали принципи загальнонаукового та спеціального наукового аналізу, академічного релігієзнавства (позаконфесійності, історичності, об'єктивності,

¹¹³ Роджерс Брубейкер : Мова, релігія та політика відмінностей. URL: <https://svoye.wordpress.com/2016/10/26/%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%81-%D0%B1%D1%80%D1%83%D0%B1%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D0%B5%D1%80/>

релігієзнавчої компаративістики), розроблені О. Саганом¹¹⁴, Ю. Чорноморцем¹¹⁵, А. Колодним¹¹⁶, В. Бондаренком¹¹⁷, І. Богачевською¹¹⁸ та іншими вченими. Одним із ключових для нашого дослідження є також принцип об'єктивності, який передбачає рівне ставлення до різних кофесій та релігійних спільнот, представлених у досліджуваній період на території Правобережної України.

Наведені методологічні підходи дали змогу розкрити мету та дослідницькі завдання, обґрунтувати власні положення і висновки.

Висновки до розділу 1

1. Історіографія міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в період 1793–1917 рр. може бути розділена за хронологічним принципом на дорадянську, радянську і сучасну. Оскільки наукові дослідження українських вчених діаспори та зарубіжних вчених певною мірою методологічно відрізняються від створених в Україні, дана група праць розглядається як окремий напрям історіографії.

Велика частина праць дорадянського періоду мала апологетичний характер виправдовуючи державну політику Російської імперії у сфері міжконфесійних відносин. Проте, окремі дослідники (В. Ясевич-Бородаєвська, М. Драгоманов та ін.) у своїх працях критикували політику Російської імперії, вказуючи на руйнівні наслідки політики держави для усталеної століттями практики міжконфесійних відносин у регіоні та самотність релігійного самовизначення мешканців Правобережної України.

У радянський період історіографія характеризується негативним ставленням до інституту релігії загалом, який розглядався через призму

¹¹⁴ Саган О. Н. Вселенське православ'я: суть історія, сучасний стан. Київ : Світ знань, 2004. 910 с.

¹¹⁵ Чорноморець Ю. П. Перспективи релігієзнавства у XXI ст. *Філософ. думка*. 2013. № 3. С. 39–54.

¹¹⁶ Колодний А. М. Принцип об'єктивності в релігієзнавстві. *Наукові записки НАУКМА. Філософія і релігієзнавство*. Київ, 2000. Т. 18. С. 73–78.

¹¹⁷ Бондаренко В. Д. Міжконфесійний конфлікт на Україні: витоки, стан і шляхи подолання. *Людина і світ*. 1991. № 3. С. 2–10.

¹¹⁸ Богачевская И. В. Религиозный дискурс как объект философско-религиоведческой рефлексии. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 2006. Вып. 74. С. 210–215.

марксизму у рамках формаційного підходу. Однак деякі праці цього періоду мають цінність для дослідження, серед яких колективна робота «Історія євангельських християн-баптистів в СРСР», видана в часи гласності.

Характеристика релігійних спільнот та міжконфесійних відносин здійснена українськими дослідниками та громадськими діячами в еміграції була більш виваженою й неупередженою. Це пояснюється відсутністю будь-якого тиску чи опосередкованого впливу державних та інших інститутів на їхні дослідження. Однак ці праці також вимагають критичного ставлення, оскільки автори мали власні уподобання, які простежуються в їхніх роботах. Одним із яскравих прикладів є В. Липинський, який демонстрував у своїх працях рівне ставлення до православ'я та католицизму, однак негативне до протестантизму.

Сучасну історіографію умовно можна поділити на українську й зарубіжну. Українська історіографія проблеми є більш повнішою. Найбільше праць, в яких піднімалася проблема міжконфесійних відносин на Правобережній Україні, було створено за останні два десятиліття, оскільки у 1990-і рр. бракувало узагальнюючих праць з історії релігії в Україні, хоча низку фактів з історії міжконфесійних відносин піднімали такі вчені, як О. Крижанівський, Г. Надтока. та інші. Серед сучасних українських вчених місце Православної церкви у міжконфесійних відносинах у регіоні вивчали такі дослідники, як Г. Святненко, С. Кривошея та ін. Уніатську церкву, її відносини з Православною церквою досліджували В. Лось, Р. Шеретюк, І. Шостак, Н. Стоколос, Б. Хіхліч та інші вчені. Місце Римо-католицької церкви у міжконфесійних відносинах висвітлювали О. Баковецька, О. Буравський, Е. Зваричук. Низка дослідників досліджувала релігійні меншини регіону: В. Шабаровський – караїмів, С. Таранець – старообрядців, М. Якубович – мусульман, Н. Щербак – юдеїв. Окремі вчені розкрили деякі аспекти міжконфесійних відносин, зокрема міжконфесійні конфесії досліджував С. Голій, релігійну політику – С. Жилюк, законодавче забезпечення – І. Мищак.

Переважна більшість сучасних українських дослідників підтверджує тезу, що політика Російської імперії руйнувала модель міжконфесійних відносин у регіоні усталену за тривалий час. Низка сучасних українських релігієзнавців –

В. Єленський, В. Бондаренко, Л. Филипович, І. Панчук, І. Горохолінська – спираючись на історичні дані досліджують питання міжконфесійних відносин у сучасній Україні.

Зарубіжна історіографія представлена передусім роботами польських і російських дослідників, у центрі уваги перших – місце і роль Римо-католицької церкви у міжконфесійних відносинах і частково історія уніатства та православ'я, тоді як російська історіографія орієнтована переважно на висвітлення загальних питань державної політики у сфері міжконфесійних відносин та питання історії Російської Православної церкви. Серед дослідників інших країн можна виділити таких американських вчених як П. Верт, Б. Скіннер, японського дослідника К. Мацузато та французького Д. Бовуа – всі вони розглядають у своїх працях регіон як місце протистояння Римо-католицької та Російської православної церков. Їхні праці є особливо цінними, бо на відміну від українських, російських та польських вчених відображають погляд на міжконфесійні відносини зі сторони.

Не зважаючи на те, що українська сучасна історіографія порівняно з іноземною представлена більш широко, згадані дослідники вивчали або якусь одну релігійну спільноту в масштабах регіону, або територіально чи хронологічно їх дослідження охоплювали не весь регіон/не весь період перебування Правобережжя під владою Російської імперії. Окрім цього, на сьогодні немає жодного комплексного дисертаційного дослідження, присвяченого міжконфесійним відносинам на Правобережній Україні в 1793–1917 рр.

2. Усі використані в роботі джерела класифіковано відповідно до критеріїв сучасного джерелознавства і можна поділити на такі види: 1) офіційні акти та інші нормативно-розпорядчі документи державних установ; статuti та інші офіційні документи релігійних організацій; 2) статистичні й довідкові матеріали; 3) джерела особового походження; 4) богословські праці; 5) матеріали періодичної преси. Офіційні акти, своєю чергою, поділяються на нормативні і виконавчі. Перші з них проголошують правові норми, а другі свідчать про їх виконання чи невиконання. Серед перших важливими для

нашого дослідження є «Повне зібрання законів Російської імперії» та «Зведення законів Російської імперії», які кодифікували права та обов'язки конфесій регіону. Друга група представлена архівними документами, які висвітлюють специфіку реалізації правових норм, проголошених у першій групі юридичних актів. Низка матеріалів, використані у роботі, створені ще в досліджуваній період і містять цінну інформацію щодо міжконфесійних відносин у регіоні. У роботі проаналізовано джерела особового походження – щоденники, записки мандрівників, мемуари тощо, частина з яких створена землевласниками регіону, представниками привілейованих верств та духовенством окремих конфесій Правобережної України. До богословських праць, використаних у роботі, відносяться пастирські листи вищих ієрархів Російської православної та Римокатолицької церков, які певною мірою визначали ставлення християнських конфесій регіону одна до одної. Надзвичайно репрезентативним джерелом для дослідження послужила преса – як світська, що містить низку фактів щодо конфесійного світогляду та конфесій регіону, так і конфесійна – єпархіальні православні «Відомості», протестантські та католицькі газети, які друкували актуальні історичні, полемічні, та інші матеріали. Останні дають загалом цілісну картину ставлення представників окремих конфесій регіону один до одного висвітлюючи низку цінних фактів.

3. Міжконфесійні відносини розглядаються у рамках низки методологічних парадигм. Серед них основними богословськими парадигмами міжконфесійних відносин є екуменізм та еклезіологічний сотеріологічний ексклюзивізм. Класичними соціологічними теоріями щодо типології релігійних організацій посеред інших є теорія «церква-секта» М. Вебера та Е. Трьольча, а також «деномінаціалізм» Р. Нібура. Однак вони враховують головним чином реалії релігійно-конфесійного життя західних країн, є «ідеальними типами», а тому можуть бути застосованими щодо конфесійного життя досліджуваного регіону лише частково, так само як і теорія секуляризації П. Бергера. 1 підрозділ II розділу нашої роботи висвітлює процес дискримінації, здійснюваної державою щодо неправославних мешканців регіону, частково з позицій теорії соціального капіталу П. Бурдьє, у рамках якої нищення

культурних товарів неправославних віросповідань – культових споруд і предметів – розглядається як нищення державою соціального капіталу цих релігійних спільнот регіону. У 2 підрозділі II розділу застосована теорія соціального дисциплінування, розроблена німецьким дослідником Г. Острайхом, яка пояснює формування «програмованого» ставлення представників одних релігійних спільнот регіону до інших. У 1 підрозділі III розділу, присвяченому релігійно-конфесійним відносинам, використано теоретичні міркування американського соціолога Р. Брубейкера щодо релігії і мови, які він називає структурами влади, що використовуються для будівництва групових ідентичностей. Міжконфесійні конфлікти у 3 підрозділі III розділу розглянуті у рамках теорії агрописьменного суспільства англійського філософа та соціального антрополога Е. Геллнера, за якою освіта була бар'єром, що відділяв землевласників від селян і впливав на характер їхньої релігійності та, відповідно, на конфліктність. Важливу роль у дослідженні відіграє «практична методологія», про яку говорить Е. Доманська, тобто та, яка твориться на основі наявних дослідних даних. Робота ґрунтується на принципах академічного релігієзнавства, розроблених вітчизняними вченими, – позаконфесійності, історичності, об'єктивності, релігієзнавчої компаративістики, а також на принципах загальнонаукового і спеціального наукового аналізу.

РОЗДІЛ II

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН

2.1. Дискримінація на користь Православної церкви

Конфесійну політику Російської імперії щодо релігійних спільнот Правобережжя з кінця XVIII і до початку XX ст. можна охарактеризувати як послідовну дискримінацію релігійних спільнот регіону на користь Православної церкви. Під дискримінацією у цьому розділі ми маємо на увазі обмеження прав та можливостей мешканців регіону у низці сфер: торгівлі, будівництві культових споруд, освіті, свободі вибору місця проживання і свободі пересування, шлюбно-сімейних відносинах, трудових відносинах та особистих контактах на основі їх неправославної релігійної приналежності.

Російська імперія із самого початку розглядала Православну церкву як інституцію та православну релігію як опору свого панування на Правобережжі. Головним суперником Православної церкви за вплив у регіоні була Римокатолицька церква. Через це на неї накладалося найбільше обмежень з метою зменшення її впливу на мешканців Правобережжя.

Другим терміном, який, на нашу думку, влучно характеризує суть російської міжконфесійної політики у регіоні, є «позитивна дискримінація». Під цим терміном найчастіше мають на увазі посилення представництва або позицій групи, об'єднаної за певною ознакою (у нашому випадку за релігійною), у конкретній сфері, де вона раніше не була представлена, або була представлена незначною мірою чи мала слабкі позиції¹¹⁹. У низці випадків, які буде подано нижче, політику російської держави у сфері міжконфесійних відносин у регіоні можна назвати не просто дискримінацією, а позитивною дискримінацією на користь Православної церкви – посиленням позицій останньої за рахунок неправославних спільнот.

---

¹¹⁹ Positive discrimination. URL: <https://humanrights.gov.au/quick-guide/12078>

Терміни «дискримінація» та «позитивна дискримінація» є сучасними, але, на нашу думку найкраще характеризують міжконфесійну політику Російської імперії на Правобережжі впродовж 1793–1917 рр. Важливо також додати, що у низці розглянутих сфер дискримінаційні заходи спочатку дійсно сприяли вирівнюванню становища Православної церкви порівняно з неправославними, але постійне продовження застосування таких заходів призвело не просто до вирівнювання становища Православної церкви та православних в цілому, а до досягнення нею домінуючого становища та постійного зменшення впливу неправославних релігійних спільнот.

Домінування підпорядкованої Риму церкви на анексованому протягом 1793–1795 рр. Правобережжі не влаштувало Російську імперію, яка з самого початку анексії почала докладати зусиль для того, щоб змінити ситуацію відповідно до власних імперських зразків управління релігійними справами. Релігійний чинник, зокрема міжконфесійні відносини у регіоні, стали приводом для творення юридичних актів, які виправдовували анексію регіону. Зокрема, захистом християнської віри, під якою розумілося православ'я, від переслідувань¹²⁰ аргументувалася анексія регіону в указі імператриці Катерини II 1793 р. Таким чином, із перших днів анексії влада підняла питання статусу Православної церкви, яке почала послідовно вирішувати на користь цієї релігійної спільноти.

Одним із перших обмежень, якого зазнали католицькі церкви регіону, стало майнове – у Російській імперії церковне майно належало державі, а не церкві. Православна церква, як панівна в імперії, почала користувалася підтримкою держави, а Римо-католицька та Уніатська церкви її втратили, переставши бути панівними. У наступні десятиліття після анексії влада вела послідовну політику щодо зменшення економічного впливу Римо-католицької та Уніатської церков, обмежуючи їх можливості та збільшуючи можливості Православної церкви для забезпечення економічної переваги

---

¹²⁰ Полное Собрание Законов Российской Империи. Санкт-Петербург : Типография II Отделения собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. 23 : С 1789 по 6 ноября 1796. 1830. С. 40.

останньої у регіоні. Також низку економічних обмежень з боку держави через релігійну приналежність було накладено і на юдеїв Правобережжя.

Головним джерелом багатства доіндустріальної епохи в Європі (для регіону Правобережжя це період від його анексії і до середини XIX ст.) була земля. У період анексії 1793–1795 рр. у регіоні понад 90 % церковних земель із кріпаками належало Римо-католицькій та Уніатській церквам¹²¹, що робило їх впливовими та відносно незалежними від державної влади інституціями. Водночас Православна церква Правобережжя на момент анексії регіону Російською імперією була значно біднішою та мала менше земель у своєму розпорядженні.

Для того, щоб збільшити економічні можливості Православної церкви у регіоні, російська влада вже в 1795–1796 рр. здійснила декілька кроків. По-перше, римо-католицьке й уніатське духовенство анексованих територій мало присягнути на вірність новій владі впродовж року для збереження своїх майнових прав, в іншому випадку землеволодіння представника духовенства, церкви чи монастиря конфісковувалися. По-друге, разом із наверненням до православ'я більшості мешканців регіону у 1794–1795 рр., за результатами якого уніатів залишилося менше ніж сто тисяч із кількох мільйонів, низка уніатських монастирів було передано Православній церкві разом із землями.

Однак процес економічного та майнового оправославлення відбувався значно повільніше, ніж процес переходу вірян з одного обряду в інший. Якщо у 1794–1795 рр. до православ'я було приєднано понад 50 % мешканців регіону із близько 4-х млн населення Правобережжя, то за цей самий час Римо-католицька й Уніатська церкви втратили близько 13 % земель і кріпаків, більшість з яких були передані Православній церкві¹²².

Для подальшого економічного контролю за Римо-католицькою, Уніатською та Православною церквами у 1797 р. монастирям згаданих конфесій у регіоні державою було встановлено квоту землеволодіння, яка мала

¹²¹ Зінченко А. Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 1991. № 1. С. 36–37.

¹²² Бурдін М. Ю. Католицьке та уніатське землеволодіння в умовах інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії. *Прикарпатський юридичний вісник*. Одеса, 2017. Вип. 5. С. 7.

не перевищувати 30 десятин землі, а у випадку її перевищення решта земель конфісковувалася на користь держави¹²³. Однак, на відміну від Уніатської та Римо-католицької церков, у 1805 та 1810 рр. Православній церкві регіону було дозволено мати додаткові земельні маєтки¹²⁴. Таке рішення мало сприяти економічному вирівнюванню становища Православної церкви у регіоні порівняно з Римо-католицькою й Уніатською.

Регіоном, де найсильніше виявлялася майнова нерівність, була Волинська губернія, оскільки тут було найбільше уніатів, які разом із римо-католиками становили значний відсоток населення. Тут також знаходився осідок уніатського луцького єпископа. Цей регіон був найближчим до власне польських етнічних земель. Тому волинський губернатор у звітах за 1806 р. та 1810 р. характеризував становище Православної церкви у регіоні як незадовільне, говорячи, що православ`я у губернії сповідує бідна частина населення. Водночас губернатор вказував на краще матеріальне становище місцевої Римо-католицької церкви<sup>125</sup>. Йшлося, зокрема, про те, що Римо-католицька церква володіє у регіоні переважно кам`яними культовими спорудами, тоді як Православна – дерев`яними. Попри тиск на католиків, статистика по Волинській губернії за 1886 р., тобто більш ніж через 80 років після анексії, показала, що ситуація щодо кількості та якості храмів суттєво не змінилася – так само римо-католицькі храми залишалися переважно кам`яними, а православні дерев`яними, окрім цього, римо-католики мали 1 храм на 820 чол., а православні – 1 на 1000 чол¹²⁶. Це свідчить про те, що за достатньо тривалий період російська влада не змогла змінити ситуацію на користь Православної церкви у сфері будівництва культових споруд.

Економічне становище духовенства Римо-католицької й Уніатської церков після анексії регіону було значно кращим, ніж православної, що можна

¹²³ Грукач В. О. Інститут генерал-губернаторства у Правобережній Україні: правові засади та особливості функціонування (1832–1914 рр.). дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. С. 47.

¹²⁴ Черепанов, А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Грогорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2016. с. 154.

¹²⁵ Портнов А. Польша приобретенная, но не обретенная. URL: <https://magazines.gorky.media/oz/2012/5/polsha-priobretennaya-no-ne-obretennaya.html>

¹²⁶ Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир, 2004. С. 100–101.

проілюструвати такими цифрами. Станом на 1793 р. Православній церкві на Правобережжі належало 14 монастирів¹²⁷, тоді як тільки Римо-католицькій церкві на початку ХІХ ст. належало 86 монастирів, з яких 53 на Волині, 24 на Поділлі та 9 на Київщині¹²⁸. Перед анексією на Правобережжі також було 39 василіянських монастирів, із них 5 жіночих¹²⁹. До кінця 1796 року на Правобережжі було закрито 10 монастирів уніатів: 2 у Київській губернії, 3 у Волинській та 5 у Подільській. До кінця 1798 р. 14 церков при василіянських монастирях передано православним¹³⁰. На початок ХІХ ст. у регіоні залишилося 28 чоловічих та 4 жіночих уніатські монастирі, з них 14 монастирів було без власних церков. Попри переосвячення низки уніатських монастирів у православні, Православна церква регіону все одно мала меншу кількість монастирів, ніж Римо-католицька й Уніатська взяті разом.

Однією з причин кращого майнового становища Уніатської та Римо-католицької церков, порівняно з православною, було те, що шляхтичі дарували церкві майно у вигляді фундушів. Для того, щоб зупинити це джерело майнової підтримки указом 1795 р. шляхтичам заборонялося дарувати Римо-католицькій церкві маєтки¹³¹. Надалі це сприяло відриву священиків від пастви.

Влада Російської імперії розглядала Православну церкву як свою опору в регіоні, а тому працювала над зміцненням її позицій й економічним послабленням її «суперників» із самого початку анексії регіону. З цією метою ще 8 грудня 1792 р. імператриця видала іменний указ про передачу в управління казни сіл, які належали монастирям на території Росії (були окуповані у результаті російсько-польської війни), та земель монастирів, ченці яких відмовилися присягати Росії¹³².

¹²⁷ Trąbski M. Zagrożenie buntem chłopskim w południowo-wschodnich województwach Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1788–1789. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. № 7. 2015. S. 93.

¹²⁸ Кирилюк А. Практика закриття римо-католицьких монастирів у Волинській губернії 30- х рр. ХІХ ст. Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». Львів, 2019. Вип. 29. С. 123.

¹²⁹ Білик В. А. Урегулювання правового становища василіянських монастирів у Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ — у 30-х рр. ХІХ ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2011. № 23. С. 39.

¹³⁰ Там само. С. 39.

¹³¹ Буравський О. Римо-католицьке духовенство Правобережної України в польському національно-визвольному русі. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 53. С. 136.

¹³² Полное Собрание Законов Российской Империи. Санкт-Петербург : Типография II Отделения собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. 23 : С 1789 по 6 ноября 1796. 1830. С. 393–394.

Ще однією з причин гіршого матеріального становища Православної церкви на Правобережжі на момент анексії, були переслідування з боку польської влади, які не давали можливості цій релігійній спільноті зміцнити своє становище. Хоча до Православної церкви на Правобережжі після анексії перейшло під тиском декілька мільйонів людей, храми цієї конфесії часто залишалися незабезпеченими навіть елементарними культовими предметами, необхідними для здійснення богослужінь. Показовим у цьому випадку є лист подільського єпископа Іоанікія 1796 р. із проханням надіслати до новоствореної Подільської єпархії антимінси, яких у церквах єпархії бракувало¹³³.

Одразу після анексії низка храмів Уніатської церкви була освячена на православні, однак деякі освячення були зроблені проти волі місцевих громад, тому у 1796 р. генерал-губернатор Т. Тутолмін заборонив освячувати уніатські церкви на православ'я проти волі громад, що у 1793–1795 рр. було дуже поширеним. Деякі аспекти майнових відносин не регулювалися юридично, що створювало додаткові проблеми уніатам. Зокрема, попри урядову заборону було освячено низку монастирських церков. Це призвело до того, що монастир належав одній конфесії, а церква при ньому – іншій. Однак указом імператора від 17 квітня 1797 р. уніатам заборонялося повертати церкви, освячені на православні¹³⁴.

Намагаючись впорядкувати майнові суперечки на користь Православної церкви, наприкінці березня 1797 р. військовий губернатор С. Беклешев видав постанову, яка забороняла поміщикам регіону перешкоджати переходу нерухомого майна від християнських конфесій регіону до Православної церкви і загрожувала кримінальною відповідальністю тим, хто відмовлявся це робити¹³⁵. Бажаючи забезпечити Православну церкву економічною основою для існування, уряд регулярно видавав акти, спрямовані на те, щоб за рахунок

---

¹³³ Лист Подільського єпископа Іоаннікія (Полонського) до Київського митрополита з проханням про видачу антимінсів для єпархії. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 127. оп. 1043. спр. 133. арк 1.

¹³⁴ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ : НБУВ, 2013. С. 100.

¹³⁵ Бурдін М. Ю. Католицьке та уніатське землеволодіння в умовах інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії. *Прикарпатський юридичний вісник*. Одеса, 2017. Вип. 5. С. 8.

майна Уніатської та Римо-католицької церков Правобережжя покращити матеріальну базу Російської Православної церкви. У рамках такої політики у 1799 р. правлячий Святіший Синод видав наказ православним благочинним збирати інформацію про фондуші на церковні та монастирські землі, які б засвідчили, що вони були власністю Православної церкви ще до переходу в унію¹³⁶.

Для того, щоб завоювати прихильність православних селян перед поміщиками-католиками, 5 квітня 1797 р. була видана заборона поміщикам-католикам регіону вимагати панщинних робіт від селян у вихідні дні¹³⁷. Однак ця заборона ігнорувалася, бо «Інвентарними правилами» 1847 р. була повторена¹³⁸. Постійно прагнучи посилити контроль над релігійними організаціями, у 1799 р. було видано закон, за яким всі віросповідання імперії мали підпорядковуватися імператору¹³⁹.

Попри те, що юдеї Правобережжя здебільшого належали до міщанського стану, вони брали в оренду у землевласників-католиків маєтки, населені православними українцями-кріпаками. Через це уряд намагався перешкодити юдеям володіти кріпаками-християнами та в 1800, 1801, 1816 рр. видав заборони на укладення відповідних угод, але вони постійно порушувалися¹⁴⁰.

До початку 1840-х рр. римо-католицьке духовенство Правобережжя зберігало економічну перевагу над православним, тому уряд для зміцнення позицій православного духовенства у цій царині й одночасного ослаблення позицій римо-католицького на початку десятиліття здійснив низку заходів, які стосувалися економічних позицій церков регіону. Спочатку в 1841 р. було конфісковано згідно з указом негласного урядового комітету 148 земельних

---

¹³⁶ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ : НБУВ, 2013. С. 101.

¹³⁷ Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Київ : Либідь, 1994. С. 240.

¹³⁸ Там само. С. 234.

¹³⁹ Павлюк В. В. Римо-католицька церква в суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство.* 2011. Вип. 4. С. 141.

¹⁴⁰ Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. *Український історичний журнал.* 2004. № 6. С. 24.

маєтків усіх конфесій¹⁴¹. Це було зроблено центральною імперською владою навіть без відома Київського генерал-губернатора, який про указ дізнався із газет¹⁴².

Для Римо-католицької церкви це рішення офіційно було вмотивоване тим, що її маєтки були заселені переважно православними, а тому не могли знаходитися в управлінні ксьондзів¹⁴³. Секуляризація маєтків зробила Римо-католицьку церкву в регіоні більш залежною від держави. На цьому прикладі також видно особливість процесу ухвалення юридичних актів – вони ухвалювалися на трьох рівнях: імперському – у Петербурзі, регіональному – генерал-губернатором у Києві, а також місцевою владою на рівні губерній. Отже, найважливіші рішення могли бути ухвалені без відома місцевої влади.

Після цього була здійснена земельна реформа на користь парафіяльного православного духовенства. У липні 1842 р. було видане «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовими грошовими допомагами». Це положення зобов'язало православних селян-парафіян виділити (пожертвувати) священикам із своєї землі по 16,5 десятин¹⁴⁴. Навесні 1843 р. владою було здійснено наступний крок, який ставив релігійні організації регіону у ще більшу залежність від держави і найбільше послаблював неправославні конфесії – видано указ про конфіскацію земель парафіяльних церков, причому землі римо-католицьких костьолів, на відміну від православних, було наказано конфіскувати негайно¹⁴⁵.

Така політика свідчить про те, що уряд зробив ставку не на православне населення регіону в цілому, а саме на православне духовенство, як опору своєї влади в регіоні. Окрім зобов'язання православних селян надавати зі своєї землі ділянки православному духовенству, вони були зобов'язані брати участь в обробітку земель духовенства, що сприймалося селянами як додаткова

¹⁴¹ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ : Інститут історії України, 2005. 427 с.

¹⁴² Там само. С. 282.

¹⁴³ Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2013. С. 141.

¹⁴⁴ Шугальова І. М. Правовий статус та матеріальне становище духовенства Правобережної та Західної України наприкінці XIX – в першій чверті XX століття (за матеріалами польських архівів). *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.* Миколаїв, 2011. Вип. 6. С. 68.

¹⁴⁵ Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Київ : Либідь, 1994. С. 230.

церковна панщина. У зв'язку з цим у 1842–1861 рр. (до земельної реформи) мали місце факти побиття православними селянами священників, посилення відчуження селянства від Православної церкви, відпадиння селян від Православної церкви у пізньопротестантські рухи.

Земельне питання для держави у регіоні постійно зберігало свою гостроту, і тому у 1869 р. колишнім католикам, недавно наверненим у православ'я, було заборонено купляти землю, натомість це було дозволено лише їхнім дітям¹⁴⁶. Оскільки євреї та поміщики навчилися обходити заборону оренди землі євреям, у 1886 р. знову було видано царський указ про заборону оренди землі євреями¹⁴⁷. Ця остаточна заборона вже виконувалася, бо деякі євреї змушені були змінити свій рід діяльності і, навіть, місце проживання. Наприклад, із 1868 р. до 1886 р. юдей Ісає Гінцберг орендував маєток у графа Жевуського у с. Гопчиці Київської губернії, натомість після згаданого указу він і його родина були змушені переїхати до Одеси¹⁴⁸.

Анексувавши Правобережжя, держава стикнулася з проживанням у краї великої кількості юдеїв, чисельність яких постійно зростала. Як і для католиків обох обрядів, по відношенню до юдеїв одразу були ухвалені юридичні акти, спрямовані на їхню дискримінацію через релігійну приналежність. Це, насамперед, стосувалося обмежень в економічній сфері. Так, указами 23 червня 1794 р. та 29 грудня 1796 р. для євреїв була встановлена вдвічі більша плата за заняття міщанськими та купецькими промислами, порівняно з особами християнського віросповідання¹⁴⁹.

Пізніше по відношенню до юдеїв теж ухвалювалися дискримінаційні рішення у сфері торгівлі. Зокрема, Тимчасовими правилами 1882 р. їм було заборонено торгувати у неділю та християнські свята¹⁵⁰. Мотивація ухвалення нових обмежень для юдеїв згаданими правилами була подібна до мотивації

¹⁴⁶ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо–етнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. С. 43.

¹⁴⁷ Агад Га-ам в селі Гопчиця. Село Гопчиця і панський будинок (Глава 1). URL: <http://hopchytysya.com.ua/ahad-ha-am-hopchytysya-1/>

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 161.

¹⁵⁰ Гаухман М. В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914 рр.): чотири національні проекти в одному політичному просторі. *Дриновський збірник*. Харків, 2011. Т. IV. С. 146.

переслідування Римо-католицької церкви після повстань 1830–1831 рр. та 1863–1864 рр. – участь євреїв у вбивстві імператора Олександра II¹⁵¹. Цей привід був слабо обґрунтований, адже якщо крім патріотичних маніфестацій в усіх без винятку костьолах Правобережжя в обох польських повстаннях тільки під час подій 1830–1831 рр. повстанцям надали допомогу близько 50 монастирів у Волинській, Подільській та Київській губерніях¹⁵² – тобто участь Римо-католицької церкви у повстаннях була досить масштабною, то до вбивства імператора була причетна лише невелика група євреїв, при цьому серед учасників замаху 1881 р. були і православні за народженням терористи та навіть діти православного духовенства, зокрема українець М. Кибальчич.

Дискримінаційні обмеження у сфері торгівлі для неправославних мешканців Правобережжя могли стосуватися і суто релігійної сфери. Деякі з них мали тимчасовий характер. Наприклад, у 1882–1887 рр. представникам нехристиянських релігій та конфесій в імперії та регіоні було заборонено виготовлення та продаж хрестів, ікон та інших християнських культових предметів¹⁵³.

Достатньо поширеними були юридичні обмеження для неправославних регіону, які стосувалися роботи, цивільної та військової служби. Ці обмеження закривали представникам релігійних меншин рух по соціальній драбині без прийняття панівної православної релігії. Існували також обмеження за релігійною ознакою, які стосувалися найманої праці у приватній сфері. Зокрема, католикам із 1837 р. заборонялося займати будь-які посади у всіх судових інстанціях регіону¹⁵⁴, а юдеям заборонялося бути директорами рабинських училищ – цю посаду дозволялося займати тільки християнам¹⁵⁵. Також за пропозицією київського генерал-губернатора з 1852 р. сини дворян

¹⁵¹ Матушанская Ю. Г. Светское и религиозное образование евреев в Российской империи. *Вестник КГЭУ*. 2016. № 2 (30). С. 171.

¹⁵² Павлюк В. В. Римо-католицька церква в суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. 2011. Вип. 4. С. 141.

¹⁵³ Казьмирчук М. Г. Росіяни в соціально-економічному розвитку Київської губернії 1861–1917 рр. *Сумська старовина*. 2013. № 40. С. 40.

¹⁵⁴ Максимов О. В. Судова реформа на Правобережжі 1864 р.: фахова дискримінація поляків в умовах «кадрового голоду». *Intermarium: історія, політика, культура*. 2014. № 1. С. 131.

¹⁵⁵ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 231.

неправославного віросповідання з Правобережжя мали служити офіцерами у внутрішніх губерніях імперії поза регіоном¹⁵⁶.

Після повстання 1864 р. у тому ж році римо-католикам було заборонено служити у поліції на Волині¹⁵⁷. Однак католиків залишалося багато в адміністративних установах, і тому в 1868 р. Волинський губернатор І. Галлер у своєму рескрипті до Рівненського земельного справника наказав негайно відсторонити католиків від будь-яких посад у канцелярії та вжити заходи щодо їх викорінення з поліції взагалі¹⁵⁸. Юдеї були початково звільнені від рекрутського набору, а потім їх почали брати на строкову службу, але без дозволу отримання офіцерського звання. Також юдеям без прийняття християнства заборонялося працювати на державній службі¹⁵⁹.

Ще у 1826 р. євреям, які продавали алкогольні напої, заборонили мати прислугу з християн¹⁶⁰. Так само юдеям, що володіли аптеками, заборонялося наймати на роботу християн¹⁶¹. Всі ці обмеження й заборони було знято лише у 1887 р. Юдеям дозволили наймати християн за умови не перешкоджати їхнім релігійним переконанням – не забороняти святкувати неділю та великі свята, виконувати всі релігійні обряди тощо. Якщо ж юдей порушував це зобов'язання – він карався штрафом до 50 руб. Також юдеям було дозволено наймати християн виключно на тимчасові роботи та як поштарів і писарів. Обов'язковою умовою при цьому було роздільне проживання юдеїв та православних¹⁶². Юдеям-відкупщикам дозволено було на таких самих засадах тримати жінок-християнок для приготування їжі та прання¹⁶³.

¹⁵⁶ Шандра В. С. Генерал–губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ : Інститут історії України, 2005. С. 280.

¹⁵⁷ Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2013. С. 146.

¹⁵⁸ Там само. С.146.

¹⁵⁹ Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах наприкінці XVIII – 60-х рр. XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 155.

¹⁶⁰ Гессен Ю. И. История еврейского народа в России: в 2 т. Т. II. Ленинград : Тип. Ленингр. Губпрофсовета, 1927. С. 29–30.

¹⁶¹ Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1862. Собр. II. Т. 35. Отд. I : 1860. С. 378.

¹⁶² Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. II. Т. 2 : 1827. С. 1070.

¹⁶³ Там само. С. 928.

Всі згадані вище обмеження, накладені на неправославні релігійні спільноти регіону впродовж кінця XVIII – першої половини XIX ст., не призвели до економічного домінування православних вірян і духовенства в регіоні над римо-католицьким та юдейським населенням – кількість обох груп в цей час навіть зроста. Наприклад, кількість юдеїв на Правобережжі з кінця XVIII ст. і до другої половини 1820-х рр. – початку правління імператора Миколи I – стрімко зростала, бо згадані вище обмеження, накладені на них у Російській імперії, були меншими, ніж у сусідніх державах, і приваблювали мігрантів. Найбільшою перевагою юдеїв перед православними українцями до 1861 р. була особиста свобода, навіть для землеробів.

Також варто додати, що до 1830 р. – початку польського Листопадового повстання – держава здійснювала конфесійну політику дискримінації неправославних у регіоні поступово. У цей час Римо-католицька й Уніатська церкви регіону разом переважали за своїм впливом Православну церкву в економічній, освітній та інших сферах. Прикладом поступовості, але незмінності вектору російської політики щодо Римо-католицької церкви був сенатський указ від 23 грудня 1812 р., який під приводом участі у бійках усунув римо-католицьке духовенство від присутності у межових судах регіону¹⁶⁴.

Одним із способів дискримінації, що застосовується й сьогодні в окремих країнах, було обмеження будівництва та ремонту культових споруд. У зв'язку з тим, що на Правобережжі у перші десятиліття після анексії було збудовано декілька десятків костьолів і каплиць, влада занепокоїлася збільшенням кількості культових споруд неправославних віросповідань. Як наслідок, указом від 14 липня 1819 р. наказано усім губернським правлінням, анексованим від Речі Посполитої, заборонити будувати нові уніатські та римо-католицькі храми¹⁶⁵. У деяких випадках держава під різними приводами просто фізично знищувала культові споруди нетерпимих релігійних спільнот. У такий спосіб у

---

¹⁶⁴ Гавриленко О. Правова політика Російської Імперії щодо римо-католицької церкви в українських губерніях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*, 2019. № 28. С. 23.

¹⁶⁵ Голій Р. В. Конверсія уніатських храмів у Волинській губернії (на прикладі сільських приходів Дубенського повіту). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. Острог, 2013. Вип. 8. С. 51.

м. Житомир (адміністративному центрі Волинської губернії) у 1853 р. було зруйновано старообрядницький храм¹⁶⁶.

Безумовно, найпоширенішим способом контролю кількості культових споруд була їх пряма передача панівній Православній церкві або конфіскація без подальшого використання, яка могла призвести до поступового руйнування будівлі. Зокрема, держава використовувала різноманітні приводи для передачі уніатських та римо-католицьких храмів Православній церкві. Такими приводами були повстання під проводом Т. Костюшка 1794 р., яке закінчилося переосвяченням на православні кількох сотень храмів, повстання 1830–1831 рр., після якого десятки уніатських і католицьких монастирів та храмів були переосвячені на православні. Так, тільки в Подільській губернії було закрито 19 костьолів та 12 монастирів¹⁶⁷, що перевищує число збудованих римо-католиками культових споруд за період з 1790-х до 1830-х рр. Крім того, під час остаточної ліквідації Уніатської церкви у 1839 р. у регіоні на православ'я було переосвячено 50 греко-католицьких храмів¹⁶⁸.

Обмеження прав на будівництво й розпорядження культовими спорудами включало і можливість здійснювати пожертви – з боку вірян, а з боку духовенства – приймати їх на будівництво та ремонт. Для того, щоб контролювати кількість костьолів та каплиць, Департамент духовних справ іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ Російської імперії з 1894 р. звільнив некатоликів від збирання коштів на будівельні потреби Римо-католицької церкви, а римо-католицьке духовенство могло приймати пожертви на ремонт і будівництво тільки з дозволу влади¹⁶⁹.

Такий вид дискримінації був ефективним, адже кількість римо-католицьких культових споруд у регіоні з кінця XIX до початку XX ст.

¹⁶⁶ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Kijów: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1914. S. 127.

¹⁶⁷ Баженова С. Е. Суспільно-економічний і політичний стан польської меншини Правобережної України в період українського національного відродження. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2010. Вип. 18. С. 41.

¹⁶⁸ Черепанов, А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Грогорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 162.

¹⁶⁹ Казьмирчук М. Поляки в соціально економічному житті Київської губернії (1861–1917 рр.). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*. Кіровоград, 2013. Вип 18. С. 217.

зменшилася. Так, якщо у 1883 р. на Правобережжі було 257 костьолів і 565 каплиць, то у 1909 р. кількість костьолів зменшилась до 247 (-10), а каплиць до 311 (-254). Тобто, за 36 років мережа римо-католицьких культових споруд зменшилася практично на третину¹⁷⁰. Загалом, постійний економічний тиск, закриття і відчуження культових споруд римо-католиків призвели до того, що на початку ХХ ст. на Правобережжі залишився лише один католицький монастир у м. Заславі¹⁷¹. Практику заборон у сфері культового будівництва імперська влада використовувала і проти старообрядців, заборонивши їм указом Сенату від 19 серпня 1826 р. будувати нові культові споруди, а указом від 5 липня 1827 р. було заборонено ремонтувати старообрядницькі молитовні споруди¹⁷².

На території анексованого імперією Правобережжя культові споруди багатьох населених пунктів формували візуальну картину домінування у ландшафті. У ландшафті низки населених пунктів центральне місце займали дуже часто не православні, а римо-католицькі або уніатські храми. Так, у Житомирі до кінця ХVІІІ ст. не було православних храмів, у Бердичеві в центрі домінував римо-католицький кармелітський монастир. Так само домінуючими були римо-католицькі храми у Кам'янці. Успішними прикладами «завоювання» архітектурного простору православ'ям були Почаївський монастир та Свято-Преображенський собор у Вінниці. Однак в обох випадках це відбулося не за рахунок будівництва нових православних храмів, а завдяки переосвяченню уніатських храмових комплексів на православ'я. Крім цих заходів, держава намагалася не допустити будівництва юдеями споруд поблизу православних храмів. Однак такі випадки все одно мали місце. Наприклад, місцевий

¹⁷⁰ Beauvois D. Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeżnej w latach 1863-1914. *Przegląd Historyczny*, 1997. № 88. S. 81.

¹⁷¹ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 281.

¹⁷² Таранец С. Правовое положение старообрядцев города Киева и Киевской губернии в конце ХVІІІ – начале ХХ вв. URL: https://risu.ua/ru/pravovoe-polozhenie-starobryadcev-goroda-kieva-i-kievskoy-gubernii-v-konce-xviii-nachale-xx-vv_n35217

протоіерей у м. Богуслав Київської губернії скаржився владі у 1837 р. на міщанина-юдея Каца, який звів будинок на церковній землі¹⁷³.

Процес «завоювання» ландшафту адміністративних центрів православними храмами відбувався повільно. «Подільські єпархіальні відомості» у № 2 за 1862 р. писали, що православний Іоанно-Предтечинський собор Кам`янця є «убогим і маловмістким» порівняно з «величезними і чудовими» римо-католицькими костьолами міста¹⁷⁴.

Поряд із обмеженнями будівництва неправославних культових споруд влада регіону намагалася всіляко стимулювати збільшення кількості православних культових споруд не тільки за рахунок переосвячення храмів інших християнських обрядів, але й за рахунок будівництва нових. Із цією метою 7 грудня 1867 р. були затверджені правила про облаштування православних церков у західних губерніях, а також засновані особливі адміністративні органи влади у кожній із губерній регіону – так звані церковно-будівельні присутствія, які очолювалися губернаторами¹⁷⁵, що підкреслювало важливість цієї сфери для держави.

Попри це, до другої половини XIX ст. у центрі Волинській губернії – м. Житомирі – не було кафедрального собору, римо-католицькі костьоли міста були кам`яними, а православні храми – дерев`яними, православні єпископи однойменної єпархії через відсутність кафедрального собору переїздили з місця на місце – до Дермані, Острогу, Почаєва та Кременця. Імператор Микола I звернув увагу на домінування католицьких храмів у м. Кам`янці під час відвідин 1842 р. і запропонував збудувати православний собор на центральній площі міста, однак ці побажання так і не були реалізовані. Краща якість римо-католицьких культових споруд у порівнянні з православними була викликана тим, що будівництво православних церков було справою бюрократизованої держави, а римо-католицькі культові споруди будувалися завдяки приватній

¹⁷³ Справа за скаргою протоіерей м-ка Богуслав Якова Завадського на будівництво міщанином іудеєм Кацом будинку на церковній землі. ЦДІАК (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 127. оп. 40. спр. 164 арк 1.

¹⁷⁴ Троицкий П. Каменецкий Кафедральный Свято-Иоанно-Предтечевский Собор. *Подольские епархиальные ведомости*. 1862. № 2. часть вторая неофициальная. С. 33.

¹⁷⁵ Грукач В. О. Інститут генерал-губернаторства у Правобережній Україні: правові засади та особливості функціонування (1832–1914 рр.). дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. С. 118.

ініціативи, переважно за кошти заможних католиків, завдяки існуванню традиції виділення фундушів.

Ще однією зі сфер, де неправославні зазнавали дискримінації, була податкова. Економічний тиск держави по відношенню до єврейського населення регіону виявлявся в обкладанні юдеїв різноманітними новими поборами та податками, які стосувалися релігії. Так, у 1844 р. було запроваджено «коробочний збір» на кошерне м'ясо для юдеїв¹⁷⁶. Імператор Олександр III у 1891 р. видав указ про використання залишків з акцизу із кошерних предметів, який збирався у рамках коробочного збору у Києві, на фінансування міської поліції для боротьби з напливом до міста євреїв, які не мали права на проживання¹⁷⁷. Таким чином влада намагалася обмежити представників інших релігій та одночасно підсилити православ'я у регіоні за рахунок ресурсів неправославних релігійних спільнот.

Апогеєм у встановленні економічного контролю над Римо-католицькою церквою стало повстання 1863–1864 рр., після якого все майно, нерухомість та капітали церкви регіону були передані у розпорядження казни. Держава взяла на утримання штати костьолів, виділяючи на одного священика від 280 до 400 рублів на рік¹⁷⁸. Після секуляризації церковного майна держава намагалася посилити майнові позиції Православної церкви за рахунок поміщиків римо-католиків, обклавши останніх у 1864 р. згідно зі спеціальним указом 10 %-м податком, кошти від якого йшли на збільшення кількості православних церков на Правобережжі. (Цей податок у 1868 р. було зменшено спеціальним указом до 5 %¹⁷⁹). Варто відзначити, що «податки на релігію» для римо-католиків та юдеїв не були чимось унікальним у згаданий період, а були схожими на податки для християн, запроваджені в ісламському світі, наприклад харадж в

---

¹⁷⁶ Макарова О. В. Еміграційний рух єврейського населення Подільської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 15. С. 398.

¹⁷⁷ Коробочный сбор. *Электронная еврейская энциклопедия* URL: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-status-1772-1917/12196/>.

¹⁷⁸ Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 90.

¹⁷⁹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. *Поляки в соціо-етнічних конфліктах*. Київ : Критика, 1998. С. 26.

Османській імперії, з тією різницею, що у випадку Російської імперії релігійні податки могли накладатися християнами на християн іншої конфесії.

Важливим засобом дискримінації неправославних віросповідань було обмеження права на пересування та, внаслідок цього, проживання у певних місцевостях. Цей спосіб дискримінації влада регіону та імперії використовувала у двох варіантах: заборона виїзду та заборона в'їзду – виселення до іншого регіону або недопущення в'їзду із-за кордону. До деяких релігійних неправославних меншин регіону застосовувались обидва варіанти. Так, заборона відвідувати інші єпархії самостійно була накладена на римо-католицьке духовенство у 1840 р.¹⁸⁰ Для юдеїв ще з 1790-х рр. була встановлена смуга осілості¹⁸¹, а уніатське та римо-католицьке духовенство зазнавали виселення із регіону. При цьому перехід у православ'я ліквідував обмеження на пересування.

Юдеїв у першій половині XIX ст. регулярно намагалися виселяти із низки населених пунктів. Заборона проживання в містах було викликано посиленням сутічок із місцевим населенням, насамперед з козаками, які не приймали методів ведення економічної діяльності, що практикувалися юдеями. Ця заборона мала і релігійну складову – юдеям, яким із 1794 р. було дозволено проживати у місті, тепер згідно з імператорським указом заборонялося не тільки тут проживати, але й мати тут синагоги¹⁸². Своєю чергою, представники уніатського духовенства виселялися з місць проживання й за те, що відмовлялися приймати православ'я у ході ліквідації цієї церкви у 1839 р. Крім заборони пересування на далекі відстані, видавалися заборони на персональні контакти, наприклад римо-католиків та православних. Так, 1 лютого 1830 р. імператор Микола I видав указ «Про заборону римо-католицькому духовенству

---

¹⁸⁰ Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах наприкінці XVIII – 60-х рр. XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 140.

¹⁸¹ Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. *Український історичний журнал*. 2004. № 6. С. 17.

¹⁸² Черепанов, А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Грогорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2016. с. 141.

приймати за будь-яких обставин у себе людей грецького вірування, ані для наставляння у вірі, ані для духовних треб»¹⁸³.

Таким чином, влада особливу загрозу вбачала в римо-католицькому духовенстві. Так, згідно з амністією за повстання 1863–1864 рр., виданою 9 січня 1874 р., на Правобережжя було дозволено повернутися всім засудженим, окрім католицького духовенства¹⁸⁴. Обмеження права на свободу пересування для неправославних конфесій регіону, у першу чергу римо-католицизму, продовжувало існувати і в другій половині XIX ст. Висилку з регіону місцева адміністрація використовувала для покарання незгідних з політикою влади. Коли римо-католицький єпископ-ординарій Луцько-Житомирської дієцезії дізнався у 1868 р. про існування проекту запровадження російської мови як єдиної для молитви на території Російської імперії, почав чинити цьому активний опір і в 1869 р., після введення в дію зазначеного указу, був виселений на 14 років до м. Перм у Росії¹⁸⁵. Цивільна влада в особі генерал-губернатора та губернаторів трьох губерній висловлювала догану вищому католицькому духовенству за неузгоджене з місцевим чиновництвом пересування нижчого духовенства. Наприклад, за такі порушення з боку двох священників у Подільській губернії у 1889 р. був попереджений Луцько-Житомирський єпископ Ш. Козловський, якого змусили винести їм суворі догани¹⁸⁶.

Крім юдеїв, римо-католиків та уніатів влада застосовувала обмеження права на пересування й проживання щодо протестантів українського походження – штундистів, пізніше баптистів, однак так і не спромоглася у такий спосіб зупинити розвиток і поширення цього релігійного руху на Правобережжі з 1860-х рр. Це було пов'язано з тим, що на місцях висилки протестанти продовжували здійснювати місіонерську діяльність, а їх

¹⁸³ Кузнець Т. В., Кривошея І. І., Скус О. В. Християнська церква в Умані кінця XVIII – початку XX століття. Умань : ВПЦ «Візаві», 2012. С. 39.

¹⁸⁴ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. С. 44.

¹⁸⁵ Путова Г. Документи про політику царської влади щодо римо-католиків на Правобережній Україні в період між польськими повстаннями 1830–1831 та 1863–1864 рр. *Болховітіновський щорічник*. Київ, 2010. Вип. 2. С. 122.

¹⁸⁶ Буравський О. Римо-католицька церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в другій половині XIX ст. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2010. № 55. С. 69.

територіальне переміщення спричинило зворотній від очікуваного ефект – тільки посприяло подальшому поширенню протестантизму. Зокрема, висланий із Херсонської у Київську губернію на початку 1860-х рр. один із керівників південноукраїнських протестантів Г. Балабан започаткував рух українців-протестантів у цій губернії, а реалізація ідеї київського митрополита Арсенія щодо заслання штундистів до монастирів призвела через деякий час до відмов монастирів Київської губернії приймати протестантів на перевиховання, бо своєю проповіддю останні навпаки намагалися навернути ченців і не піддавалися запланованому православним духовенством перевихованню¹⁸⁷.

Щодо юдеїв з боку влади теж ухвалювалися рішення, спрямовані на подальше обмеження свободи пересування та проживання (на додачу до смуги осілості). Після погромів 1881 р. була створена комісія для перевірки економічної діяльності євреїв, подібно до того, як створювалися комітети у справах західних губерній, які займалися розслідуванням діяльності учасників патріотичних повстань і розглядали, серед іншого, релігійні питання. Комісія заборонила не приписаним до місцевих общин до 1858 р. євреям західних губерній проживати у смузі 50 верст уздовж кордону¹⁸⁸. А в Подільській губернії поліція здійснювала виселення євреїв з прикордонної смуги¹⁸⁹. Крім цього, євреям регулярно забороняли проживати в сільській місцевості.

Так само, як і на римо-католиків, уніатів та юдеїв, у ході переслідувань другої половини 1820-х рр. з боку імператора Миколи I певні обмеження свободи пересування накладалося і на старообрядницьке духовенство. Зокрема, 24 травня 1827 р. Кабінет міністрів імперії заборонив старообрядницькому духовенству переїжджати з одного населеного пункту до іншого, а у 1830 р. був заборонений в'їзд старообрядців на територію імперії із-за кордону¹⁹⁰.

---

¹⁸⁷ Історія релігії в Україні : в 10. / ред. А. Колодний, П. Яроцький. Київ : Світ знань, 2002. Т. 5 : Протестантизм в Україні. С. 317.

¹⁸⁸ Макарова О. В. Еміграційний рух єврейського населення Подільської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 15. С. 401.

¹⁸⁹ Там само. С. 401.

¹⁹⁰ Таранец С. Правовое положение старообрядцев города Киева и Киевской губернии в конце XVIII – начале XX вв. URL: https://risu.ua/ru/pravovoe-polozhenie-starobryadcev-goroda-kieva-i-kievskoy-gubernii-v-konce-xviii-nachale-xx-vv_n35217

Одним із прикладів активної дискримінації було ставлення держави до пізньопротестантських громад українців, які утворилися здебільшого із селян – вихідців із Православної церкви. Урядова політика кінця ХІХ ст. щодо українців-баптистів залишалася дуже суворою. Визнання баптистів з боку держави у 1879 р. дозволеною релігійною організацією фактично не торкнулося українців, стосуючись тільки баптистів-німців, які проживали здебільшого у Волинській губернії. На рівні назви уряд не визнавав українців-баптистів баптистами, а вважав їх надалі штундистами, які, на його думку, були небезпечною сектою¹⁹¹. У 1882 р. Міністерство внутрішніх справ навіть видало роз'яснення про те, що рішення 1879 р. не стосується українців та росіян, оскільки ті не можуть бути баптистами. Після доповідної записки обер-прокурора Святішого Синоду К. Побєдоносцева «Про поширення штунди серед населення Київської губернії» українські баптисти зазнали репресій з боку держави у вигляді арештів і висилки¹⁹².

Держава трактувала штундистський рух, який формувався із колишніх православних за рахунок постійного прозелітизму, як сектантський, хоча з 1880-х рр. цей рух сам себе кваліфікував як баптистський, встановивши зв'язки із закордонними центрами баптизму. Поширення штундо-баптизму на Правобережжі й навернення у нього колишніх православних спричинило ухвалення «Правил щодо облаштування місій і засобів дій місіонерів і пасторів церкви щодо сектантів і старовірів» 1888 р.¹⁹³. Окрім цього, Міністерством внутрішніх справ імперії у 1894 р. було видано циркуляр про визнання «штунди» найнебезпечнішою сектою¹⁹⁴.

Згаданий циркуляр був створений на базі звіту генерал-губернатора Південно-Західного краю А. Ігнат'єва про стан губерній краю за 1889–1893 рр. Документ описував методи боротьби проти штундизму, застосовані місцевою адміністрацією. Так, влада краю заборонила молитовні зібрання штундистів, а для того, щоб заборона могла діяти на постійній основі, розробила «Положення

¹⁹¹ Історія християнства. Курс лекцій. Київ : Либідь, 1999. С. 265.

¹⁹² Там само. С. 266.

¹⁹³ Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2013. С. 151.

¹⁹⁴ Там само. С. 148.

про посилену охорону державного порядку і державного спокою»¹⁹⁵. У «Положенні», як і в циркулярі 1894 р., «штунда» визнавалася особливо небезпечним релігійним рухом. Ці юридичні акти погіршили становище українців – представників пізньопротестантських конфесій – вихідців із православ'я, оскільки влада почала без розбору кваліфікувати їх усіх як штундистів, а представники цих конфесій, зі свого боку, намагалися довести зворотне – що вони не є штундистами. Як зазначає український дослідник І. Опря, після видання згаданого «Положення» і циркуляру 1894 р. термін «штунда» із раніше здебільшого нейтрального набуває негативного значення¹⁹⁶.

Проблема із законодавчою кваліфікацією «сектантів» як штундистів, а відповідно і застосування репресивного законодавства щодо них, полягала у тому, що під сектантством в імперському законодавстві кінця ХІХ – початку ХХ ст. розумілася широка група віруючих, послідовників як містичних, так і раціональних вчень, які не належали до офіційних церков (православної, римо-католицької, лютеранської, англіканської чи реформатської). На практиці це виявлялося в тому, що юридично до сектантів у широкому розумінні відносили будь-які релігійні організації, не зафіксовані Статутом іноземних віросповідань 1896 р.¹⁹⁷.

Через статус «особливо шкідливої релігійної спільноти» проти штундистів-баптистів пропонувалося застосовувати дискримінаційні заходи не точково, а пакетом, який стосувався низки сфер. Ідею таких заходів підтримувала Православна церква на чолі з обер-прокурором Святішого Синоду К. Побєдоносцевим.

Однак не можна говорити про те, що ініціаторами посилення дискримінації протестантизму був тільки Святіший Синод зі своїм очільником у Петербурзі. Місцеве правобережне духовенство теж виступало з ініціативами, спрямованими на дискримінацію протестантів-українців. Наприклад, у 1890-х

---

¹⁹⁵ Опря І. А. Утиски adeptів пізньопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 42.

¹⁹⁶ Там само. С. 43.

¹⁹⁷ Терюкова Е.А. Проблема свободы совести в контексте российского законодательства по вероисповедным вопросам (начало ХХ в.). *Вестник Санкт-Петербургского университета, Серия 6*, Санкт-Петербург, 2009. Вып. 1. С. 31.

рр. вікарій Київської православної єпархії єпископ Уманський виступив із доповіддю, в якій перехіді з православ'я у протестантизм порівняв зі зрадою вірі та народності, яка має каратися¹⁹⁸. У цій самій доповіді зазначений вікарій запропонував такі дискримінаційні та каральні заходи проти штундистів¹⁹⁹: насильницьке забирання дітей і виховання їх у православній вірі, заборона працювати на залізницях, спеціальна відмітка у документах про приналежність до протестантизму, заборона будівництва культових споруд, організації навчальних закладів і взагалі зібрань, спрощена процедура судових розглядів «злочинів проти віри», пришвидшене виконання вироків у справі зазначених злочинів. Щоб запобігти поширенню протестантизму шляхом самостійного вивчення Біблії, за законом 1894 р. читання та тлумачення останньої в домашньому колі було заборонено²⁰⁰.

Навіть після багатьох десятиліть обмежень влада Правобережної України продовжувала розглядати неправославні релігійні спільноти регіону як загрозу і розробляла нові заходи для обмеження їх впливу. У 1890-х рр. місцеві органи влади, зокрема, планували запровадити такі нові обмеження для римо-католицького духовенства: 1) заборону з'їздів духовенства; 2) переведення вивчення римо-католицької релігії з польської на російську мову (ця ідея провалилася); 3) продовження зменшення кількості культових споруд (ці заходи були успішними, але попри зменшення кількості культових споруд кількість римо-католиків постійно зростала); 4) переведення католицького богослужіння на російську мову (жоден із священиків регіону на це не погодився)²⁰¹.

Така «пакетна дискримінація» кінця XIX ст. була пов'язана з тим, що велика кількість юридичних актів, спрямована на дискримінацію неправославних релігійних спільнот, давала результат дуже повільно – навіть

---

¹⁹⁸ Биюшкина Н. И. Законодательные меры правительства Российской империи в отношении религиозных сект (март 1881–1894 гг.). *Вестник СГУТюКД*. 2011. № 1 (15). С. 137.

¹⁹⁹ Ще з 1880-х рр. українські штундисти влились до світового баптистського руху і штундистами себе не називали.

²⁰⁰ История евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва : издание Всесоюзного совета евангельских христиан-баптистов, 1989. С. 115.

²⁰¹ Биюшкина Н. И. Законодательные меры правительства Российской империи в отношении религиозных сект (март 1881–1894 гг.). *Вестник СГУТюКД*. 2011. № 1 (15). С. 138.

через сім десятиліть після анексії регіону – на початку 1860-х рр. – у містах Правобережжя (у тому числі у двох із трьох губернських – у Житомирі та Кам'янці) юдеї з католиками разом кількісно переважали православних, а православні склали меншість населення, хоча майже в кожному місті їх було більше, ніж окремо римо-католиків. Тільки в містах Київської губернії на початок 1860-х рр., у першу чергу за рахунок Києва, як великого адміністративного центру, майже виключно населеного православними, православні склали абсолютну більшість – 52 %, із невеликим відривом переважаючи неправославних²⁰². Але без м. Києва в інших містах губернії православні теж склали меншість, як і на Поділлі та Волині. Ці дані свідчать про те, що завоювання адміністративних центрів регіону православ'ям було для влади непростим завданням. Таким чином, не можна стверджувати, що політика дискримінації неправославних віросповідань у регіоні дала швидкі результати, адже сфера релігійних вірувань, як правило, не є цариною, де зміни відбуваються блискавично.

Фактично, попри велику кількість юридичних актів, спрямованих на дискримінацію неправославних і посилення православ'я на Правобережжі, до 1860-х рр. панівна релігія імперії завойовувала міста регіону повільно, що підтверджує приклад адміністративного центру Волинської губернії – м. Житомира. Наприкінці XVIII ст. після анексії регіону в місті не було жодної православної церкви. Після напливу до губернського центру прийшлого православного чиновництва наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у місті утворилася православна громада, для якої було винайнято будинок. Пізніше, після ліквідації уніатства, православним передали дві греко-католицькі церкви міста. І тільки під час Кримської війни 1853–1856 рр. місто наповнилося православними церквами внаслідок їх масового будівництва²⁰³.

Неправославність Житомира у першій половині XIX ст. відзначав під час свого візиту до міста 26 липня 1839 р. попечитель Київського навчального округу. Він вказав у своєму звіті про відвідини Житомира не тільки те, що з

²⁰² Boiko Yu. Right-Bank Ukraine in the Middle of the 19-th century. History in Statistics. Vinnytsia : VNAU, 2020. P. 56.

²⁰³ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Kijów: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1914. S. 128.

19000 мешканців міста росіяни складають тільки 4000, а й те, що учні місцевої гімназії спілкуються між собою польською мовою, а на них великий вплив справляє місцеве римо-католицьке духовенство, яке завдяки урочистості меси мало перевагу перед православним²⁰⁴.

Однією зі сфер, в якій права всіх іновірців порушувалися, була освіта. Попри заснування вже з початку 1800-х рр. на Правобережжі православних духовних училищ, навіть у 1830-х рр. вони були переважно у скрутному матеріальному становищі. Після Листопадового повстання 1830–1831 рр., влада почала активніше вирішувати питання матеріального забезпечення Православної церкви коштом церков західного обряду. Так, у 1832 р. православне повітове училище в м. Житомирі було розташоване у будівлях конфіскованого монастиря бернардинів, аналогічне училище в м. Летичів на Поділлі – у будівлях конфіскованого домініканського монастиря²⁰⁵.

Однак, знищення культурного капіталу Римо-католицької церкви – освіти, відбувалося швидше, ніж створення системи освіти для народу, керованої православною церквою. Це відзначають і дослідники системи конфесійного шкільництва у регіоні у ХІХ ст. Зокрема, А. Ткачук наводить такий приклад: на 1840 р. на території Київського навчального округу, утвореного у 1832 р., до якого входили всі три губернії Правобережжя, не залишилося жодної католицької парафіяльної школи старого зразка із відкритих до 1830 р., натомість у цьому самому окрузі було на той час близько 40 православних парафіяльних шкіл із кількістю близько 1200 учнів²⁰⁶.

Враховуючи той факт, що до 1830-х рр. у регіоні було понад 200 римо-католицьких навчальних закладів²⁰⁷, можна зробити висновок, що політика дискримінації Римо-католицької церкви нанесла загальної шкоди культурно-освітньому розвитку регіону. Ліквідація системи освіти Римо-католицької

---

²⁰⁴ Киричек А. Кадровая политика в учебных заведениях Министерства Народного просвещения Юго-Западного края в конце 1830-х гг. *Общество. Среда. Развитие*. 2010. №4 (17). С. 46.

²⁰⁵ Skinner B. New Perspectives on Orthodox clerical education in Right-Bank Ukraine 1825–1855. *«Ad fontes – До джерел»* : матеріали міжн. наук. конф., м. Київ, 12–14 жовт. 2015 р., Р. 255.

²⁰⁶ Ткачук А. Наступ російського царату на римо-католицьке шкільництво на Правобережній Україні в першій половині ХІХ ст. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2013. Вип. 8. С. 174–175.

²⁰⁷ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 205.

церкви остаточно знищила можливість навчатися в таких навчальних закладах дітям православного духовенства ²⁰⁸ – відповідна практика за умов недостатнього розвитку православної системи освіти була поширена й опосередковано сприяла кращому ставленню православного духовенства до римо-католицького та уніатського.

Політика заборон і дискримінації уніатської та римо-католицької систем освіти регіону набула нових обертів після польського постановня 1830–1831 рр. Державою було ліквідовано 245 римо-католицьких навчальних закладів ²⁰⁹, натомість не було створено аналогічної системи освіти православних, що загальмувало загальний розвиток освіти у регіоні. Після повстання 1863–1864 рр. всі католицькі школи у регіоні були закриті, а іновірцям заборонялося займати посади вчителів у народних школах. Заборона на зайняття посади вчителя іновірцем була знята державною тільки у 1906 р. ²¹⁰, але невдовзі знову відновлена для польських католицьких вчителів регіону у зв'язку з розповсюдженням польських шкіл, в яких викладалася католицька релігія. Остання, на думку влади, сприяла денаціоналізації населення регіону.

Якщо католикам у рамках політики «розполячування католицизму» насаджувалася російська мова й обмежувалося їхнє право на викладання шляхом ліквідації релігійних шкіл, то по відношенню до євреїв влада пішла далі. Крім зобов'язання за положенням 1835 р. вивчення російської мови, у 1887 р. за правління імператора Олександра III була встановлена квота для євреїв, які вступали до гімназій та вищих навчальних закладів. У межах смуги осілости, до якої входила і Правобережна Україна, вона складала максимум 10 % ²¹¹.

Незабаром після цього у своїх обмеженнях для євреїв у сфері освіти влада пішла ще далі. Цього разу обмеження стосувалися не світської, а релігійної

²⁰⁸ Святненко Г. Політика Російської імперії щодо православного духовенства на Правобережжі у першій половині XIX ст.: аналіз нормативно-правових актів. *Болховітіновський щорічник*. Київ, 2010. Вип. 2. С. 69.

²⁰⁹ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 205.

²¹⁰ Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 92.

²¹¹ Матушанская Ю. Г. Проблемы модернизации религиозного образования Российской империи. *Вестник КГЭУ*. 2017. № 2 (34). С. 116.

освіти – з 1893 р. вчителі єврейських релігійних шкіл-хедерів – меламенти, для здійснення навчального процесу, повинні були спочатку отримати у повітовій єврейській училищній комісії свідоцтво, за яким викладатися мали тільки предмети, зазначені в документі. Таке свідоцтво мало поновлюватися щороку, а кількість учнів в одному закладі впродовж року не мала перевищувати десяти осіб²¹². За порушення цієї заборони школи і вчителів влада карала заборонами здійснення діяльності і штрафами, що спричинило серед юдеїв, як і раніше серед католиків, появу підпільних релігійних шкіл.

Періодично на неправославні конфесії та релігійні організації накладалися й інші обмеження та заборони. Наприклад, Російська імперія, одразу після анексії регіону, намагалася юридичними заходами обмежити спілкування представників одного віросповідання з іншим, яке склалося тут за декілька століть. Так, за законом 1797 р. православні священики не мали права відспівувати померлих римо-католицького сповідання та супроводжувати тіло до цвинтаря²¹³. У такий спосіб держава втручалася навіть у таку особисту сферу, як поховання рідних і близьких людей, намагаючись контролювати її.

Із метою нівелювати вплив уніатів на православних наказом 1803 р. Святійший Синод заборонив продаж книг уніатського друку у тих місцевостях, де уніатство не було поширене²¹⁴. Крім заборони продажу держава вилучала книги неправославних конфесій з обігу. Зокрема, до 1850-х рр. православні Волині та Поділля користувалися тисячами книг уніатського друку переважно з місцевих друкарень, зокрема з Почаївської. Держава вилучила і знищила 11 тис. таких книг на Волині і 5 тис. на Поділлі²¹⁵. Таким чином було завдано великої шкоди культурі, адже навіть у 1860-х рр. – через 20 років після ліквідації уніатства – православне духовенство регіону скаржилося на нестачу

---

²¹² Крічкер О. Ю. Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі XIX – XX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія.* Миколаїв, Вип. 159. Т. 171. С.15.

²¹³ Буравський О. А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Гілея: науковий вісник.* Київ, 2011. Вип. 47 (5). С. 6.

²¹⁴ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 288.

²¹⁵ Skinner В. Валентина Лось. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. : організаційна структура та культурно-релігійний аспект (Київ : Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 2013. 300 с.) : рецензія. *Київська Академія.* Київ, 2014–2015. Вип. 12. С. 200.

богослужбових книг. Тобто, держава, прикриваючись гаслами «захисту від латинства, уніатства і полонізму й очищення обряду» начебто на користь Православної церкви та населення, знищувала певні елементи соціального капіталу Римо-католицької та Уніатської церков – книги, а зворотній процес – забезпечення православними книгами, затвердженими державою, відбувався повільно.

Подібна політика заборон релігійної літератури в середині ХІХ ст. здійснювалася і щодо юдеїв. Наприклад, при намаганні юдеями ввезти з-за кордону релігійну літературу у Подільську та Волинську губернії вона вилучалася й передавалася у Київський цензурний комітет, який діяв у Києві впродовж 1838–1865 рр., для перевірки на предмет наявності уривків, «гідних засудження»²¹⁶. У рамках такої політики у 1854 р. на Дружкопільській²¹⁷ та Сатанівській митницях²¹⁸ у Волинській та Подільській губерніях відповідно було конфісковано дві таких книги, і після розгляду в цензурному комітеті їх було заборонено використовувати на території Російської імперії.

У політичній сфері на неправославних або нехристиянських мешканців регіону теж накладалися обмеження. Ці обмеження спрямовувалися проти окремої конфесії. Наприклад, старообрядцям заборонялося займати посади у самоврядуванні, а в 1889 р. Сенат визнав, що єдиною підставою для обмеження прав євреїв є їх віросповідання²¹⁹. При цьому економічні та політичні обмеження, які накладалися на юдеїв не розповсюджувалися на караїмів, які проживали на Волині та у м. Києві. Як наслідок, за міським положенням 1892 р. кількість гласних-нехристиян у думах не могла перевищувати 1/3²²⁰. Своєю

²¹⁶ Дело о цензурном просмотре книг на еврейском языке, задержанных пограничной стражей в м. Сатанове Вольнской губ. при переноске их через границу контрабандным путем. ЦДІАК (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 293. Оп. 1. Спр. 234. арк. 2.

²¹⁷ Дело о цензурном просмотре книг на еврейском языке, задержанных пограничной стражей в районе Гусятинской таможи при переноске их через границу контрабандным путем. ЦДІАК (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 293. Оп. 1. Спр. 235. арк. 2.

²¹⁸ Дело о цензурном просмотре книг на еврейском языке, задержанных пограничной стражей в м. Сатанове Вольнской губ. при переноске их через границу контрабандным путем. ЦДІАК (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 293. Оп. 1. Спр. 234. арк. 2.

²¹⁹ Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2013. С. 151.

²²⁰ Там само. С. 145.

чергою, римо-католики після 1864 р. не могли обіймати виборні посади у дворянському самоврядуванні регіону.

Як і в політичній сфері, в освіті юдеї зазнали специфічного обмеження своїх прав через релігійну приналежність. У випадку політики щодо юдеїв регіону ми маємо справу з тим рідкісним випадком, коли влада розглядала всіх християн регіону як єдину релігію, захищаючи, принаймні на папері, всі конфесії. Після повстання 1863–1864 рр. було видано указ, який забороняв продавати юдеям християнські культові споруди всіх конфесій, у тому числі й конфісковані в Римо-католицької церкви, однак за певні грошові суми його порушували, і випадки продажу конфіскованих християнських культових будівель юдеям все ж траплялися²²¹.

Наслідки фактичного обмеження прав неправославних релігійних меншин регіону почали виявлятися після 1905 р. Крім православного духовенства, яке підтримувало повторне обмеження свободи віросповідання, влада на місцях теж не поспішала здійснювати реєстрацію громад українських протестантів. Так, перша баптистська громада на підросійських землях і в усій Російській імперії була зареєстрована в Києві тільки у 1907 р.²²². Через перешкоди у реєстрації, які чинила місцева влада у 1909–1910 рр., почалася баптистська еміграція з Правобережжя, переважно до Америки. Баптистська газета «Ранкова зоря» на початку 1910 р. писала про закриті поліцією молитовні зібрання баптистів в 1909 р. у містечку Купелі та м. Ковелі Волинської губернії, с. Пастирському, м. Черкасах та м. Києві Київської губернії²²³. Побоюючись ще більшого поширення римо-католицизму, влада відмовляла у реєстрації статутів деяких римо-католицьких товариств, а спеціальним циркуляром волинського губернатора від 1910 р. римо-католицькому духовенству регіону було заборонено створювати терціянські гуртки²²⁴.

²²¹ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Kijów: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1914. S. 163.

²²² Історія християнства. Курс лекцій. Київ : Либідь, 1999. С. 266.

²²³ О закрытии религиозных собраний. *Утренняя звезда*. № 1. С. 3.

²²⁴ Куцик І., Шостак В. Католицизм на історичній Волині: соціально-церковний аспект (поч. XX – 1941 р.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. № 16. С. 140.

Юдеї, так само як і протестанти та католики на Правобережжі, на початку ХХ ст. після указу про віротерпимість 1905 р. скаржилися на правову нерівність. Так, наприклад, у реєстраційних листах «Єврейського еміграційного товариства у м. Києві» за 1913 р. мешканців м. Ходорків Київської губернії однією з причин виїзду з Російської імперії за кордон вказувалося безправ'я²²⁵. Дуже показовим серед таких випадків був судовий процес над київським юдеєм Менахемом Менделем Бейлісом у 1913 р., під час якого висувалися релігійно вмотивовані звинувачення, спростовані захистом підсудного.

Частина найвищих можновладців у 1905–1917 рр. разом із духовенством продовжувала негативно висловлюватися щодо тих, хто вийшов із православ'я (попри те, що це було дозволено), сприймаючи їх як загрозу Православній церкві. Так, прем'єр-міністр Росії П. Столипін у 1910 р. заявив, що уряд готує для запровадження спеціальні заходи, оскільки діяльність «сектантів раціоналістичного характеру» створює загрозу для Православної церкви²²⁶. Схоже ставлення після законодавчих послаблень релігійного життя у 1905 р. було і до католиків регіону. Повернення до обмежувального законодавства 1892 р., за яким заснування польських шкіл на Правобережжі каралося штрафом, відбулося вже в 1911 р. на прохання православного духовенства²²⁷. Завдяки цьому Римо-католицька церква регіону, яка заснувала близько третини польських шкіл, була обмежена у своєму праві впливати на місцеве населення через освіту.

Зважаючи на сказане вище, не можна говорити про те, що після указу 1905 р. віросповідання регіону були урівняні в правах на практиці. По-перше, католики та протестанти регіону й надалі перебували під наглядом, або контролем поліції²²⁸ та жандармерії²²⁹, по-друге, частина дискримінаційних

²²⁵ Реєстраційні листи мігрантів містечка Ходорків. 1913 рік. ДАКО (Держ. архів Київ. області). Ф. 444. Оп. 1. Спр.104. арк. 3,18.

²²⁶ Опря І. А. Утиски адептів пізньопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 41.

²²⁷ Zasztowt L. Polskie szkoły ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1990. № 33. S. 90.

²²⁸ Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2013. С. 148.

²²⁹ Громакова Н. Ю. «Боротьба за душі»: польсько–російське протистояння в освітній сфері у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Дриновський збірник*. Харків, 2019. Т. ХІ. С. 274.

законодавчих актів, зокрема законодавство про зону осілості, так і не була скасована. Отже, лібералізація релігійного життя торкнулося неправославних релігійних організацій регіону лише частково.

Свідченням того, що справжньої свободи віросповідання не настало і після указів 1905 р. (давали право на відпадиння від панівної Православної церкви без покарання за це), є те, що Православна церква залишалася панівною, а також негативне ставлення до тих, хто вийшов з Православної церкви. Зокрема, православне духовенство регіону після 1905 р. продовжило ставитися по-різному до неправославних²³⁰, підкреслюючи важливість православної релігії для державного будівництва. Так само тривали дискримінаційні заходи по відношенню до неправославних і з боку влади.

Із початком ХХ ст. відбулося погіршення юридичного становища і для невеликої групи волинських татар-мусульман. Передбачаючи наближення війни з Османською імперією, влада посилює контроль над мусульманами регіону. У 1911 р. офіцерам жандармерії Волинської губернії у містах Новоград-Волинський та Острог було розіслано таємні циркуляри із вимогами встановити кількість татар та їхнє ставлення до росіян, а також таємно наглядати за ними в майбутньому з метою повідомляти всю інформацію, яка заслуговує на увагу²³¹.

Отже, спільним вектором російської державної політики у релігійно-конфесійній сфері в регіоні наприкінці ХVІІІ та на початку ХХ ст. було юридичне і фактичне обмеження неправославних релігійних спільнот на користь панівної Православної церкви.

Однак періодично виникали ситуації, коли держава надавала поряд із православною церквою пільги тій чи іншій релігійній спільноті – як духовенству, так і мирянам. Такі пільги могли бути продиктовані тактичними інтересами влади та стосуватися релігійної спільноти, яка ще вчора переслідувалася. Так, у 1797–1831 рр. Римо-католицька церква регіону мала

---

²³⁰ Хитровська Ю. В. Основні підсумки та значення ІV Всеросійського місіонерського з'їзду 1908 р. (м. Київ) у контексті конфесійної політики самодержавства. *Сторінки історії*. Київ, 2015. Вип. 40. С. 72.

²³¹ Татари Волині: історія, культура, контакти. Якубович М., Кралюк П., Щепанський В. Вінниця: Твори, 2018. С. 175–176.

значну економічну самостійність і мовну автономію, які були знищені після 1831 р.

Протилежним прикладом були старообрядці. У 1820-х рр. після приходу до влади імператора Миколи I переслідування цієї релігійної спільноти у регіоні посилюються, як і по всій імперії. Але оскільки старообрядці регіону були етнічними росіянами, а після польського повстання 1830–1831 рр., підтриманого Римо-католицькою церквою держава забрала пільги в останньої, сприймаючи її як польське явище, то пільги були надані купцям-старообрядцям для посилення російського впливу у регіоні на противагу польському. Такі зміни відбулися завдяки клопотанню Київського військового губернатора В. В. Левашова, який звернувся до імператора Миколи I з проханням надати їм пільги²³², і попри спротив міністра фінансів імператор видав указ «Про пільги старообрядському купецтву Києва». Як наслідок, серед купців Києва до 1850 р. близько 50 % становили етнічні росіяни-старообрядці, а першим головою міста після скасування Магдебурзького права у 1835–1837 рр. теж став росіянин-старообрядець П. Дехтерьов²³³.

Так само під час репресій проти католиків у 1860–1870-х рр. російська влада послаблює утиски юдаїзму та старообрядництва в регіоні. Зокрема, завдяки зняттю заборони зростає кількість юдеїв у вищих навчальних закладах²³⁴. Подібно до політики пільг, спрямованої на посилення старообрядництва на противагу римо-католицизму після польського повстання 1830–1831 рр., 13 листопада 1863 р. Міністерство фінансів своїм циркуляром розширило права старообрядців, а у 1865 р. їм дозволили побудувати храм у Бердичеві – місті, де більшість мешканців становили юдеї²³⁵. Всі згадані послаблення для старообрядців регіону, у тому числі в релігійній сфері, були

---

²³² Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ : Інститут історії України, 2005. С. 272.

²³³ Казьмирчук М. Г. Росіяни в соціально-економічному розвитку Київської губернії 1861–1917 рр. *Сумська старовина*. 2013. № 40. С. 38.

²³⁴ Матушанская Ю. Г. Проблемы модернизации религиозного образования Российской империи. *Вестник КГЭУ*. 2017. № 2 (34). С. 116.

²³⁵ Казьмирчук М. Г. Росіяни в соціально-економічному розвитку Київської губернії 1861–1917 рр. *Сумська старовина*. 2013. № 40. С. 40.

покликані зміцнити російський елемент у краї на противагу католицькому польському.

Попри загальну спрямованість політики на підтримку Православної церкви й обмеження та дискримінацію неправославних конфесій, у деяких випадках держава здійснювала кроки на користь неправославною населення у регіоні. Ця суперечність була викликана тим, що імперія робила ставки на різні суспільні групи в соціальній та релігійній політиці. Так, більшість населення регіону складала православні селяни, на яких з духовенством держава робила свою опору в релігійній політиці. Однак у соціально-економічній політиці в регіоні Російська імперія робила ставку на землевласників, які переважно були католиками.

Через суперечливість релігійної та соціальної політики влада, ліквідуючи уніатство й обмежуючи римо-католицизм наприкінці XVIII ст., не ліквідувала на Правобережжі становий суд²³⁶ та стару польську судову систему в регіоні, за якої римо-католики у судах були представлені непропорційно потужно, а православна більшість мешканців-селян не була представлена взагалі. Цю суперечність, закладену ще Катериною II, не ліквідували ані імператор Павло I, ані Олександр I, ані, навіть, Микола I, який ініціював низку антикатолицьких юридичних актів. Старий польський судовий устрій був ліквідований тільки у 1864 р. імператором Олександром II у рамках його ліберальних реформ, розпочатих після поразки Російської імперії у Кримській війні.

Через суперечливість соціальної та конфесійної політики у регіоні від початку XIX ст. склалася ситуація, при якій найбільше прав було у православного духовенства – у цей час було остаточно ліквідовано тілесні покарання для духовенства. Водночас до 1861 р. юридично православне сільське населення мало найменше прав, у деяких сферах навіть менше, ніж нехристияни. Зокрема, юдеїв до 1827 р. не брали у рекрути, старообрядці не

---

²³⁶ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ : Інститут історії України, 2005. С. 265.

відробляли панщину, натомість православні українці регіону з 1794 р. відбували обидві повинності, не маючи жодних пільг²³⁷.

Характерним був приклад урядової політики щодо юдеїв. У релігійній політиці влада ухвалювала щодо них (як і щодо римо-католиків) все нові й нові обмеження, але в соціальній політиці обмежень було значно менше, а деякі не накладалися на цю групу взагалі. Майже 100 % юдейського населення Правобережжя належало до соціального стану міщан і не відпрацьовувало панщину, у той час як абсолютна більшість православних мешканців регіону до 1861 р. була залежними селянами. Цей парадокс змушував у соціальній сфері вести державну політику на користь юдеїв та римо-католиків, а в релігійній – проти них. Такою була державна політика як до соціально-економічних реформ 1860-х, так і, частково, аж до 1917 р., сприяючи гальмуванню репресій у релігійній сфері через побоювання соціального вибуху з боку селян.

Ще однією зі сфер, де держава давала релігійним меншинам регіону більше прав, ніж найбільшим християнським віросповіданням, був внутрішній інституційний устрій. У 1851 р., коли дійшла справа до детального врегулювання юридичного статусу волинських мусульман, останнім, як і всім мусульманам західних губерній (губерній, анексованих у Речі Посполитої), згідно з указом Сенату було дозволено обирати мулл, яких мало затверджувати Таврійське магометанське правління²³⁸. Право обирати духовенство крихітній групі мусульман (навіть формально), як і більшій юдейській меншині, робило її привілейованою у порівнянні з Православною та Римо-католицькою церквами, віряни яких такого права були позбавлені²³⁹. Таку ж автономію релігійного життя мала і караїмська меншина Правобережної України.

На початку ХХ ст. були видані й інші юридичні акти, спрямовані на певне зрівняння в правах представників різних віросповідань. Зокрема, 3 грудня 1905 р. Міністерством народної освіти було видано циркуляр про скасування

---

²³⁷ Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах наприкінці ХVІІІ – 60-х рр. ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 98.

²³⁸ Указ сената от 30 января 1851 г. О порядке избрания в Западных губерниях приходских магометанских духовных лиц. ЦДІАК. (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 442. Оп. 770. № 90. Арк. 42 зв.

²³⁹ Святненко А. Правове становище православної церкви на Правобережній Україні (І половина ХІХ ст.). *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 162. с. 135.

адміністративних розпоряджень, які обмежували право старообрядців і так званих сектантів перебувати на державній та громадській службі²⁴⁰. Однак послаблення на користь неправославних релігійних спільнот у регіоні так до кінця і не змінили загальний вектор державної політики, спрямований на підтримку Православної церкви, яка фактично залишалася панівною до 1917 р.

Таким чином, можна говорити, що з кінця XVIII і до початку XX ст. Російська імперія послідовно, а особливо активно з 1830-х рр., вела роботу по зменшенню культурного капіталу неправославних релігійних спільнот регіону. (На думку французького соціолога П. Бурдьє, він існує в трьох формах – інкорпорованій (знання, культура), об'єктивованій (у формі культурних товарів – матеріальних продуктів культури) та інституційній – інституціях²⁴¹). У першу чергу, це стосувалося уніатів, а пізніше – римо-католиків.

Якщо застосувати теорію П. Бурдьє щодо фактів, викладених у цьому розділі, то можна стверджувати, що політика дискримінації неправославних релігійних спільнот на Правобережжі з одночасним нарощуванням потенціалу православної спільноти регіону виражалася щодо неправославних в об'єктивованій (знищенні книг, конфіскації культових споруд) та в інституційній формі (знищенні навчальних закладів, ліквідації церковно-організаційних інституцій – уніатських та католицьких єпархій). Разом із тим політика дискримінації не призвела у регіоні до цілковитої трансформації того, що П. Бурдьє називає інкорпорованим культурним капіталом, вплинувши на культуру міжконфесійних відносин лише частково, що висвітлено у третьому розділі нашої роботи. Попри те що підхід П. Бурдьє матеріалістичний і він зосереджений на соціально-економічних відносинах, можна стверджувати, що у випадку Правобережжя, саме релігійний світогляд римо-католиків був тим інкорпорованим соціальним капіталом, який російська влада не спромоглася знищити. В економічній сфері конфесійного життя у регіоні російська держава змогла також досягнути певних успіхів, знищивши економічну самостійність практично усіх релігійних громад Правобережжя, включно з православною

²⁴⁰ Хитровська Ю. В. Основні підсумки та значення IV Всеросійського місіонерського з'їзду 1908 р. (м. Київ) у контексті конфесійної політики самодержавства. *Сторінки історії*. Київ, 2015. Вип. 40. С. 68.

²⁴¹ Бурдьє П. Форми капітала. URL: <http://bourdieu.name/bourdieu-forms-of-capital>

церквою (крім старообрядців, протестантів-українців та деяких інших релігійних спільнот), і поставивши їх у повну залежність від державного грошового утримання.

2.2. Державне конфесійне будівництво і соціальне дисциплінування

Політика Речі Посполитої у сфері міжконфесійних відносин напередодні другого та третього поділу була спрямована на поступове вирівнювання становища Уніатської та Римо-католицької церкви, з одного боку, та поступовий, але неухильний наступ на Православну церкву, з іншого боку. Такі конфесії як старообрядці (у тодішній термінології пилипони) та євреї (як окрема етнорелігійна спільнота) жили окремим автономним життям, і польська держава не ставила за мету їх знищити або жорстко контролювати з огляду на різні причини.

Після анексії регіону, у ході другого і третього поділів Речі Посполитої, відбулося встановлення контролю Російською імперією над усіма віросповіданнями регіону. Влада привела до присяги імператору римо-католицьке, уніатське та православне духовенство. Причому православне селянство, яке складало 84,8 % населення регіону, присягу не складало²⁴² – юридичний зв'язок із державою закріпили за нього духовенство та шляхта – католицька й уніатська. На підставі цього важливого факту ми не можемо говорити про релігійні організації регіону як про щось цілісне, а маємо розглядати їх як дворівневі структури, що склалися з духовенства та мирян. Такий поділ, за невеликим винятком, був властивий більшості релігійних спільнот регіону, навіть для юдеїв, які відрізнялися дещо більшою внутрішньою рівністю – одночасно духовні та цивільні очільники юдейських кагалів – рабини – мали більше прав, ніж рядові члени спільноти, зокрема звільнялися від рекрутського набору, за яким самі слідкували. Отже, для влади було важливим, щоб духовенство кожної релігійної спільноти присягнуло їй на

---

²⁴² Філінюк А.Г. Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII–XIX століть. *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр.* Київ, 2001. Вип. 10. С. 52.

вірність, і таким чином в особі духовенства їй присягнули всі релігійні спільноти регіону.

Російська імперія одразу з 1790-х рр. почала запроваджувати на Правобережжі нову політику. Після анексії краю влада почала платити зарплату духовенству²⁴³ – практика, якої не існувало в регіоні в часи Речі Посполитої. Таким чином закладалися основи залежності релігійних організацій від держави.

У Речі Посполитій релігійні спільноти в цілому мали більшу внутрішню інституційну й економічну незалежність, ніж у Російській імперії. Римо-католицька та Уніатська церкви підпорядковувалися Риму, і тому великою мірою були автономними від держави, мали власну адміністративну структуру, яка не збігалася з адміністративно-територіальним поділом держави, а держава не впливала на призначення єпископів. Росіяни-старообрядці, які селилися на Правобережжі, також користувалися численними пільгами, зокрема були особисто вільними. Юдеї регіону, які переважно належали до міщан, також користувалися особистою свободою, мали автономний кагальний устрій, котрий включав релігійну складову.

Всі релігійні спільноти на Правобережній Україні, як і в цілому в імперії, поступово були вписані в трьохступеневу ієрархію згідно з кількістю наданих прав. На вершині цієї ієрархії знаходилася Православна церква, яка вважалася панівною. До другої групи належали «терпимі» релігійні організації, до яких у регіоні були віднесені римо-католицизм та юдаїзм. До третьої групи – «нетерпимих» – могли належати різні релігійні групи. Причому межа між терпимими та нетерпимими релігійними організаціями не була непорушною: релігійна організація, яка ще вчора була «терпимою», могла перейти у статус «нетерпимих» і навпаки. Прикладом такої групи були старообрядці.

Своїми законодавчими актами імперська влада визначила місце кожному віросповіданню, яке вже існувало в регіоні, і негайно реагувала включенням в ієрархічну структуру при появі нових релігійних організацій. Російська держава

---

²⁴³ Шандра В. С. Генерал–губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ : Інститут історії України, 2005. С. 267.

сама визначала обсяг прав і обов'язків кожного, одночасно посилюючи контроль над усіма конфесіями. Після двоетапної анексії регіону держава, у першу чергу, зайнялася руйнуванням інституційно-організаційних структур неправославних конфесій та одночасно утвердженням і створенням нових таких структур Російської Православної церкви на землях Правобережжя.

Хоча українське православ'я, як і російське, були двома національними варіантами однієї конфесії, політика щодо українського православ'я з боку держави була, у деяких аспектах, продовженням політики щодо іншої конфесії регіону – уніатства, а після ліквідації останнього прямим продовженням політики щодо колишньої Уніатської церкви, яка стала частиною православної, і була спрямована на перетворення українського православ'я в регіоні на уніфіковану з російським відповідником конфесію. Коли територія Правобережжя була анексована остаточно, – держава почала втручатися у релігійне життя абсолютно всіх конфесій і релігій регіону.

Ця політика була пов'язана з тим, що після анексії Правобережжя протягом 1793–1795 рр. Російська імперія отримала великий регіон зі специфічною релігійною ситуацією та культурою. З одного боку, християнські конфесії регіону – православна, католицька і греко-католицька (уніатська) – були суперниками за душі парафіян і вплив на них. З іншого боку, попри суперництво, тривале співжиття на одній території у складі Речі Посполитої представників кількох конфесій призвело до проникнення на обрядовому рівні різних елементів з католицизму до уніатства та православ'я. Політика держави впродовж кінця XVIII – початку XX ст. була спрямована на те, щоб зруйнувати цей релігійний синкретизм. Окрім цього, анексія регіону Російською імперією співпала в часі з низкою загальноросійських реформ, спрямованих на одержавлення Православної церкви, які торкнулися і Правобережжя.

Оскільки при розбудові імперії влада робила ставку на православ'я, то на новоприєднаних територіях одразу були створені нові православні єпархії. Переяславська єпархія, якій підлягали всі православні віряни на території Правобережжя, була у рамках цієї політики поділена на Київську, Волинську та Подільську. З метою зручнішого управління одержавленим православ'ям

1799 р. було видано указ про те, щоб межі єпархій співпадали з межами губерній. Ще до того, а у 1797 р., законом про наслідування престолу імператор був оголошений головою Російської Православної церкви²⁴⁴.

Подібна структура управління була нав'язана державою і Римо-католицькій та Уніатській церквам – їх поділ на єпархії теж мав збігатися з межами адміністративних одиниць, але з однією суттєвою різницею: якщо кожній губернії відповідала одна православна єпархія (у регіоні їх було створено три), то кількість уніатських та римо-католицьких єпархій була меншою за кількість губерній – три губернії регіону охоплювала спеціально створена єдина Луцька уніатська єпархія та дві римо-католицькі адміністративні одиниці – Луцько-Житомирська та Кам'янецька дієцезії.

Зміст імперських юридичних актів, які стосувалися прав та структури католицьких церков регіону, з самого початку був суперечливим. З одного боку, за Гродненським трактатом 1793 р. та маніфестом Катерини II 30 жовтня 1794 р. на анексованих Російською імперією територіях Речі Посполитої було надано право публічного сповідання та законного володіння майном католикам обох обрядів²⁴⁵. З іншого боку, Катерина II своїм указом 1795 р. ліквідувала Кам'янецьку римо-католицьку та Київську уніатську єпархії, руйнуючи адміністративну структуру католицизму на новозавойованих землях, і не визнала папського нунція Лавтентія Літте, указом 1794 р. забороняючи підкорятися Римо-католицькій церкві на території імперії Папі Римському і виступаючи проти відкриття представництва Святого престолу у Петербурзі²⁴⁶.

Після смерті імператриці Катерини II римо-католицьку Кам'янецьку єпархію було у 1798 р. відновлено, так само як і було створено Луцьку уніатську єпархію, яка охопила все Правобережжя. Однак пізніше, у 1828 р., указом Миколи I Луцьку уніатську єпархію було ліквідовано²⁴⁷, а указом

²⁴⁴Історія Православної церкви в Україні : збірка наукових праць. Київ: Четверта хвиля, 1997. С. 206–207.

²⁴⁵ Богущка А. Л. Етнонаціональний та етнODEMOграфічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 152.

²⁴⁶ Там само. С. 152.

²⁴⁷ Білик В. А. Участь греко-уніатських ієрархів у ліквідації унійної церкви в Російській імперії в 30-х рр. XIX ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2014. № 7. С. 26.

1865 р. знову ліквідовано і Кам'янецьку католицьку дієцезію²⁴⁸. У такий спосіб держава руйнувала внутрішню структуру неправославних віросповідань і вибудовувала структуру Православної церкви, водночас юридично регулюючи релігійне життя в регіоні таким чином, щоб замінити вплив Римо-католицької церкви, яка була раніше на вершині ієрархії релігійних організацій, на домінування Російської Православної церкви, яка в цей час мала три повноцінні єпархії у регіоні – Подільську, Волинську та Київську. Останні безперешкодно функціонували у регіоні аж до 1917 р. (щоправда, не завжди маючи висвячених ієрархів).

Із кінця XVIII ст., одночасно з анексією Правобережжя, почалася ліквідація залишків автономії Православної церкви на українських землях під владою Російської імперії. Київськими митрополитами з 1799 р. і до початку XX ст. були виключно неукраїнці, які надалі сумлінно проводили в життя політику уніфікації українського релігійного життя за великоросійськими зразками. Однак на відміну від земель колишньої Гетьманщини – Лівобережжя, де завдання зводилося до приведення православного життя регіону до імперських зразків, на Правобережжі була інша ситуація – тут значна кількість населення належала до Римо-католицької та Уніатської церков, а місцева православна, як і Уніатська церква, зазнали впливу католицизму.

У Речі Посполитій держава хоча і здійснювала протекцію окремим віросповіданням, однак не здійснювала такого одержавлення релігійних інституцій, як це робила Російська імперія. Політика інституційного одержавлення всіх релігійних спільнот призводила до того, що священнослужителі перетворювалися на державних службовців. Священнослужителі почали отримувати платню від держави і мали присягати імператору, за порушення присяги держава притягала їх до відповідальності. Таку присягу при висвяченні і початку свого служіння приносило не тільки

---

²⁴⁸ Баковецька О. Зміни інституційних основ РКЦ доби реформ і контрреформ другої половини XIX століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки.* 2018. № 2. С. 17.

православне духовенство²⁴⁹, але й духовенство інших конфесій та релігійних спільнот, зокрема римо-католицьке.

Боротьба з іншими конфесіями регіону відбувалася одночасно зі змінами в самій Православній церкві, навіть на рівні назви, яка відображала ставлення до інших релігійних спільнот регіону. У першій третині XIX ст. ми можемо чітко говорити про те, що панівна церква дуже часто у документах називалася не тільки православною, а також Греко-російською, тоді як щодо Уніатської церкви вживалася назва греко-уніатська²⁵⁰. У православної пресі регіону, яка почала регулярно виходити друком із 1860-х рр., назва Греко-російська церква вже не вживалася, а щодо найменування найбільшої християнської спільноти регіону майже виключно вживалася назва Православна церква²⁵¹.

У своїй промові під час приїзду на Волинь у 1866 р. митрополит Агафангел назвав Російську православну церкву православно-кафолічною²⁵². Отже, можна говорити про те, що на рівні назви Православної церкви регіону у першій третині XIX ст. існувала спільність з Уніатською церквою через першу частину назви – греко-. Ці терміни відображали певну єдність, а якщо ж говорити про другу половину XIX ст., то на рівні назви простежується протиставлення Римо-католицькій церкві.

Посилюючи контроль над релігійними організаціями, у 1798 р. уряд видає регламент для церков і монастирів католицької церкви²⁵³ кодифікуючи її права та обов'язки. Подібним чином держава видає положення про облаштування євреїв 1804 р., 1835 р. та 1844 р., яким кодифікує права та обов'язки юдейських рабинів²⁵⁴, регулює питання традиційного вбрання, а також встановлює

²⁴⁹ Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII – XIX ст.). Тернопіль : Видавництво Астон, 2016. С. 98.

²⁵⁰ Портнов А. Польша приобретенная, но не обретенная. URL: <https://magazines.gorky.media/oz/2012/5/polsha-priobretennaya-no-ne-obretennaya.html>

²⁵¹ Приглашение Подольскому духовенству. *Подольские епархиальные ведомости*. 1865. № 1. часть вторая неофициальная. С. 2.

²⁵² Приветствие Преосвященного Агафангела, Епископа Волинского и Житомирского, при первом священнослужении его в Волинском Кафедральном соборе. 1866, года, августа 26. *Волинские епархиальные ведомости*. 1867. №1. часть неофициальная. С. 20.

²⁵³ Баконецька О. М. Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII–XIX столітті: монографія. Миколаїв : Іліон, 2015. С. 77.

²⁵⁴ Поліщук Ю. М. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2014. Вип. 6 (74). С. 122.

інститут губернських рабинів тощо. Цікаво, що порівняно з християнськими конфесіями, які одразу потрапили під уніфікаційні реформи, держава досить ліберально поставилася до юдеїв, надавши їм у релігійній сфері безпрецедентні, порівняно з християнами, права. Так, за «Положенням про євреїв» 1804 р. згідно з пунктом № 53 останнім дозволялося при виникненні релігійного конфлікту, який призводив до поділу однієї громади на дві, утворити дві нові громади та для кожної обрати окреме духовенство – рабинів²⁵⁵. Однак цим самим пунктом демонструвалася важливість організаційної єдності – кагал у місцевості, де стався конфлікт, навіть при поділі на дві синагоги, мав бути один.

Але як і інших сферах, попри низку ухвалених юридичних актів, можна зробити висновок, що держава не знала до кінця, як функціонує релігійний устрій єврейських громад у регіоні. Це підтверджується тим, що одним із завдань, яке ставила перед собою «Комісія для вивчення шкідливих сторін економічної діяльності євреїв», створена у 1881 р. після антиєврейських погромів, було, серед іншого, дослідження організації їх духовного управління²⁵⁶. Отже, можна зробити висновок, що юдеям регіону вдавалося оберігати свою релігійну автономію від втручання з боку держави, на відміну від представників християнських релігійних спільнот.

Після перших десятиліть перебування Правобережжя у складі Російської імперії, які характеризувалися юридичним хаосом, держава поступово почала його впорядковувати та систематизувати, кодифікуючи права релігійних спільнот регіону і відносини між ними. Так, із 1830-х років статус інославно віросповідань був закріплений у статуті духовних справ іноземних віросповідань²⁵⁷. За ним у прямій залежності від держави знаходилися всі «терпимі» релігійні організації до яких відносилися поширені на Правобережжі римо-католицизм та юдаїзм.

²⁵⁵ Высочайше утвержденное 9 декабря 1804 года Положение. О устройстве Евреев. URL: <https://archive.jewishagency.org/ru/jewish-history/content/22935#4>

²⁵⁶ Макарова О. В. Еміграційний рух єврейського населення Подільської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 15. С. 399.

²⁵⁷ Кулиев Ф.М. Правовое регулирование деятельности конфессий в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX в. *Известия СОИГСИ*. 2015. 15 (54). С. 18.

Із метою інституалізації контролю над римо-католиками імперії і Правобережжя зокрема ще указом 1797 р. було створено римо-католицький департамент при Юстиц-колегії²⁵⁸, а в 1801 р. видано указ про його перетворення на римо-католицьку колегію й доповнено членами-уніатами²⁵⁹. До цього римо-католицький департамент Юстиц-колегії керував справами Уніатської церкви імперії, не маючи представництва з боку уніатів, що свідчить про залежне становище уніатів. У 1805 новим указом зазначену римо-католицьку колегію було поділено на два самостійні департаменти – католицький та уніатський²⁶⁰. А в 1828 р. була створена спеціальним указом окрема уніатська колегія, оскільки держава взяла курс на те, щоб з метою пізнішого поглинання уніатства православ`ям відділити його від римо-католицизму.

Існування римо-католицької й уніатської колегій свідчить про те, що російська держава намагалася реалізувати свою мету – створити інституційно підконтрольний римо-католицизм. З іншого боку, у цій політиці не було нічого нового по суті, оскільки організаційно-інституційне одержавлення релігійних організацій було складовою політики Російської імперії щодо всіх релігійних спільнот на межі XVIII – XIX ст. У цей час імперією була створена не тільки римо-католицька колегія як певний аналог православного Святішого Синоду, але і такі підконтрольні державі інституції, як духовні управління мусульман, одному із яких – Таврійському – пізніше були підпорядковані мусульмани, що проживали на території Правобережжя.

Плануючи ліквідувати Уніатську церкву, влада імперії спочатку вирішила уніфікувати її обряд за православним зразком. Із 1834 р. Уніатська церква, будучи формально окремою конфесією, була зобов`язана використовувати православні молитовники, а священики мали виголошувати проповіді лише

²⁵⁸ Павлюк В. В. Римо-католицька церква в суспільному житті Правобережної України кінця XVIII – першої третини XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство.* 2011. Вип. 4. С. 141.

²⁵⁹ Буравський О. А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Гілея: науковий вісник.* Київ, 2011. Вип. 47 (5). С. 5.

²⁶⁰ Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2013. С. 136.

російською мовою²⁶¹. У 1839 р. імператор затвердив постанови Полоцького собору, якими Уніатська церква була ліквідована. Продовжуючи тиснути на релігійні організації, які не належали до панівної Православної церкви, та намагаючись визначити права й обов'язки всіх без винятку релігійних організацій, у 1842 р. указом імператора було встановлено поліцейний нагляд за Куренівським старообрядницьким монастирем на Поділлі для того, щоб поступово перетворити його в єдиновірницький²⁶².

Зважаючи на відсутність на Правобережжі привілейованої верстви, на яку можна було спертися, держава послідовно продовжувати знищувала автономію Римо-католицької церкви в Російській імперії, не тільки в інституційному вимірі, але і в низці інших сфер. Так, за указом 1804 р. визначався штат римо-католицьких консисторій, за яким її членам визначалася оплата. При цьому половину членів консисторії призначав єпископ, а половину – держава; за указом 1824 р. у складі римо-католицьких консисторій секретарем мав бути православний росіянин²⁶³. У такий спосіб держава розвивала інституційну структуру неправославних конфесій. Поряд із цим держава використовувала неправославні інституції у своїх інтересах. Так, 16 червня 1804 р. Римо-католицька духовна колегія повідомила, що уніатські монастирі, які знаходяться в Київській губернії, мають бути скасовані²⁶⁴. Це рішення було не в інтересах Уніатської та Римо-католицької церков, і до 1830-х рр. фактично не виконувалося, однак сам факт прийняття цього рішення силами римо-католицького відомства свідчить про те, що його самостійність була досить умовною й обмежувалася інтересами державної політики Російської імперії, яким не мала суперечити.

²⁶¹ У кігтях двоголових орлів. Галушка А., Гирич І., Глизь І., Масненко В., Монолатій І., Присяжнюк Ю., Шамара С., Шандра В. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. С. 104.

²⁶² Таранець С. В. Куренівське тримонастир'я як один з провідних центрів старообрядців у Росії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2012. Вип. 20. С. 261.

²⁶³ Святненко А. В. Територіально-адміністративний устрій християнських церков на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Наукові записки. Збірник наукових праць. Серія: педагогічні та історичні науки*. 2009, вип. LXXXII (82). 2009. С. 271.

²⁶⁴ Білик В. А. Урегулювання правового становища василіанських монастирів у Правобережній Україні наприкінці XVIII — у 30-х рр. XIX ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2011. № 23. С. 40.

Влада регіону хотіла поступово створити з кожної релігійної конфесії замкнену контрольовану структуру, яка була б жорстко відмежована від інших конфесій. Для досягнення цієї стратегії важливим елементом регулювання міжконфесійних відносин було юридичне встановлення контролю за контактами представників різних конфесій – крім заборони кріпакам православного віросповідання працювати на поміщиків-католиків у недільні дні, указом 1832 р. римо-католицьким монастирям заборонили утримувати кріпаків неправославного віросповідання²⁶⁵.

Ставлячи Римо-католицьку церкву у більшу залежність від себе, із 1842 р. кафедральні капітули було теж взято на державне утримання. Втручання держави у релігійне життя регіону призвело до ліквідації принципу виборності вірянами священиків та титорів як місцевої Православної церкви, так і Уніатської та Римо-католицької за однаковою уніфікованою моделлю. Вірян православної церкви регіону з 1842 р. позбавили прав навіть формально затверджувати священика (з часу введення на Правобережній Україні штатів²⁶⁶); титорство в Уніатській церкві було ліквідоване указом 1833 р., а в Римо-католицькій – указом 1843 р.²⁶⁷. Ці заходи не тільки обмежували права вірян по відношенню до церкви, але, у першу чергу, робили церкви регіону економічно більш залежними від держави.

Водночас єврейські громади регіону продовжували зберігати більшу внутрішню автономію у сфері інституційного устрою. Так, за положенням 1844 р. за ними залишили право обирати рабинів, але це рішення мали затверджувати губернські органи влади. Рабини повинні були стежити за дотриманням євреями релігійних обрядів, вирішувати їхні релігійні суперечки та інше²⁶⁸. Така ситуація мала місце через те, що російська держава позиціонує себе християнською, приділяла набагато більше уваги контролю

²⁶⁵ Хитровська Ю. В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Сторінки історії*. Київ, 2010. Вип. 30. С. 32.

²⁶⁶ Святненко А. Правове становище православної церкви на Правобережній Україні (I половина XIX ст.). *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 162. С. 135.

²⁶⁷ Святненко А. В. Територіально-адміністративний устрій християнських церков на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Наукові записки. Збірник наукових праць. Серія: педагогічні та історичні науки*. 2009, вип. LXXXII (82). 2009. С. 273.

²⁶⁸ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 108.

й уніфікації релігійного життя християнських релігійних спільнот регіону, водночас давала певні послаблення в релігійному житті нехристиянським спільнотам регіону – юдеям, мусульманам та караїмам які складали меншість його мешканців.

Російська імперія, яка ставила під все більший контроль релігійні спільноти регіону, одночасно регулярно виступала одним із суб`єктів міжконфесійних відносин. Місцева влада на Правобережжі листувалася у важливих справах з місцевими православними єпископами. Наприклад, волинський православний єпископ Інокентій просив Київського генерал-губернатора про нагородження найстаранніших священників, які доносили на поміщиків – учасників польського Листопадового повстання 1830–1831 рр.²⁶⁹. Подібні випадки підтверджують тезу про те, що Російська Православна церква завдяки одержавленню все більше перетворювалася на державну установу, а священники – на чиновників духовного відомства.

Влада Російської імперії розглядала суспільство Правобережжя, як і всієї імперії, у станових категоріях. Тому, попри можливе погіршення юридичного становища й обмеження прав, які могли статися з різних приводів (наприклад, польські повстання або вбивство імператора), духовенство всіх визнаних державою релігійних спільнот та конфесій зберігало базові привілеї, які ставили його вище по відношенню до інших станів, зокрема селян. Так, духовенство всіх конфесій, які держава юридично визнавала, було вільне від податків. У випадку, коли конфесії або релігійній організації дозволялося обирати духовенство (з податкового стану) – наприклад, мусульмани²⁷⁰, воно звільнялося від податків. Те саме стосувалося і фізичних покарань.

Російська держава приділяла контролю за духовенством усіх конфесій особливу увагу з огляду на те, що ефективний контроль над духовенством забезпечував ефективний контроль над вірянами релігійних спільнот. У той час, коли держава позбавляла незалежності духовенство християнських конфесій,

²⁶⁹ По отзыву Волынского епископа о представлении к наградам трех из духовных лиц кои во время бывшего здесь мятежа оказали усердие и преданность к правительству. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф.442. оп. 783. спр. 195. арк. 1-2.

²⁷⁰ Татари Волині: історія, культура, контакти. Якубович М., Кралуок П., Щепанський В. Вінниця: Твори, 2018. С. 167.

ліквідовуючи принципи виборності, інша ситуація була з юдейським духовенством. Із 1857 до 1917 р. була введена посада казенних рабинів²⁷¹, однак вона була виборною. І хоча держава встановила освітній ценз для рабинів, їхнє утримання було справою громад. Всі проєкти взяття на утримання державою рабинів провалилися, і тому, на відміну від християнських конфесій, юдейське духовенство регіону так і не стало повноцінно одержавленим як православне чи католицьке. Не змогла поставити під контроль держава і вибір духовенства у пізньопротестантських конфесіях другої половини XIX – початку XX ст., оскільки громади були до 1905 р. нелегальними і вибір керівників здійснювався вірянами²⁷².

Крім процесу призначення духовенства, однією із сфер життя релігійних спільнот, яку прагнула контролювати держава, була підготовка священнослужителів. У цій царині держава ставила перед собою декілька завдань. По-перше, завдяки встановленню освітнього цензу для духовенства неправославних конфесій вона намагалася загальмувати зростання кількості духовенства цих конфесій та релігій. У рамках такої політики з 1800-х рр. було взято курс на висвячення уніатськими священиками тільки випускників підконтрольних державі уніатських семінарій у Жидичині²⁷³, Жировицях і Вільні. По-друге, держава прагнула через контроль підготовки духовенства, шляхом впливу на навчальні плани, зробити духовенство конфесій регіону, як і імперії в цілому, лояльним до наявного режиму. Так, у 1847 р. у м. Житомир Волинської губернії було відкрито рабинську семінарію, одну із двох в імперії. На той час планувалося, що через двадцять років рабинами будуть призначатися тільки випускники таких семінарій. Однак у 1873 р. семінарія була закрита як така, що не виконала свою функцію²⁷⁴. Таким чином, на відміну від римо-католиків, влада не змогла поставити під повний контроль юдейське

---

²⁷¹ Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1858. Собр. II. Т. 32. Отд. I : 1857. С. 381–382.

²⁷² Опря І. А. Конститутивні риси внутрішнього устрою пізньопротестантських течій у Правобережній Україні на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2005. Т.15. С.88.

²⁷³ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ : НБУВ, 2013. С. 120.

²⁷⁴ Матушанская Ю. Г. Проблемы модернизации религиозного образования Российской империи. *Вестник КГУУ*. 2017. № 2 (34). С. 117.

духовенство регіону. В той же час введення освітнього цензу для православного духовенства відбулося пізніше через необхідність великої кількості духовенства і відсутності системи його підготовки.

Своєю чергою, контроль за римо-католицьким духовенством регіону владі вдавалося здійснювати набагато ефективніше, ніж за юдейським. У рамках такої політики з 26 листопада 1876 р. відповідно до повеління імператора Київський, Поділький та Волинський генерал-губернатор отримав право звільняти римо-католицьких священників. Крім цього, додатково він отримав повноваження надавати дозвіл засновувати нові філійні костьоли і каплиці. Зі згаданої дати його згода була потрібна при призначенні ксьондзів на посади у парафії, водночас у його розпорядженні був 5 тис. фонд для заохочення римо-католицьких священників. Також генерал-губернатор отримав повноваження затверджувати на посадах інспектора і викладачів Луцько-Житомирської римо-католицької семінарії, дозволяти чи забороняти прийом нових вихованців у її стіни²⁷⁵ тощо. Тобто, йдеться про повноваження, якими забезпечено вплив місцевої влади на римо-католицьке духовенство.

Отже, влада змогла забезпечити контроль над духовенством не лише панівної Православної церкви регіону, а й намагалася контролювати духовенство терпимих релігійних спільнот у регіоні – римо-католиків та юдеїв. Однак, коли ситуація стосувалася представників третьої групи релігійних спільнот – «нетерпимих» конфесій, останні зіштовхувалися з юридичним невизнанням своїх лідерів з боку російської держави. А оскільки визнані представники духовенства, як представники державних установ, мали виконувати функції запису актів цивільного стану – ведення метричних книг, то держава почала формулювати нові підходи до вирішення цієї ситуації. За законом 1874 р. створювалася юридична база для реєстрації шлюбів невизнаних, а отже – нелегальних релігійних груп – так званих розкольників, до яких відносили крім старообрядців тих православних мешканців регіону, які відпали від панівної віри та стали членами пізньопротестантських громад.

---

²⁷⁵ Хитровська Ю. В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Сторінки історії*. Київ, 2010. Вип. 30. С. 30.

Реєструвати шлюби членів цих громад, як і вести метричні книги, мала поліція²⁷⁶.

Згаданий нами раніше триступеневий поділ віросповідань, який включав панівну Православну церкву, терпимі та нетерпимі релігійні організації, впливав на обсяг наданих прав для того чи іншого віросповідання від самого початку анексії регіону і до 1917 р. Характерним прикладом цього була освіта. Коли, для прикладу, не було й мови, щоб надати місця в адміністрації навчальних закладів старообрядцям регіону, то поряд із православним духовенством префектами у навчальних закладах краю були представники римо-католицького духовенства²⁷⁷.

Систематичне інституційне одержавлення всіх релігійних організацій часом призводило до парадоксальних ситуацій, за яких духовенство неправославних релігійних організацій демонструвало більшу солідарність із представниками духовенства інших релігійних груп, ніж зі своїми вірянами. Це свідчить про те, що державна конфесійна політика сприяла відчуженню духовенства від мирян, зокрема Римо-католицької церкви. Наприклад, у 1894 р. на півдні Київської губернії католицькими мирянами було нанесено тілесні пошкодження місцевому ксьондзу м. Злотопіль, що пізніше привело до судового позову з боку останнього до своїх парафіян²⁷⁸.

Не менш важливим аспектом державної політики щодо християнських конфесій регіону було «очищення обрядів» у бажаному для держави напрямку – руйнування релігійного синкретизму. За декілька століть перебування в складі Речі Посполитої католиків і православних, а пізніше й уніатів Греко-католицька і навіть Православна церква перейняли низку обрядових елементів від Римо-католицької. Тож якщо характеризувати релігійність населення, у багатьох аспектах вона носила розмитий характер, при якому прості віряни

²⁷⁶ Амбарциумов И. В. Полемика о свободе совести в русской светской и церковной печати в конце 1904 – первой половине 1905 года. *Христианское чтение*. 2010. № 2 (33). С.141.

²⁷⁷ Krynicka T. Książdz Andrzej Fedukowicz (1875–1925) – proboszcz parafii katedralnej w Żytomierzu na Ukrainie. *Studia Polonijne*, 2008. T. 29. S. 215.

²⁷⁸ Siedlecki E. «Futerek» na Ukrainie pod Złotopolem: (dzieje placówki niepodległościowej). Warszawa : Wydawnictwo Instytutu badania najnowszej historii Polski, 1937. S. 17–18.

трьох обрядів взаємодіяли та переймали різні практики один в одного, не вступаючи при цьому у міжконфесійні конфлікти.

Католицькі релігійно-обрядові традиції також вплинули на уніатство і православ'я через архітектуру. Однією з таких практик було встановлення «фігур» – зображень Марії та хрестів біля населених пунктів на узбіччях доріг. Після остаточної ліквідації унії у 1839 р. генерал-губернатор Південно-Західного краю у 1837–1852 рр. Д. Бібіков наказав їх спилувати. Однак цей наказ зустрів рішучий супротив, тому був відмінений²⁷⁹.

Пізніше, після повстання 1863–1864 рр., «фігури» було заборонено ставити, але це не призвело до припинення відповідної практики, хоч їх і почали ставити рідше²⁸⁰. Така боротьба російської держави за «чистоту» православного обряду не принесла своїх результатів, оскільки навіть наприкінці XIX – на початку XX ст. видавалися акти, які були спрямовані на викорінення залишків латинства, що свідчить про те, що ці залишки за попередній період так і не були викорінені. Наприклад, держава переймалася тим, що некатолицькі християнські мешканці Правобережжя наприкінці XIX ст. вшановували ікони католицького письма, і впродовж 1900–1910 рр. забороняла їх поширення у регіоні²⁸¹. Однак і це не принесло бажаного для влади результату. Отже, численними заходами «згори» держава намагалася відмежувати Православну церкву від Римо-католицької, однак їй це не вдалося.

Крім заборон, які часто не працювали, Російська імперія використовувала й інші методи для тиску на неправославні релігійні спільноти регіону. У 1863–1864 рр. держава пришвидшила колонізацію Волинської губернії, дозволивши німцям та чехам до кінця XIX ст. створити низку землеробських колоній за рахунок купівлі землі на території регіону. Це відбувалося паралельно із заборонаю у 1864 р. купівлі землі дворянами римо-католиками на Правобережжі й, очікувано, призвело до зменшення тут католицького

²⁷⁹ Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2013. С. 143.

²⁸⁰ Тарас Я. М. Українська сакральна дерев'яна архітектура : словник-довідник. Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2006. С. 406.

²⁸¹ Куцик І., Шостак В. Католицизм на історичній Волині: соціально-церковний аспект (поч. XX – 1941 р.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. № 16. С. 140.

землеволодіння. Особливі надії уряд покладав на чехів, сподіваючись, що чехи «створять на Волині особливу релігію, яка приверне до себе частину католицького населення»²⁸² і внесе розкол у ряди місцевих католиків, згуртованих протидією російській антикатолицькій політиці. У такий спосіб держава намагалася здійснювати політику у сфері міжконфесійних відносин за принципом «розділяй і владарюй».

Варто зауважити, що влада здійснювала процес укріплення конфесійних меж за допомогою так званого соціального дисциплінування, яке стало одним із ефективних методів впливу не тільки на духовенство, а й на широкі маси, що для держави теж було не менш важливим завданням, ніж інституційно-організаційне розмежування релігійних спільнот Правобережжя.

Термін «соціальне дисциплінування» отримав розповсюдження у роботах західних та українських вчених, які намагаються у дослідженнях історії європейських суспільств застосувати соціологічний підхід. Цей термін означає прищеплення певних норм світогляду і поведінки суспільству, початково йому не властивих, своєрідне «виховання» суспільства за допомогою різноманітних суспільних інститутів – держави, церкви, школи та ін. Соціальне дисциплінування застосовувалося і в міжконфесійних відносинах для консолідації релігійних спільнот зсередини та вироблення «програмованого» ставлення до інших релігійних спільнот.

Термін «соціальне дисциплінування» поширився у науковому обігу у ХХ ст. завдяки німецькому досліднику Герхарду Острайху²⁸³ на основі робіт Макса Вебера²⁸⁴. Серед українських вчених до цього терміну у своїх працях звертався С. Каріков, говорячи про конфесіоналізацію у Німеччині²⁸⁵, а стосовно української релігійної історії П. Єремєєв застосував цей термін до

²⁸² Шпиталенко Г. Релігійне життя волинських чехів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Чехи на Волині: історія і сучасність* : збірник наукових праць / за ред. Березюк О. С., Власенко О. М. Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 47.

²⁸³ Schulze W. Gerhard Oestreichs Begriff «Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit». *Zeitschrift für Historische Forschung*, 1987. № 3. S. 265–302.

²⁸⁴ Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ : Наш Формат, 2018. 216 с.

²⁸⁵ Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії в 1525–1580 рр. Харків : НУЦЗУ, 2017. 251 с.

процесів на Слобожанщині у ХІХ ст. у середовищі старообрядців²⁸⁶, які намагалися консолідувати та зберегти від зникнення власні громади під натиском панівної Православної церкви.

Під терміном «соціальне дисциплінування» ми маємо на увазі комплекс заходів, спрямованих на укріплення меж релігійних конфесій Правобережної України, зокрема шляхом вироблення ставлення до своєї та інших конфесій за моделлю протиставлення свій-чужий. Ці заходи включали в себе роз'яснювальну роботу, освітню, видавничу діяльність й ухвалення юридичних актів, які мали вплив на перебіг соціального процесу конфесіоналізації. Відповідні заходи здійснювалися як державою, що була зацікавлена у чіткому розмежуванні релігійних спільнот, так і християнськими спільнотами регіону, які не хотіли втрачати своїх вірян.

Більшість мешканців регіону християнських віросповідань: римо-католицького, уніатського (греко-католицького) та православного мали розмиту релігійну ідентичність. Це було спричинене частими змінами обрядової приналежності, міжконфесійними шлюбами, спільними культами, які утворилися впродовж кількасотлітнього співжиття різних «конфесій», низьким рівнем освіченості вірян та значної кількості духовенства, що унеможливило існування в широких масах релігійності, заснованої на догмах, а не обрядах.

Російська держава з кінця ХVІІІ і до початку ХХ ст. доклала значних зусиль для того, щоб зруйнувати такі відносини між конфесіями регіону, замкнути й відділити їх одна від одної. У першу чергу, об'єктом зусиль держави стала Уніатська церква, яка була джерелом поповнення як Римо-католицької, так і Православної церкви завдяки поєднанню східного обряду з підпорядкуванням Риму. Так, за правління імператорів Павла І та Олександра І була видана низка юридичних актів, спрямованих на розрив зв'язку уніатства з

---

²⁸⁶ Єремеев П. Соціальне дисциплінування як фактор посилення сектантських рис у релігійних спільнотах (на прикладі старообрядницьких общин Харківщини ХІХ – початку ХХ ст.). *Історія релігій в Україні : Науковий збірник*, 2016. № 26. С. 388–398.

католицизмом. Зокрема, у 1810 р. було заборонено вступати римо-католикам до уніатського василіянського чернечого ордену²⁸⁷.

Оскільки Уніатська церква регіону часто сприймалася як частина Римокатолицької, а не як окрема конфесія, про що писали у своїх мемуарах і поляки²⁸⁸, і росіяни²⁸⁹ у першій половині ХІХ ст., держава вдруге – у 1827 р. (бо указ вочевидь не виконувався) заборонила римо-католикам вступати до василіянського ордену²⁹⁰. Відокремлення Уніатської церкви від Римокатолицької у західних губерніях імперії загалом і на Правобережжі зокрема супроводжувалося знищенням обрядових особливостей цієї релігійної спільноти. Таким чином влада намагалася «очистити» уніатство. Серед іншого, здійснювалися спроби очистити нові православні церкви від залишків латинства. Зокрема, встановлювалися іконостаси у колишніх уніатських церквах²⁹¹.

Інституційне соціальне дисциплінування уніатства, здійснюване «згори», було штучним і практично не супроводжувалося обрядовою конфесіоналізацією «знизу» шляхом відокремлення на рівні обрядів. Навпаки, держава у 1828–1839 рр. через юридичне регулювання здійснювала зближення обрядів Уніатської церкви з православною напередодні її поглинання останньою. Так, саме в цей час уніатська система духовної освіти в імперії, у тому числі на Правобережжі, була повністю уніфікована за православним зразком²⁹².

Конфесійне соціальне дисциплінування держави, яке виражалось у низці заборон для неправославних та посиленні православ'я, наштовхнулося на зворотній процес – соціальне дисциплінування парафіян на місцях

²⁸⁷ Білик В. А. Урегулювання правового становища василіянських монастирів у Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ — у 30–х рр. ХІХ ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2011. № 23. С. 40.

²⁸⁸ Jełowicki A. *Moje wspomnienia. Księga pierwsza* : Paryż : Wydanie Aleksandra Jelowickiego i spolki, 1839. 301 s.

²⁸⁹ Долгоруков И. Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого. Москва : Чтения в Обществе истории и древностей Российских, 1870. С. 163.

²⁹⁰ Білик В. А. Урегулювання правового становища василіянських монастирів у Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ — у 30–х рр. ХІХ ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2011. № 23. С. 40.

²⁹¹ Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2013. С. 143.

²⁹² Skinner V. *New Perspectives on Orthodox clerical education in Right-Bank Ukraine 1825–1855*. «Ad fontes – До джерел» : матеріали міжн. наук. конф., м. Київ, 12–14 жовт. 2015 р., Р. 256.

священиками шляхом прищеплення їм конфесійної свідомості, що призводило у багатьох випадках до ігнорування владних приписів. Дослідниця історії Уніатської церкви на Правобережжі В. Лось наводить низку прикладів того, як уніатське духовенство здійснювало роз'яснювальну роботу з метою вберегти уніатів від переходу у православ'я та повернути назад в унію новонавернених уніатів. Наприклад, у Дубнівському повіті Волинської губернії в 1798 р. завдяки такій контрмісіонерській діяльності василіян було повернуто із православ'я назад в унію 25 парафій²⁹³. Це спричинило видання указу Святейшого Синоду від 1 лютого 1800 р. «Про неповернення в унію людей, приєднаних до православної віри»²⁹⁴, який мав на меті посилити Православну церкву в регіоні.

Одним із напрямків соціального дисциплінування у середині ХІХ ст. для православного духовенства, низка представників якого мала нечітку конфесійну ідентичність, стало викривальне богослов'я. Воно викладалося у період 1823–1869 рр. у Київській духовній академії та мало на меті «викривати» (що впливає із самої назви) всі неправославні конфесії християнства та всі інші релігії загалом, а також стверджувати майбутніх священиків в істинності тільки Православної церкви²⁹⁵. Це було пов'язано з еклезіологічним та сотеріологічним ексклюзивізмом – впевненістю в тому, що єднання з Богом та спасіння можливі тільки у Православній церкві²⁹⁶.

Сотеріологічний ексклюзивізм Православної церкви, який проголошував Римо-католицьку церкву єрессю «папізму», у такий спосіб опосередковано сприяв конфлікту Православної та Римо-католицької церков в цілому та у регіоні зокрема. У Російській імперії ХІХ ст. були перекладені російською мовою важливі програмні тексти, які це стверджували: «Окружне послання Єдиної, Святої, Соборної та Апостольської Церкви до всіх Православних

²⁹³ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ : НБУВ, 2013. С. 207.

²⁹⁴ Білик В. Врегулювання правового становища греко-уніатської церкви у Правобережній Україні в кінці ХVІІІ – першій чверті ХІХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. Острог, 2010. Вип. 2. С. 14.

²⁹⁵ Бурега В. Викривальне богослов'я у Київській духовній академії: завдання та змістовне наповнення лекційних курсів (1823–1869 рр.). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. Київ, 2019. Том 4. С. 17.

²⁹⁶ Там само. С. 18.

християн»²⁹⁷ 1848 р. Константинопольського патріарха Анфима VI, перекладене у 1859 р.; «Патріарше та Синодальне послання єпископам, кліру та пастві Святішого Апостольського та Патріаршого Константинопольського престолу»²⁹⁸ 1895 р., перекладене і видане російською практично одразу у 1896 р. Останнє стало відповіддю на екуменічну енцикліку Папи Римського Лева XIII «Гідність святих» (*Orientalium dignatis*, 1894), після видання якої у 1895 р. була створена «Папська комісія до справ поєднання розділених братів»²⁹⁹. У «Патріаршому та Синодальному посланні єпископам, кліру та пастві Святішого Апостольського та Патріаршого Константинопольського престолу» стверджувалося, що єднання східної та західної церков можливе тільки через покаяння західної у запроваджених новинках.

У середині XIX ст., коли формально була вирішена «уніатська проблема», на її місці постає проблема «сектантства», що проявилось у наверненні до євангельських церков православних за народженням. Цю проблему не вдалося швидко вирішити адміністративними методами через принципові відмінності православної і штундистської/сектантської (за термінологію держави) релігійності – православна релігійність регіону в основі своїй була обрядовою на низовому рівні, натомість релігійність протестантів-штундистів носила з самого початку більш осмислений характер, який ґрунтувався не на обрядовості, а на самостійному вивченні Біблії. Через це православне духовенство регіону доклало значних зусиль для створення негативного образу «сектантів» в очах вірян.

Із 1861 р. до інструментів соціального дисциплінування додалися конфесійна преса та неможлива раніше масова освіта, яка надавалася у православних у церковно-парафіяльних школах. Із 1864 р. римо-католицька

²⁹⁷ Окружное послание Единой, Святой, Соборной и Апостольской Церкви ко всем Православным христианам (1848 г.). URL: https://lib.pravmir.ru/library/readbook/1342?fbclid=IwAR2VhMB_kfGYOTVs0P6sL7yofgMo9tvyII03pN7VNEWgqRw_JTYfjxf2TFc

²⁹⁸ Патриаршее и Синодальное послание епископам, клиру и пастве Святейшего Апостольского и Патриаршего Константинопольского престола (1895 г.). URL: https://lib.pravmir.ru/library/readbook/1345?fbclid=IwAR29UjTmLaib9ma5vx_ZNy7ZN0sSqpguZPXVF6Tb388GGDK15jHN7uCVIls

²⁹⁹ Розвиток екуменізму в Римо-Католицькій Церкві. URL: <https://www.kyrios.org.ua/theology/ecumenism/1759-rozvitok-ekumenizmu-v-rimo-katolitskij-tserkvi.html?fbclid=IwAR0mWL-vW-63u6-tToxTEJOvg4-LHDWRt18NCx5edPlnPwqaHr8hNoAvjka>

конфесійна освіта пішла в підпілля через урядову заборону її функціонування. Отже, християнська конфесійна освіта стала майже виключною прерогативою Православної церкви. У такий спосіб держава надавала більші можливості для катехизації православному духовенству й одночасно позбавляла такої можливості римо-католицьке духовенство Правобережжя. Завдяки цьому вже за 1861–1864 рр. було досягнуто вражаючих успіхів. Поряд із закриттям всіх римо-католицьких шкіл, за 1859–1861 рр. лише в Київській губернії було засновано 1036 церковно-парафіяльних шкіл на 19000 учнів³⁰⁰. Із цього часу і до 1917 р. Римо-католицька церква регіону вже не мала масштабного освітнього впливу в регіоні, а в деякі періоди була навіть позбавлена можливості мати повноцінну освіту для власного духовенства. Наприклад, у 1876–1881 рр. російською владою навіть на деякий час була закрита римо-католицька семінарія у центрі Волинської губернії – м. Житомирі, а її ректора було депортовано до м. Симбірськ у Росії³⁰¹.

Православна преса, своєю чергою, стала в регіоні інструментом у міжконфесійних відносинах, спрямованим на світоглядне утвердження та зміцнення православ'я. Про це, зокрема, писали «Подільські єпархіальні відомості» у № 1 за 1865 р. У виданні стверджувалася думка про намагання поляків-католиків довести, що на Поділлі має панувати латинство, також містився заклик надсилати до редакції матеріали, які доводять, що Поділля – «русский край», а рідна віра регіону – православна³⁰².

Із 1860-х рр. до наведених вище способів соціального дисциплінування додалася так звана антисектантська пропаганда, спрямована головним чином проти пізньопротестантських течій – штундизму, баптизму, адвентизму тощо, які поповнювалися за рахунок колишніх православних і з цього часу почали розповсюджуватися у регіоні. З 1867 р. під керівництвом Православної церкви, яка не могла зупинити створення протестантських громад із колишніх

³⁰⁰ Лебединцев П. Г. Школы грамотности в г. Киев. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 1. часть неофициальная. С. 30.

³⁰¹ Вища духовна семінарія пресвятого серця Ісуса. Історична довідка. URL: <https://kzd.org.ua/vds-presvyatogo-sercya-isusa>

³⁰² Приглашение Подольскому духовенству. *Подольские епархиальные ведомости*. 1865. № 1. часть вторая неофициальная. С. 2.

православних, почали видаватися книги про протестантів на зразок «Изобличение штундизма»³⁰³ та ін., призначені, у першу чергу, для православного духовенства, а також антисектантська література для широкого загалу. Частина цих книг видавалася в Києві, бо саме українські землі імперії, зокрема Правобережжя, були центром пізньопротестантських рухів, складених із колишніх українців-православних, які залишили панівну віру.

Православна преса 1860–1910-х рр. регулярно публікувала матеріали про «сектантів» і таким чином формувала негативне ставлення своїх читачів до протестантських громад, переважно тих, які склалися з колишніх православних³⁰⁴. Такі самі негативні матеріали, як і про «сектантів», православна преса, зокрема «Почаївський листок», що видавався на Волині з 1887 р. і розповсюджувався безкоштовно, публікувала і про римо-католиків. Католики-поляки та німці були проголошені «ворогами православ`я», а римо-католицизм – «латинською єрессю»³⁰⁵. При цьому найбільшим центром міжконфесійної напруги була Волинь, як місце концентрації найбільшої кількості представників неправославних релігійних спільнот у регіоні.

Через те, що соціальне дисциплінування держави не зупиняло відтік у протестантизм, а після ухвалення законодавства 1905 р. держава вже не могла застосовувати старі інструменти примусу щодо тих, хто залишив Православну церкву, православне духовенство імперії та регіону розробляло нові методи, спрямовані на стримування та повернення відступників від панівної віри. Так, у № 1 журналу «Місіонерський огляд» за 1907 р. (видавався у м. Києві через важливість цього регіону для місіонерської роботи) пропонувалося навчати церковній дисципліні шляхом бесід з членами тих православних сімей, в яких хоча б одна людина стала протестантом³⁰⁶. Це саме питання піднімалося на нарадах православного духовенства губерній Правобережжя. Так, з`їзд благочинних Київської єпархії у 1912 р. говорив про необхідність особистої

³⁰³ Троицкий И. Обличение заблуждений штундизма. Киев : Типография С. В. Кульженко, 1891. 231 с.

³⁰⁴ Плевако К. Відображення у часописі «Єпархіальні відомості» протестантського руху в Україні (1907–1914 рр.). *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2019. № 2 (48). С. 34.

³⁰⁵ Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 96.

³⁰⁶ Айвазов И. Церковная дисциплина о отношении к сектантам. *Миссионерское обозрение*. 1907. № 1. С. 73–86.

роботи духовенства та «пастирського наставляння»³⁰⁷ тих православних вірян єпархії, які виявляють схильність або вже заявляють про свій перехід до протестантизму.

Святійший Синод Російської Православної церкви у 1905–1917 рр., не змирившись з юридичною втратою силової підтримки держави на попередньому рівні, для збереження пастви здійснював відчайдушні кроки для того, щоб активізувати й дисциплінувати власне духовенство у протидії протестантам. Із цією метою ним у 1909 р. було видано указ «Про заходи протидії сектантському натиску на Православну церкву та православне населення», в якому під «сектантським натиском» розумілося рівні можливості для протестантів-українців³⁰⁸ щодо поширення власного вчення, яких до 1905 р. вони юридично у складі імперії ніколи не мали. Однак ці заходи влади, судячи з усього, були малоефективними, а тому духовенство продовжувало закликали «рішуче виступити на боротьбу із сектантством»³⁰⁹.

Оскільки велика динаміка втрат власних вірян особливо турбувала православне духовенство регіону, воно скаржилося владі на місіонерство з боку католиків та протестантів. Як наслідок, влада, попри декларовану свободу віросповідання, реагувала на це покаранням за «спокушання» із православної віри у протестантизм, що передбачало висилку з регіону на три роки³¹⁰. Крім того, влада розробляла ряд превентивних заходів, щоб надалі запобігти переходам із православ'я. На місіонерських з'їздах кінця XIX – початку XX ст. – 1891, 1897, 1903, 1908 рр., останній з яких проводився у м. Києві, також неодноразово піднімалися питання «захисту» православної населення Російської імперії, під яким розумілося стримування темпів відпадиння від православ'я у протестантизм та католицизм. За рішенням місіонерського з'їзду 1903 р. проводилися душеопікунські бесіди з робітниками, дружини яких через

³⁰⁷ Краткий обзор главнейших событий в жизни Киевской епархии за минувший год. *Киевские епархиальные ведомости*. 1913. № 1. часть неофициальная. № 1. С. 6.

³⁰⁸ Указ Святейшего Синода «О мерах для противодействия сектантскому натиску на православную церковь и православное население». *Утренняя звезда*. № 1. С. 1.

³⁰⁹ Фещенко И. Сектантские ухищрения. *Волынские епархиальные ведомости*. 1914. № 1. часть неофициальная. С. 7.

³¹⁰ Надтока Г. Діяльність православної місії в Україні на зламі XIX–XX століть. *Українське релігієзнавство*. 1999. №10. С. 16.

пяцтво своїх чоловіків приєднувалися до «сектантів». Практикувалися й інші методи дисциплінування. Так, одним із способів протидії католицизму стала повторна заборона конфесійних католицьких шкіл у 1911 р.³¹¹. Ще раніше, у 1872 р., католицькому духовенству на Правобережжі було заборонено наймати до себе на роботу осіб православного віросповідання³¹².

Обмежувальна політика влади по відношенню до неправославного населення Правобережжя України, а також заходи соціального дисциплінування у регіоні, загострили міжконфесійні конфлікти. Так, через негативне ставлення до протестантів-українців – вчорашніх православних – та підбурювання у деяких випадках з боку духовенства проти «сектантів» мали місце випадки побиття колишніх православних³¹³. Про напруженість тогочасних православно-католицьких взаємин свідчить і відомий дослідник релігійної історії України початку ХХ ст. Г. Надтока³¹⁴. При цьому роль православного духовенства у розпалюванні міжконфесійних конфліктів полягала і в поширенні серед вірян неправдивої інформації про інші конфесії. Певною мірою завдяки цьому народна назва протестантів «штунди» з їхньої подачі набула лайливої конотації.

Незважаючи на зазначені дії, намагання влади та православного духовенства зміцнити межі конфесій за допомогою соціального дисциплінування всіма способами та засобами і таким чином «захиститися» від інших конфесій провалилося. На початку ХХ ст. межі конфесій були рухомими – одні конфесії (протестанти і католики) зростали передусім за рахунок інших (православних), а міжконфесійні відносини значною мірою характеризувалися змаганням духовенства різних конфесій «за душі» мешканців регіону.

³¹¹ Zasztowt L. Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1990. № 33. S. 90.

³¹² Beauvois D. Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeżnej w latach 1863-1914. *Przegląd Historyczny*, 1997. № 88. S. 77.

³¹³ Павлюк Г. Місійна діяльність німецьких баптистських проповідників на Волині в другій половині ХІХ - на початку ХХ століття. *Українське релігієзнавство*. 2011. № 58. С. 38.

³¹⁴ Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 96.

Іншим зворотним наслідком соціального дисциплінування влади та духовенства у конфесійній сфері стало «антисектантське» налаштування діячів українського національно-визвольного руху. Так, консерватор-католик за віросповіданням В. Липинський, який походив із Волинської губернії і до еміграції прожив більшу частину життя на Правобережжі, писав, що «секти» (протестантські церкви, які склалися з колишніх православних) є шкідливими для національного державотворення, бо вони «збільшують національну розпорошеність»³¹⁵. Такий погляд на протестантів-українців – колишніх православних – мало відрізнявся від ставлення до них обер-прокурора Святійшого Синоду Російської Православної церкви О. Побєдоносцева. Українські православні церковні діячі після 1917 р. теж зберегли ставлення до українців-протестантів не як до протестантів, а сектантів, про що писали у 1918 р., обговорюючи питання автокефалії української церкви³¹⁶. Схожі переконання побутували і значно пізніше та, навіть, притаманні окремим сучасним українцям, хоча їх витoki прямо пов'язані з політикою соціального дисциплінування ХІХ ст., що свідчить про ефективність такої політики Російської імперії у конфесійній сфері.

Таким чином, конфесіоналізація, здійснювана владою Російської імперії на Правобережжі методами соціального дисциплінування, значною мірою призвела до поступового руйнування релігійної ідентичності мешканців краю та посилення напруги між християнськими конфесіями. Ця політика мала довготривалі наслідки і, навіть, негативно вплинула на ставлення до неправославних релігійних конфесій деяких діячів українського національного руху, яких важко було запідозрити у проімперських настроях. Разом із тим владна політика соціального дисциплінування так і не досягла повністю поставленої мети – забезпечення безумовного домінування Російської Православної церкви на Правобережжі України.

---

³¹⁵Липинський В. *Релігія і церква історії України*. Філадельфія : Друкарня «Америци», 1925. С. 76.

³¹⁶Про українську церкву (церковне життя під час Української революції 1917–1921 років). / упоряд. : О. Л. Копиленко, Є. Р. Бершеда, В. О. Зайчук, І. М. Мишак. Київ : Парламентське видавництво, 2018. С. 109.

Висновки до розділу 2

1. Політика Російської імперії щодо релігійних спільнот Правобережжя впродовж кінця XVIII – початку XX ст. носила характер послідовної дискримінації на користь Православної церкви. Її вектор був направлений на вирівнювання статусу Православної церкви та мирян порівняно з іншими релігійними спільнотами регіону. Це було викликано тим, що на момент анексії регіону Російською імперією Римо-католицька та Уніатська церкви регіону економічно, ресурсно та кількісно переважали православну. Така політика носила послідовний характер посилення православ'я та послаблення неправославних спільнот регіону впродовж усього періоду російського правління.

Представники неправославних релігійних спільнот регіону зазнавали дискримінації у земельних відносинах, освіті, торгівлі, свободі пересування та проживання, будівництві та ремонті культових споруд, працевлаштуванні, спілкуванні з представниками інших конфесій та у шлюбно сімейних відносинах. Хоча кількісні і якісні зміни на користь Православної церкви відбувалися повільно, завдяки обмеженням у згаданих сферах, вони були практично незворотними і призвели до того, що у регіоні була ліквідована Уніатська церква, закриті майже всі римо-католицькі монастирі, ліквідована система освіти, створена зусиллями церков західнохристиянської традиції, а польські парафіяльні школи для католиків були змушені функціонувати підпільно під постійною загрозою викриття та покарання. У такий спосіб Російська імперія нищила культурний капітал неправославних релігійних спільнот, намагаючись зменшити їх вплив у регіоні. Водночас поступово Православна церква регіону була наповнена освітніми, економічними та матеріальними ресурсами, які завдяки послідовній підтримці держави впродовж усього досліджуваного періоду забезпечили їй перевагу над конкурентами у згаданих сферах. Проте через взаємосуперечливість соціальної та релігійної політики, тривалий час православні миряни-селяни були найбільш вразливою групою мешканців регіону.

2. Способом організації конфесійного життя у регіоні було державне конфесійне будівництво «згори». Всі релігійні спільноти Правобережжя після анексії поступово були «вписані» в триступеневу ієрархію релігійних організацій, яка складалася з панівної Православної церкви, терпимих та нетерпимих релігійних організацій. Ця політика полягала у встановленні ефективного контролю над духовенством всіх релігійних спільнот, представлених у регіоні. Держава поставила релігійні спільноти регіону в залежність від себе шляхом позбавлення економічної незалежності їхнього духовенства взявши його на грошове утримання. Зазначена політика була успішною щодо духовенства християнських спільнот регіону, однак провалилася щодо юдейської релігійної громади Правобережжя, яка з недовірою ставилася до християнської держави.

Політикою російської держави щодо широких мас регіону було соціальне дисциплінування – прищеплення та виховання «програмованого» ставлення представників різних конфесій Правобережжя один до одного за допомогою різноманітних соціальних інститутів та інструментів. Соціальне дисциплінування Православної церкви, розпочате згори силами російської держави та спрямоване на відмежування останньої від уніатів і римо-католиків регіону, з якими православні мали низку спільних обрядових рис через тривале співжиття, спровокувало соціальне дисциплінування власних мирян з боку уніатського та римо-католицького духовенства у відповідь. З кінця XVIII ст. і до 1860-х рр. у виробленні ставлення один до одного велику роль відігравала особистість представника духовенства, який взаємодіяв із вірянами релігійної спільноти, прищеплюючи їм ставлення до представників інших релігійно-конфесійних спільнот регіону, а з 1860-х рр. і до початку XX ст. все більшу роль у соціальному дисциплінуванні духовенства і мирян почали відігравати сучасні інструменти впливу на суспільну думку – книговидання, преса й освіта. Вироблення негативного ставлення до протестантів – колишніх православних, було одним із аспектів соціального дисциплінування який мав довготривалі наслідки, вплинувши навіть на світогляд не пройнятих симпатією до Російської імперії представників українського національного руху.

РОЗДІЛ III.

МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

3.1. Конфесійна ідентичність

За останні тридцять років після введення до наукового обігу поняття «релігійна ідентичність» британським дослідником націоналізму Е. Смітом³¹⁷ з'явилася низка досліджень на цю тему українських вчених, серед яких Л. Филипович³¹⁸, В. Калач³¹⁹, І. Папаяні³²⁰ та ін. Однак згадані дослідники у своїх працях здебільшого зосереджувалися на сучасній етнорелігійній ситуації та докладно не розглядали релігійну ідентичність у вузькоконфесійному вимірі.

Правобережна Україна – територія Київської, Подільської та Волинської губерній – анексована Російською імперією під час II і III поділів Речі Посполитої у 1793 та 1795 рр., до 1917 р. була багатоконфесійним, багатонаціональним та багатоетнічним регіоном Російської імперії. Тут проживали такі етноси, як українці, євреї, поляки, росіяни, татари, пізніше німці. У регіоні були представлені такі релігійні спільноти, як православні, католики, уніати (до 1839 р.), юдеї, протестанти, старообрядці, невеликі групи мусульман і караїмів. Однак питання релігійно-конфесійної ідентичності мешканців регіону з кінця XVIII до початку XX ст. на сьогодні все ще висвітлене фрагментарно й потребує глибшого дослідження.

Питання ідентичності представників різних християнських і нехристиянських конфесій та релігій у період кінця XVIII – початку XX ст. на Правобережжі вже розглядали дослідники, зокрема Н. Стоколос, О. Буравський, Б. Скіннер, І. Опря, І. Шостак, В. Лось, але, як слушно зазначила американська дослідниця уніатства та православ'я у регіоні Б. Скіннер, цій

³¹⁷ Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 224 с.

³¹⁸ Филипович Л. «Православний атеїст» як специфічна форма релігійної ідентичності в сучасній Україні. *Історія релігій в Україні Науковий щорічник*. Львів, 2018. Вип. 28. Частина II, С. 531–544.

³¹⁹ Калач В. Форми та рівні релігійної ідентичності: теоретико-методологічний аналіз. *Українська полоністика*. Житомир, 2018. Вип. 15. С. 31–40.

³²⁰ Папаяні І. Релігійна ідентичність як предмет релігієзнавчої рефлексії. *Схід*. 2009. № 5 (96). С. 102–106.

проблемі варто присвятити більше уваги³²¹. Обмежений інтерес до розробки наукової проблеми викликаний тим, що питання ідентичності є вузькою науковою проблемою, складною для дослідження.

Соціальна структура населення Правобережжя, з певними заувагами, на початку XIX ст. була подібною до середньовічної – більшість мешканців належала до селянства, шляхти або духовенства, що приблизно відповідало трьом станам середньовічного суспільства. Такий тип суспільства релігієзнавець Е. Геллнер називав агрописьменним³²². В агрописьменному суспільстві виробники сільськогосподарської продукції – селяни, були відокремлені від привілейованого прошарку/прошарків суспільства бар`єром у вигляді освіти. Освіченість духовенства та землевласників у регіоні та неосвіченість селян сприяли різному характеру релігійної культури і, відповідно, ідентичності.

Звісно, структура агрописьменного суспільства, про яку говорить Е. Геллнер, є ідеальним типом. Однак суспільство Правобережної України не відповідало їй стовідсотково, а мало винятки. Такими винятками були декілька автономних етнорелігійних нехристиянських груп, які не вписуються у схему агрописьменного суспільства: татари-мусульмани Волинської губернії, караїми, юдеї.

Ці групи, на відміну від християнських конфесій регіону, мали непроникну релігійну ідентичність³²³. І євреї, і татари-мусульмани і караїми Правобережжя поєднували національну та релігійну ідентичності, що робило їх спільноти замкненими для переходів. Караїми попри близькість їх релігії до юдаїзму різко відмежовувались від юдеїв. Попри те, що проти них спрямовувалося чи не найбільше обмежувального законодавства, юдеї вміли

³²¹ Skinner В. Валентина Лось. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. : організаційна структура та культурно-релігійний аспект (Київ : Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 2013. 300 с.) : рецензія. *Київська Академія*. Київ, 2014–2015. Вип. 12. С. 200.

³²² Геллнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. Київ : Таксон, 2003. С. 38.

³²³ Під “непроникною” релігійною ідентичністю ми маємо на увазі релігійну ідентичність, яку не можна було поєднувати чи асоціювати з іншими релігійними ідентичностями – католики і православні регіону були представниками християнської релігії й мали взаємопроникну релігійну ідентичність та могли асоціювати себе на основі ідентичності вищого, не конфесійного рівня як християни. Натомість юдеї, як представники окремої релігії, не могли себе асоціювати з іншими групами у релігійному відношенні. У деяких випадках держава трактувала населення Правобережжя саме за релігійною, а не конфесійною ознакою.

підлаштуватися до різноманітних обставин, демонструючи свою гнучкість, і прагматично будували відносини з католиками та православними. Наприклад, юдей Ушер Гінцбург згадував, як його батько Ісайя Гінцбург орендував у другій половині XIX ст. земельний маєток у с. Гопчинці Київської губернії, який належав римо-католику – поміщику Жевуському, а потім православному росіянину. Родина Гінцбургів годувала нового власника маєтку полковника-росіянина кошерною їжею, приготованою на кухні у євреїв. Разом із тим, через скаргу сусідських єврейських матерів, малому У. Гінцбургу заборонили гратися з хлопчиком-християнином – сином власника маєтку³²⁴.

Інший юдей із м. Любомля Волинської губернії – Ісроель Гармі – у своїх спогадах про події початку XX ст. зазначив, що під час сварок із місцевими християнськими мешканцями, які траплялися під час торгів, юдеї містечка по відношенню до них вживали термін «необрізаний». Загалом юдеї, попри прагматичну економічну співпрацю з православними селянами, які проживали навколо містечка, і навіть спільне вживання з ними їжі (крім некошерної), у царині релігії ставилися до них зневажливо, вживаючи щодо неюдеїв термін «гої»³²⁵. Це підкреслювало їх непроникну релігійну ідентичність, бо для юдея Правобережжя перехід у християнство означав розрив не тільки з релігійною традицією, але й зі своєю етнічністю, тому таке зневажливе ставлення до християн можна пояснити прагненням до самозбереження в умовах постійного тиску з боку російської держави. Цей самий автор, характеризуючи релігійність православних селян Волині, відзначав їх забобонність і синкретичний характер вірувань, у чому сходився з подібними оцінками польських шляхтичів та російських дворян.

Старообрядці Правобережжя теж були окремою автономною групою, яка до 1861 р., на відміну від українських православних селян, користувалася подібно до євреїв та мусульман регіону особистою свободою. Їхню релігійну ідентичність можна також назвати непроникною по відношенню до місцевого

³²⁴ Агад Га-ам в селі Гопчиця. Село Гопчиця і панський будинок (Глава 1). URL: <http://hopchytsya.com.ua/ahad-ha-am-hopchytsya-1/>

³²⁵ Спогади Ісроеля Гармі. Із Книги Пам'яті Любомля. URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/spogadi-sroelya-arm-z-knigi-ram-yat-lyubomla/?fbclid=IwAR1dO01S1kC-vSZME7OLLdzm3MnQLkoZBdaDTuVhFH75ov2KBd8cQX03fA0>

українського населення, адже попри давньоправославний обряд, близький до православного, вони відрізнялись етнічно – були росіянами і фактично до 1860-х рр. мали привілейоване соціальне становище порівняно з українцями. Через це православні українці, серед яких вони жили, практично ніколи не ставали старообрядцями. Усі названі етнорелігійні групи, окрім юдеїв, були відносно нечисленними.

Переважає більшість мешканців Правобережної України належала до трьох християнських віросповідань: римо-католицького, уніатського (греко-католицького) та православного. Цей поділ мав умовний характер, адже місцева релігійна культура часто носила змішаний характер, а тому межі трьох «конфесій» значною мірою були розмитими. Така ситуація була викликана не тільки тривалим співжиттям різних християнських конфесій поряд упродовж кількох століть, але і тим, що в останні десятиліття перед анексією Російською імперією та у перші десятиліття XIX ст. низка мешканців регіону встигла кілька разів поміняти конфесійну приналежність.

Спираючись на свідчення сучасників та джерельну базу, можна стверджувати, що релігійно-конфесійна ідентичність мирян трьох християнських обрядів регіону – православних, католиків та уніатів (до ліквідації у 1839 р.), упродовж кінця XVIII – перших двох третин XIX ст., була у цілому розмитою і не конфліктною по відношенню один до одного. Неконфліктне й мирне співіснування та запозичення елементів одного християнського обряду іншим у низці місцевостей регіону, де поряд проживали римо-католики та православні, збереглося і на початку XX ст. Соціальна структура мирян всіх трьох обрядів була неоднорідною, але їх абсолютну більшість становили селяни, що справедливо навіть щодо римо-католиків, яких традиційно ототожнюють із великими землевласниками – «панамі». Так, у Волинській губернії у другій половині XIX ст. селяни серед римо-католиків склали 54,68 %³²⁶.

Частина православного духовенства вже наприкінці XVIII ст. помічала те, що селяни різних обрядів регіону мають розмиту ідентичність і відвідують різні

³²⁶ Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир, 2004. С. 100–101.

церкви, а не виключно одну. Так, на Різдво 1796 р. ченці-василіяни уніатського Почаївського монастиря на Волині висповідали 10 тис. осіб уніатів та православних різних єпархій регіону і виступали з проповідями перед відпалими від уніатства. Про це доносив православний благочинний Кременецького повіту³²⁷, на думку якого такі дії «знищували благочестиве сповідання віри». Однак, ситуація яка була неприродною для представника духовенства – благочинного, була природною для селян.

На нерозуміння частиною духовенства місцевої релігійної культури впливав той факт, що православних священиків у регіоні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. не вистачало, а їхню нестачу поповнювали за рахунок священиків з інших регіонів Російської імперії, де не було ані католиків, ані уніатів³²⁸.

Причиною розмитої неконфліктної релігійно-конфесійної ідентичності був характер релігійної культури Правобережжя. Система освіти для селян, які склали абсолютну більшість населення регіону до 1861 р., майже не діяла через те, що селяни мали відбувати панщину до шести днів на тиждень, а тому праця їхніх дітей була цінною як помічників у власному господарстві. Про це, описуючи труднощі запровадження освіти серед селян, писали у 1861 р. «Київські єпархіальні відомості»³²⁹. Але і після скасування панщини селяни не бачили сенсу вкладатися в освіту своїх дітей, не вбачаючи практичного застосування її результатів у господарстві, адже освіта вимагала значних фінансових вкладень батьків, які переважно залишалися убогими³³⁰. Через це висновки про мало не повсюдну освіченість селян до 1861 р., зроблені деякими дослідниками на основі закриття небагатьох уніатських парафіяльних шкіл при опрацюванні уніатських парафій регіону, не відповідають дійсності³³¹.

³²⁷ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ : НБУВ, 2013. С. 87.

³²⁸ Святненко А. Правове становище православної церкви на Правобережній Україні (I половина XIX ст.). *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 162. С. 135.

³²⁹ Школи при сельских церквях Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 4. часть вторая неофициальная. С. 114.

³³⁰ Там. само. С. 119.

³³¹ Богуцька А. Л. Етнонаціональний та етнотемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. Кам'янець-Подільський, 2017. 255 с.

У таких умовах релігійна культура не могла і, здебільшого, не носила серед селян осмислений характер, заснований на вивченні догм, натомість її осердям була народна обрядовість. На цьому рівні миряни всіх трьох обрядів мали низку спільних культів. Це, зокрема, стосувалося спільного вшанування представниками трьох обрядів тих самих ікон. Такі ікони існували в містах Тиврів³³², Бердичів³³³, Почаїв та Летичів, до них здійснювалися так звані «відпусти» – особливі паломництва, причому практика відпустів була характерна для всіх трьох обрядів регіону у першій половині ХІХ ст. Православне духовенство Правобережжя, говорячи у другій половині ХІХ ст. про релігійну практику відпустів, яка походила від католицьких прощ і перейшла у спадок від часів Речі Посполитої, називала їх «тутешнім звичаєм», підкреслюючи унікальність місцевої православної культури³³⁴. (На Лівобережжі, яке було відносно недовго у складі Речі Посполитої, практики відпустів серед православних не існує).

Така релігійна ідентичність та обрядова культура мирян трьох християнських обрядів призводила до того, що іноді авторитет ікони, яка формально належала одному обряду, але шанувалася місцевими представниками трьох обрядів, був причиною закриття храму чи каплиці владою через скарги імперського православного духовенства, часто не місцевого походження, яке не розуміло і не сприймало місцеву культуру міжконфесійних відносин. Одна з таких ситуацій мала місце у Радомишльському повіті Київської губернії у 1805 р., коли через великий розголос чудотворності ікони влада закрила уніатську каплицю від відвідувань не тільки православних та римо-католиків, але й самих уніатів, мотивуючи це

³³² Бучковський О. Сторінки історії: ікона Матері Божої Тиврівської. URL: <https://kmc.media/2020/08/22/storinky-istoriyi-ikona-materi-bozhoyi-tyvrivskoyi.html>

³³³ Буравський О. А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2011. Вип. 47 (5). С. 8.

³³⁴ Историко-статистическое описание местечка Сатанова Проскуровского уезда Подольской губернии и находящегося близ него Свято-Троицкого Заштатного Монастыря, составлено из сведений, доставленных Священником М. Орловским. *Подольские епархиальные ведомости*. 1862. №2. часть неофициальная. С. 56.

тим, що культова споруда була збудована самовільно без санкції на це з боку влади³³⁵.

В уніатську обрядовість ще до анексії регіону Російською імперією проникла низка римо-католицьких елементів. Таким був, зокрема, невластивий православним церквам культ католицького святого Антонія Падуанського. Він був настільки сильним вже на кінець XVIII ст., що навіть після опрацювання колишні уніати в окремих місцевостях Правобережжя продовжували дотримуватися цього культу. Так, у 1796 р. у с. Підлісці на Поділлі селяни відмовилися віддати ікону згаданого святого після опрацювання тутешньої церкви землевласнику римо-католику, який хотів її забрати, аргументуючи це її чудотворністю³³⁶. Як показала практика, скасування уніатства в регіоні у 1839 р. не призвело до занепаду цього культу навіть у другій половині XIX ст. Через це православне духовенство Волині намагалося замінити згаданий культ культом мучениці Анастасії, пропонуючи здійснювати в день пам'яті святого Антонія – 13 червня – літургії на її честь³³⁷.

Яскравим прикладом спільного культу для трьох обрядів регіону першої половини XIX ст. – православного, уніатського й римо-католицького, а згодом для двох обрядів – православних та римо-католиків, є Барська ікона Богоматері, яка була початково православною, потім уніатською, а з 1837 р., коли уніатський монастир перетворено на православний, стала знову православною, але її продовжили шанувати деякі місцеві римо-католики як чудотворну³³⁸. У багатьох випадках представники одного обряду мали подібну повагу до святинь іншого обряду, як, наприклад, проскурівські католики, які з пошаною ставилися до місцевої ікони Богородиці, що колись була уніатською, а після опрацювання місцевого уніатського храму Різдва Богородиці стала

³³⁵ Дело по жалобе помещика Михайловского о том, что в выстроенной им каплице в деревне Юстиновке запрещено богослужение. ЦДІАК (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 533. оп. 1. спр. 930. арк. 1,3.

³³⁶ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ : НБУВ, 2013. С. 170.

³³⁷ Там само. С. 171.

³³⁸ Чудотворна ікона Божої Матері «Барська». URL: https://blagobar.church.ua/svyatini/?fbclid=IwAR2AV1xLcYre5BU7-WPVTtcSeSxK--kJCM2FHNjtFPa-IrgUx6VI69e_fik

православною³³⁹. Причому майже всі названі ікони були іконами Марії. Це дає підстави зробити висновок про те, що культ Діви Марії був спільним спочатку для трьох обрядів, а після скасування уніатства – для двох найчисленніших християнських обрядів регіону – православ'я та римо-католицизму.

Непоодинокими були випадки спільного вшанування ікон православними й католиками у другій половині ХІХ ст. у таких населених пунктах регіону, як Тарноруда, Брацлав і Любар³⁴⁰. Це відбувалося і після значних зусиль держави, спрямованих на чітке розмежування конфесій регіону. Навіть після ліквідації одного з трьох обрядів регіону – уніатського в 1839 р. (хоча деякі осередки уніатства у регіоні опиралися оправавленням впродовж 1840-х рр.), у другій половині ХІХ ст. певні обрядові дійства, передусім католицькі фести, залучали до свого відправлення інших християн регіону, передусім православних³⁴¹. Це можна порівняти з тим, як, незважаючи на заперечення унійного духовенства, віряни-уніати здійснювали прощі до православних святинь Києва наприкінці ХVІІІ ст. ще до анексії регіону Російською імперією.

Практика відвідування мирянами святинь іншої конфесії на Правобережжі проіснувала до початку ХХ ст. Зокрема, польські селяни-католики регіону відвідували місцеві православні монастирі, таким чином продовжуючи традиції міжконфесійних відносин регіону, які формувалися століттями³⁴².

Важливою особливістю регіону було поширене явище міжконфесійних шлюбів. До 1830 р. у міжконфесійних шлюбах, наприклад між католиками і православними, дітей виховували у віросповіданні за вибором батьків, а з 1830 р. згідно із законом у міжконфесійних шлюбах дітей мусили виховувати

³³⁹Єсюнін С. Сторінки історії Православної церкви у місті Хмельницькому: храм Різдва Богородиці. URL: <https://khn.gov.ua/uk/content/storinky-istoriyi-pravoslavnoyi-cerkvy-u-misti-hmelnyckomu-hram-rizdva-bogorodyci>

³⁴⁰Beauvois D. Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeżnej w latach 1863-1914. *Przegląd Historyczny*, 1997. № 88. S. 77.

³⁴¹Шеретюк Р. М. «Змагання за душі» як один із засобів зміцнення позицій російської Православної церкви на Правобережній Україні (середина – друга половина ХІХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. Острозь, 2014. Вип. 11. С. 174.

³⁴²Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 93.

виключно у православному віросповіданні³⁴³. Розповсюдженість серед мешканців регіону явища міжконфесійних шлюбів додатково свідчить про неконфліктне ставлення мирян різних обрядів один до одного. Постійному спілкуванню представників різних обрядів також сприяло існування такого явища, як панський (шляхетський) двір, де селяни-некатолики служили землевласнику-католику і, у деяких випадках, наvertsалися у католицизм³⁴⁴. Існували також випадки коли особа була охрещена у Православній церкві, але отримала католицьке виховання³⁴⁵. Мали місце і випадки, коли одна й та сама особа була охрещена православним священником, отримала уніатське виховання, а в результаті перейшла до католицизму³⁴⁶.

Політика жорсткого розмежування православних із католиками та уніатами не зустрічала розуміння з боку селян, які продовжували відвідувати римо-католицькі релігійні урочистості і в першій, і в другій половині XIX ст.³⁴⁷. Так само викликав занепокоєння вищого православного духовенства регіону той факт, що місцеве православне населення брало участь не тільки у своїх православних, але й у римо-католицьких відпустах. Зокрема, із цього приводу у 1865 р. своє занепокоєння висловив волинський православний архієпископ.

Попри всі зусилля влади адміністративними методами роз`єднати спільну обрядовість та проникнення елементів одного обряду до іншого на низовому рівні, що було основою для спільної релігійно-конфесійної ідентичності православних та римо-католиків регіону, їй це остаточно не вдалося навіть на початку XX ст. З цього приводу видання «Православная Подолия» у № 1 за 1906 рік, висвітлюючи з`їзд духовенства в одному з благочиній епархії, писала:

³⁴³ Bobrowski T. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego: w 2 t. Lwów: Nakładem Funduszu testamentowego, 1900. t. 1. S. 30.

³⁴⁴ Пушкар Н. Тадеуш Чацький з русофільських позицій І. Г. Кулжинського в його спогадах про Волинь. URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/206-tadeush-chatskyy-z-rusofilskykh-pozytsiy-i-h-kulzhynskoho-v-yoho-spohadakh-pro-volyn>.

³⁴⁵ Голій Р. «Відомості про відступників» як історичне джерело конфесійних конверсій у 30-і роки XIX ст. (на прикладі Волинської губернії). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. № 21. С. 128.

³⁴⁶ Шеретюк Р.М. Заходи урядових і церковних структур щодо нейтралізації реакції населення Правобережжя на його «возз`єднання» з російською православною церквою 1839 р. *Наукові записки національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичне релігієзнавство». Острог, 2014. Вип. 9. С. 192.

³⁴⁷ Шеретюк Р. М. «Змагання за душі» як один із засобів зміцнення позицій російської Православної церкви на Правобережній Україні (середина – друга половина XIX ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. Острог, 2014. Вип. 11. С. 176.

«У деяких приходах наші православні віряни досі читають символ віри з додаванням: і від Сина. Якщо уніати могли привчити народ до такого читання протягом не більш як півсторіччя, то чому ми не змогли відучити його від такого читання протягом усього минулого століття?»³⁴⁸.

У цілому, можна зробити висновок, що західний римо-католицький вплив на унійну, а потім і православну релігійність, був сильнішим, ніж вплив православної релігійної культури на католицьку. Крім нечіткої конфесійної ідентичності синкретична релігійність селян часто включала і язичницькі дохристиянські елементи обрядовості, що було зафіксоване сучасниками-очевидцями у своїх спогадах, опублікованих літературних творах та місцевою пресою. Так, газета «Київські губернські відомості» за 1846 р. писала про народні забобони православних мешканців Київської губернії³⁴⁹, відомий письменник і громадський діяч І. Крашевський, описуючи у своїх спогадах звичаї мешканців Полісся у Волинській губернії у 1830-х рр., охарактеризував ритуал жертвопринесення вогню з боку тамтешніх селян³⁵⁰. Ще один польськомовний письменник з Волині Ф. Гіжицький у 1810 р. говорив про те, що мешканці Подільської губернії теж схильні до забобонів³⁵¹. Навіть деякі освічені представники землевласницької верстви, які проживали на Правобережжі, захоплювалися віддаванням шани природі. Зокрема, відомий перекладач першої половини XIX ст. з Київщини Ф. Ковальський у своїх спогадах описав масштабне обжинкове свято, яке граф І. Мархоцький у своєму маєтку на Поділлі у 1820-х рр. присвячував римській богині родючості Церері³⁵². Проти цієї практики виступало місцеве православне духовенство, протестуючи проти язичницького характеру свята.

Крім мирян, нечітка та некофліктна по відношенню до інших обрядів ідентичність часто була властива і місцевому духовенству, яке походило з

³⁴⁸ Пастырское совещание. *Православная Подолия*. 1906. № 1. С. 41.

³⁴⁹ О гаданиях у Малоросиян 24 и 30 ноября во дни св. Великомученицы Екатерины и св. ап. Андрея Первозванного. 1846. *Киевские губернские ведомости*. № 8. С. 64–67.

³⁵⁰ Kraszewski I. *Wspomnienia z Wołynia, Polesia i Litwy*. w 2 t. Wilno: Nakł. i Druk. J. Glücksberga, 1840. t. 1. S. 179.

³⁵¹ Giżycki F. K. *Rys Ukrainy zachodniej*. Krzemieniec, 1810. S. 14

³⁵² Kowalski F. *Wspomnienia: Pamiętnik Franciszka Kowalskiego*: w 3 t. Kijów: Nakł. L. Idzikowskiego, 1859. t. II. S. 35.

уродженців краю. Варто також додати, що ще в першій половині XIX ст., до заборони з боку держави, представники духовенства різних християнських обрядів на Правобережжі відвідували храми різних конфесій та виголошували там проповіді³⁵³. Щоправда, це стосувалося, у першу чергу, уніатів та римокатоликів. Окрім цього, не тільки селяни, але й подекуди православні священники не були обізнані з тонкощами православного обряду, або не мали всіх необхідних богослужбових книг та інструкцій, а тому могли неправильно з точки зору тодішніх правил здійснити той чи інший обряд. З цього приводу видання «Подільські єпархіальні відомості» у № 1 за 1862 р. писало, що рідко яка парафія у Подільській єпархії мала повний перелік богослужбових книг, і закликало священників наголошувати парафіянам на важливості того, щоб вони жертвували не на церковне начиння, а на книги³⁵⁴.

Однак такі випадки заклику до поширення богослужбової літератури були поодинокими, що не є свідченням радикальних змін світогляду православного духовенства. І на початку XX ст. культові предмети для православного духовенства та мирянства Правобережжя часто відігравали більшу роль, ніж література, попри зростання загального рівня письменності. Свідченням цьому може слугувати порівняльна кількість книг та культових предметів, розісланих Кам'янець-Подільським місіонерським Свято-Троїцьким православним братством протягом 1907 р. церквам єпархії: Євангелій російською мовою – 8274, Євангелій українською мовою – 8292, Псалтирів російською мовою – 7109, протикатолицьких листків – 142230, хрестиків металевих – 64035, іконок – 142300³⁵⁵.

Як і селяни, які не прагнули здобувати освіту й давати її дітям, так і православне духовенство регіону, особливо у першій половині XIX ст., мало низький освітній рівень, а тому часто священники починали служити, не закінчивши семінарії і не розбираючись у догматичних тонкощах. Наприклад, у Волинській єпархії у 1831 р. було 2/3 священників, які служили і не мали

³⁵³ Буравський О. А. Римокатолицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2011. Вип. 47 (5). С. 7.

³⁵⁴ Продажа церковных книг при Подольской Духовной консистории. *Подольские епархиальные ведомости*. 1862. №1. часть неофициальная. С. 8.

³⁵⁵ Подольские «колядки» и «щедрилки». *Православная Подолия*. 1908. № 1. С. 5.

богословської освіти³⁵⁶. Така ситуація пояснювалася загальним дефіцитом православного духовенства у першій половині XIX ст., що було викликано форсованим опрацюванням великої кількості колишніх уніатів і браком розвиненої системи освіти для підготовки достатньої кількості освіченого духовенства.

Через необізнаність з боку деяких православних священиків щодо здійснення обрядів і таїнств іноді доходило до курйозних випадків, навіть і в другій половині XIX ст. Так, «Подільські єпархіальні відомості» у № 1 за 1865 р. писали про те, що один із священиків єпархії, не знаючи порядку хрещення, тричі охрестив єврея, який хотів прийняти православ'я³⁵⁷. Тобто, православне духовенство регіону було неспроможне ефективно пояснити конфесійну різницю між обрядами. У зв'язку з цим Подільська консисторія циркулярно вимагала від настоятелів кожного храму єпархії мати правила підготовки іновірців до прийняття християнської віри³⁵⁸.

У порівнянні з православним, римо-католицьке й уніатське духовенство регіону мало значно вищий рівень освіти. Так само, значно вищий рівень освіти мала польська римо-католицька землевласницька верства регіону. Зокрема, з кінця XVIII і до 1831 р. у регіоні існувала й розвивалася система польських навчальних закладів з обов'язковим вивченням догматів католицької релігії, які були засновані та функціонували в тому числі завдяки католицькому духовенству. Таких навчальних закладів у регіоні було до їх ліквідації після Листопадового повстання 245³⁵⁹, і всі вони через вивчення релігії прищеплювали учням, які в них вчилися – переважно дітям духовенства та землевласників, католицьку конфесійну свідомість. Тому наведені вище приклади розмитої ідентичності навіть серед католиків стосувалися переважно мирян-селян.

³⁵⁶ Духовное просвещение на Волыни в первые годы по воссоединении. *Волынские епархиальные ведомости*. 1913. № 1–2. С. 13.

³⁵⁷ Потверждение Духовенству о точном соблюдении правил, относительно приготовления иноверцев-нехристиан к принятию христианской веры. *Подольские епархиальные ведомости*. 1865. №1. часть первая официальная. С. 25.

³⁵⁸ Там само. С. 25.

³⁵⁹ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 205.

В умовах повної адміністративної ліквідації унії у Подільській губернії в 1839 р., всі місцеві віряни греко-католицької церкви кількістю 1500 чоловік прийняли православ'я, натомість 2 священники з 16 відмовилися це робити³⁶⁰. Подібно до василіян Подільської губернії стійку уніатську ідентичність і небажання міняти конфесію як в 1839 р., так і пізніше демонстрували й уніатські ченці Волинської губернії. Наприклад, близько половини ченців василіанського Любарського монастиря, які не дали згоди на приєднання до православ'я у 1840 р., продовжували поминати Папу Римського³⁶¹ під час богослужінь. Небажання приєднуватися до православ'я після ліквідації Уніатської церкви демонстрували також ченці Тригурського монастиря тієї самої губернії³⁶².

Через два десятиліття, під час повстання 1863–1864 рр., у середовищі колишніх уніатів користувалися популярністю польські антиросійські прокламації³⁶³. Тобто, що формальне опрацювання різко не змінило світогляд колишніх уніатів, які продовжили виявляти прихильність до культурної спадщини Речі Посполитої. Це свідчить і на користь того, що релігійна ідентичність у регіоні змінювалась повільно як серед мирян, так і серед духовенства. Не тільки ченці, але й деякі парафіяльні священники після ліквідації Уніатської церкви у 1839 р. продовжували служити по старому обряду. Можливість обійти юридичну ліквідацію унії також могла дати підтримка місцевого поміщика. Так, у 1840 р. Подільській духовній консисторії стало відомо, що уніатський священник Гайсинського повіту С. Шостаковський служив у своєму будинку «по старому» і мав утримання від поміщика³⁶⁴.

Як вже було зазначено, католицька польська шляхта регіону демонструвала більш чітке, ніж неписьменні селяни, розуміння догматики

³⁶⁰ Хіхляч Б. «З історії греко-католицької церкви на Поділлі (XVII–XIX ст.)» URL: https://dekanat.at.ua/publ/b_khikhlach_quot_z_istoriji_greko_katolickoji_cerkvi_na_podilli_xvii_xix_st_quot/1-1-0-1

³⁶¹ Шеретюк Р.М. Заходи урядових і церковних структур щодо нейтралізації реакції населення Правобережжя на його «возз'єднання» з російською православною церквою 1839 р. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2014. Вип. 9. С. 190.

³⁶² Там само. С. 191.

³⁶³ Баляс І. Міжконфесійне протистояння православного, уніатського та католицького духовенства волинської губернії на основі «Волинских епархиальных ведомостей». *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки*. Київ, 2012. Вип. 9. С. 185.

³⁶⁴ Шеретюк Р.М. Заходи урядових і церковних структур щодо нейтралізації реакції населення Правобережжя на його «возз'єднання» з російською православною церквою 1839 р. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2014. Вип. 9. С. 192.

католицизму через систему освіти та читання релігійної католицької літератури³⁶⁵. Разом із тим, ставлення до православ'я з боку шляхтичів римо-католиків Правобережжя могло бути різним: позитивним, як у Л. Ліпковського³⁶⁶, або ж негативним, як у М. Будзинського³⁶⁷. Як православне духовенство, так і місцева польська католицька шляхта негативно ставилася до юдаїзму у регіоні, що можна назвати спільною ознакою низки представників обох християнських конфесій.

Православна преса Правобережжя на початку ХХ ст. регулярно публікувала на своїх сторінках матеріали про світову «єврейську змову»³⁶⁸. Причому з наближенням Першої світової війни матеріали набували все більш різкого характеру. У 1914 р. газета «Православная Подолия» в № 1 опублікувала матеріал, де зазначалося, що «всесвітній кагал, який тримає в духовному рабстві не тільки єврейську національну масу, але і прагне панувати над християнськими народами». У цій статті засуджувалося виправдання єврея М. Бейліса на сумнозвісному процесі у м. Києві та зазначалося, що ця подія продемонструвала «безпорадність в ідейній боротьбі з єврейським релігійним світоглядом»³⁶⁹.

Низка католицьких шляхтичів-землевласників регіону як першої, так і другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (І. Крашевський³⁷⁰, Ф. Гіжицький³⁷¹, М. Дубецький³⁷², О. Єловицький³⁷³ та інші) писала у своїх мемуарах про юдеїв у негативному контексті, звинувачуючи останніх у жадібності та висміюючи їх релігійні практики. Ще один автор початку ХХ ст. з Київщини – Л. Ліпковський, своїми прикладами, наведеними у спогадах, підтвердив тезу про те, що негативне ставлення християн до юдеїв було взаємним. Автор навів

³⁶⁵ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Kijów: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1914. S. 43.

³⁶⁶ Lipkowski L. Moje wspomnienia 1849–1912. Kraków: nakładem autora, 1913. S. 133.

³⁶⁷ Budzyński M. Wspomnienia z mojego życia. Poznań: Nakładem księgarni J. K. Żupańskiego, 1880. S. 22.

³⁶⁸ Из обозрения духовных журналов. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1912. № 1. С. 15–16.

³⁶⁹ Объявления. *Православная Подолия*. 1914. № 1. С. 3.

³⁷⁰ Kraszewski I. Wspomnienia z Wołynia, Polesia i Litwy. w 2 t. Wilno: Nakł. i Druk. J. Glücksberga, 1840. t. 1. S. 154.

³⁷¹ Giżycki F. K. Rys Ukrainy zachodniej. Krzemieniec, 1810. S. 27.

³⁷² Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Kijów: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1914. S. 163.

³⁷³ Jelowicki A. Moje wspomnienia. Księga pierwsza : Paryz : Wydanie Aleksandra Jelowickiego i spolki, 1839. S. 271.

приклад судового процесу, в якому він – християнин-католик і православний священник спільно захищалися проти «єврейських доносів»³⁷⁴.

Негативне ставлення до юдеїв та юдаїзму з боку християнської більшості регіону, представленої переважно православними та римо-католиками, збереглося до 1917 р. та не залишилося непоміченим навіть з боку світської преси. Зокрема, київська українська газета «Рада» у № 1 за 1906 р. писала про єврейські погроми у краї, під час яких православні чорносотенці «кличуть народ винищувати євреїв»³⁷⁵.

Із 1860-х рр., після відміни кріпацтва й початку поступового поширення масової освіти, яка перестає бути прерогативою привілейованої верстви, у регіон все більше проникає пізній протестантизм. Протестантська релігійність, на відміну від католицької та православної, через заперечення традиційної обрядовості та акцент на вивченні Біблії, носила у цілому більш осмислений необрядовий характер, чим різко контрастувала, зокрема, з православною та католицькою низовою релігійністю, характерні ознаки якої ми раніше вже описали. Оскільки протестантами найчастіше були колишні православні, вони були «ворогами» для духовенства Православної церкви регіону й регулярно отримували з боку останнього негативні оцінки.

У зв'язку з цим, у православній пресі Правобережжя кінця XIX – початку XX ст. регулярно друкувалися матеріали, які розкривають характер православно-протестантського конфлікту (з точки зору православного духовенства). Наприклад, «Волинські єпархіальні відомості» у № 28 за 1890 р. писали, що центром полеміки православних з баптистами є питання ікон, хресного знамення та обрядів в цілому³⁷⁶. Це саме видання у № 1 за 1910 р. описало публічний диспут православного місіонера ієромонаха Митрофана з євангельськими християнами у м. Купель Старокостянтинівського повіту Волинської губернії, під час якого Митрофан на прикладі текстів Біблії переконував опонентів у тому, що для християнського життя недостатньо лише

³⁷⁴ Lipkowski L. *Moje wspomnienia 1849–1912*. Kraków: nakładem autora, 1913. S. 133.

³⁷⁵ Сьогобочній Г. Чорносотенна брехня. *Рада*. 1906. № 1. С. 1.

³⁷⁶ Стрельбицкий И. К вопросу о штундизме. *Волинские епархиальные ведомости*. 1890. № 30. часть неофициальная. С. 1015.

тексту Біблії, а потрібне також і Священне передання³⁷⁷. У цьому випадку, оскільки обговорювалися здебільшого богословські питання, видання оголосило переможцем диспуту православну сторону. Однак якщо опоненти православного духовенства у ході диспутів піднімали питання про плату за треби православному духовенству, за яку самі плати не брали, бо мали мінімальну кількість обрядів, підтримка публіки – православних мирян – була на боці протестантів. Про такий випадок на Волині писали ті самі «Волинські єпархіальні відомості» у № 1 за 1911 р.³⁷⁸.

Крім публічних диспутів із протестантами, які регулярно влаштовувалися на Волині, православною церквою на початку ХХ ст. використовувалися й інші способи для масової проповіді та захисту православної віри, зокрема роздавання місіонерських листків та гуртування «ревнителів віри» із середовища мирян³⁷⁹. Однак ці заходи носили здебільшого оборонний, а не наступальний характер. Православна церква регіону поступалася протестантам у тому, що в останніх проповідь як компонент богослужіння займала центральне місце, а в деяких православних парафіях регіону на початку ХХ ст. проповідь була «розкішшю, а миряни приходили до храму для того, щоб зануритися у його благодатну атмосферу»³⁸⁰. Частина православного духовенства усвідомлювала, що Православна церква регіону, більшість мирян якої має засновану на обрядовому компоненті релігійну ідентичність, поступається у питаннях проповіді протестантам, а завдяки цьому останні й навертають православних мирян у свої ряди.

Хоча пізній протестантизм був по своїй суті модерним явищем, яке свідчило про поступове руйнування агрописьменного середньовічного типу у регіоні, православне духовенство і влада цілеспрямовано створювали негативний образ цього релігійного руху навіть на рівні найменування,

³⁷⁷ Левицкий В. По епархии (м. Купель Староконстантиновского у.). *Волинские епархиальные ведомости*. 1910. № 1. С. 10.

³⁷⁸ Митрофан, архимандрит. Беседа. *Волинские епархиальные ведомости*. 1911. № 1. часть неофициальная. С. 12.

³⁷⁹ Обзор главнейших событий в жизни Киевской епархии за минувший год, в связи с жизнью православной вселенской и русской Церкви. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 1. часть неофициальная. С. 30.

³⁸⁰ Проповедь в православном богослужении. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 1. часть неофициальная. С. 32.

вбачаючи у ньому небезпеку й не визнаючи його офіційно протестантським. Протестанти регіону намагалися всіляко відмежуватися від назв «сектанти» та «штундисти», але ці назви і згодом закріпилися за ними як народні за посередництвом радянської державної політики, яка продовжила традиції публічного цькування протестантів як «сектантів». Відголосся цього існує й досі в сучасному українському суспільстві³⁸¹.

Ставлення держави, православного духовенства та мирян до інших конфесій зазнавало змін упродовж кінця XVIII – початку XX ст., як і ставлення духовенства та мирян інших конфесій один до одного та до православних. Світоглядну зміну можна проілюструвати на прикладі понять «секта» та «сектанти». До початку масового розповсюдження протестантизму з 1860-х рр. держава на офіційному рівні називала «сектантами» переважно старообрядців, які проживали у регіоні³⁸². Православне правобережне духовенство називало сектами громади старообрядців ще в 1860-х рр.³⁸³. Якщо ж говорити про початок XX ст., то слово «сектанти» у регіоні починає асоціюватися переважно з українцями-протестантами – колишніми православними³⁸⁴. Водночас щодо старообрядців почав частіше вживатися інший термін – «розкольники»³⁸⁵. Це дає підстави говорити про те, що релігійна ідентичність значної частини мешканців регіону кінця XVIII – початку XX ст. зазнала змін.

Після офіційного визнання з 1905 р. можливості легально існувати протестантським громадам, утвореним з українців – колишніх православних, православне духовенство почало визнавати протестантами тих, кого недавно називало переважно «сектантами» і «штундистами». Підтвердженням цього є публікації православної преси Правобережжя. Зокрема, у газеті «Православная Подолия» у 1906 р. було відзначено спорідненість правобережних протестантів-

³⁸¹ Опря І. У пошуках власної ідентичності: пізньопротестантські конфесії Правобережної України у кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 27. С. 421.

³⁸² Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба. Санкт-Петербург : Тип. Деп. Ген.штаба, 1850. Т. 10 : Юго-Западные губернии : ч. 3 : Вольнская губерния. С. 106.

³⁸³ Нынешний состав Подольской епархии. *Подольские епархиальные ведомости*. 1862. № 1. часть вторая неофициальная. С. 10.

³⁸⁴ В преддверии нового года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1908. № 1. С. 10.

³⁸⁵ Из обозрения духовных журналов. *Вольнские епархиальные ведомости*. 1912. № 1. С. 15.

українців з лютеранством³⁸⁶. Схожий зміст мала стаття у «Волинських єпархіальних відомостях» у 1910 р.³⁸⁷.

Ідентичність представників протестантизму, навіть всередині однієї конфесії, могла відрізнятись. Прикладом цьому є баптисти, які склалися на Правобережжі у другій половині XIX – на початку XX ст. з німецьких, чеських, українських та змішаних громад. Німецькі громади, які керувалися «Гамбурзьким сповіданням віри», були більш стійкими організаційно. Натомість українські баптистські громади мали проблему з організаційними питаннями, переживали «релігійні бродіння» та випадки повернення у православ'я³⁸⁸. Ситуація змінюється на початку XX ст. в умовах розростання загальноросійського євангельського руху та зміцнення позицій у ньому континентального баптизму. Також не можна стверджувати, що українські християнські релігійні рухи протестантського походження на Правобережжі наприкінці XIX ст. були стовідсотково раціоналістичними. Як приклад містичного напрямку народного протестантизму можна навести релігійний рух «мальованців», розповсюджений у Київській губернії, який однак не набув великого поширення.

Через те, що релігійна ідентичність пізніх протестантів у цілому носила принципово відмінний від православної необрядовий характер, заснований на вивченні Біблії, протестанти сприймалися православними як щось чуже, а ставлення до них було здебільшого негативним. Це стосувалося й українців-протестантів – колишніх православних, які розглядалися духовенством як зрадники віри, так і протестантів-іноземців, які проживали у регіоні, зокрема німців.

Релігійна ідентичність німців-протестантів відрізнялася від православної не тільки у догматично-обрядовій сфері, але і відображалася на побутових практиках у повсякденному житті, що не залишалося непоміченим з боку

---

³⁸⁶ Пастырское совещание. *Православная Подолля*. 1906. № 1. С. 52.

³⁸⁷ Трудникам на ниве Христовой, стражам дома и дела Божия в наступающее новолетие о Господе радоваться! Левитский К. *Волинские епархиальные ведомости*. 1910. № 1. С. 6.

³⁸⁸ Павлюк Г. В. Особливості внутрішньоцерковного життя баптистських громад Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство. 2011. № 4. С. 150.

православного духовенства та мирянства Правобережжя. Так, православні мешканці Правобережжя традиційно святкували багато релігійних свят. Німці-протестанти – управителі маєтків у регіоні – часто не зважали на це та змушували працювати православних у свята та «царські дні», через що влада отримувала скарги з боку православних селян на управителів, які «порушували звичаї». Один із таких доносів на протестанта-управителя, трудова етика якого йшла врозріз із православною трудовою етикою, був зафіксований у 1881 р. у Чигиринському повіті Київської губернії³⁸⁹.

Таким чином, упродовж кінця XVIII – початку XX ст. релігійна ідентичність представників старих історичних християнських конфесій Правобережжя – православ'я, римо-католицизму та уніатства (до його скасування) – носила дворівневий характер. Релігійність здебільшого неосвічених мирян-селян була розмитою, неконфліктною по відношенню один до одного, межі «конфесій» носили нечіткий характер, а самі конфесії були взаємопроникними. Основою для спільної релігійності римо-католиків, уніатів та православних була обрядовість, яка виражалася в існуванні низки місцевих спільних культів. Релігійність освічених прошарків населення регіону носила дещо більш осмислений характер, заснований на вивченні релігійних догматів.

Окремими невеликими етнорелігійними групами з непроникною етнорелігійною ідентичністю, які проживали на Правобережжі, були татари-мусульмани та караїми. Окрім цього, із 1860-х рр. і до початку XX ст. у регіоні зростає кількість іноземних колоністів, деякі з них мали досить складне релігійне самовизначення, часто нетипове для інших релігійних спільнот Правобережжя. У першу чергу, це стосується чехів Волинської губернії, серед яких станом на 1877 р. 18 сімей сповідували православ'я, 149 сімей були євангелістами-лютеранами, 1043 сім'ї – римо-католиками, а 1231 сім'я – гуситами, причому волинський гусизм не був єдиним явищем, а представлений

---

³⁸⁹ Казьмирчук М. Німецькі поселенці у Київській губернії 1861–1917 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 73. С. 4.

кількома напрямками, очолюваними різними священиками³⁹⁰ 98,72 % німців-колоністів у регіоні були лютеранами³⁹¹. Ця статистика спростовує тезу Д. Бовуа про те, що римо-католики – німці за національністю мали власні дієцезіальні структури у регіоні. Німців – римо-католиків у регіоні проживало небагато, вони належали до існуючих римо-католицьких дієцезій регіону – Кам'янецької та Луцько-Житомирської, які об'єднували римо-католиків регіону всіх етнічних груп.

У другій половині XIX – на початку XX ст. у регіоні також поступово зростає кількість тих, хто дотримувався секулярного, нерелігійного світогляду і пропагував його, критикуючи наявні релігії та релігійні інституції. Одним із рупорів такого світогляду на початку XX ст. була єдина щоденна україномовна газета «Рада», яка видавалася у м. Києві впродовж 1906–1909 рр. Поряд із критикою Православної церкви, автори видання критикували інститут релігії загалом, висуваючи проти християнства загалом різноманітні звинувачення. Так, наприклад, в одному з матеріалів в №1 цієї газети за 1912 р. говорилося про те, що християнство – «інструмент затуманення мас», а у вигляді опублікованої історії про чорта, «який любить своє пекло», висміювався елемент християнського вчення про покарання грішників³⁹².

Разом із тим це саме видання із симпатією висловлювалося про релігію у тих випадках, коли це стосувалося патріотизму української частини православного духовенства. Автори видання виступали на його шпальтах також за відділення держави та школи від церкви, підтримуючи ідею заборони вивчення релігії у навчальних закладах, називаючи її «релігійною пропагандою»³⁹³. Подібна критика релігії викликала занепокоєння православного духовенства, яке у відповідь на таку критику на сторінках конфесійної преси піднімало питання про створення нових видань, бо через редакційну політику у наявних виданнях «чужі люди мають нахабність

³⁹⁰ Шпиталенко Г. Релігійне життя волинських чехів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Чехи на Волині: історія і сучасність* : збірник наукових праць / за ред. Березюк О. С., Власенко О. М. Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 50–51.

³⁹¹ Дребот В. Етнонаціональна характеристика німців Правобережної України за даними перепису 1897 р. VI Волинська історико-краєзнавча конференція : матеріали (Житомир, 15–16 лист. 2013). Житомир, 2013. С. 236.

³⁹² Окс–енко. Пригода з чортом. *Рада*. 1912. № 1. С. 2.

³⁹³ Педагог. З'їзд діячів народньої освіти. *Рада*. 1913. № 296. 1913. С. 3.

знущатися над всім святим і дорогим..., над вірою»³⁹⁴. Однак описаний світогляд був властивий переважно представникам інтелігенції і не був широко розповсюджений серед простого народу, більшість якого на Правобережжі склали селяни.

Ще однією варіацією секулярного світогляду, через неможливість юридично і через метричні книги не належати до «православного відомства» або «відомства» іншої релігійної спільноти регіону, був «православний атеїзм» чи номінальний «позитивістський» католицизм. Чинником, який сприяв поширенню цього світогляду, була світська система освіти. М. Драгоманов, описуючи своє навчання в університеті св. Володимира наприкінці 1850-х та в першій половині 1860-х рр., писав про те, що він і його товариші-студенти були «за народженням православні, а так – атеїсти»³⁹⁵.

Носії секулярного світогляду, які були членами релігійної спільноти тільки юридично за російським законодавством, натомість фактично належачи до релігійної спільноти тільки номінально, траплялися не тільки серед православних, але й серед римо-католиків регіону. Так, С. Седлецький – поляк – римо-католик із півдня Київської губернії у своїх спогадах, описуючи 1890-і рр., критикував місцевого римо-католицького священика і разом із тим схвально відгукувався про свого дядька В. Пшедельського, який «заохочував до читання Дарвіна». В. Пшедельського автор на релігійний манер називав «сповідником варшавського позитивізму»³⁹⁶.

Схожі випадки були результатом падіння авторитету духовенства серед православних та неправославних мешканців регіону початку ХХ ст. Єпархіальна преса Правобережжя підтверджувала цю тезу у своїх публікаціях, зокрема «Волинські єпархіальні відомості» у № 1 за 1908 р. писали, що крім падіння авторитету духовенства у його рядах опинилися «чужі православній вірі люди»³⁹⁷. А газета «Православная Подолия» у 1913 р. на своїх шпальтах

³⁹⁴ Из письма к редактору. *Волинские епархиальные ведомости*. 1909. № 1. С. 33.

³⁹⁵ Драгоманов М. С. Автобіографія. Київ : Військова друкарня «Герольд», 1917. С. 9.

³⁹⁶ Siedlecki E. «Futerek» na Ukrainie pod Złotopolem: (dzieje placówki niepodległościowej). Warszawa : Wydawnictwo Instytutu badania najnowszej historii Polski, 1937. S. 9.

³⁹⁷ Антоний, архиепископ. Пастырская беседа I-я. *Волинские епархиальные ведомости*. 1908. № 1. часть неофициальная. С. 2.

виділяла види світогляду, з якими бореться православна газета «Церковность»: сектантство, безвір`я та маловір`я³⁹⁸.

Важливим аспектом функціонування релігійно-конфесійних ідентичностей у регіоні було співвідношення релігійного та національного чинників, останній з яких на Правобережжі також був пов`язаний із мовним. Цей аспект міжконфесійних відносин у регіоні неможливо розглядати у спрощеному вигляді: поляки – римо-католики, українці – православні. Одним із дослідників взаємин релігії і мови, а відповідно релігійної та мовної ідентичності, є американський соціолог Р. Брубейкер³⁹⁹. Вчений стверджує, що європейські держави спочатку байдуже ставилися до мовної різноманітності, але всіляко підтримували релігійну гомогенність на своїх територіях. Друге твердження дослідника полягає в тому, що релігія має владну структуру та організаційний вимір, що, з іншого боку, не властиво мові. У ході модернізації – пришвидшеного економічного розвитку та досягнення більшої рівності можливостей⁴⁰⁰, європейські держави у процесі секуляризації на перше місце поставили мову замість релігії, через обов`язкове вивчення та застосування однієї мови.

Щодо застосування цих міркувань у контексті Правобережжя, то можна стверджувати тільки те, що вони придатні для застосування з урахуванням державної політики в регіоні, яку можна умовно розділити на три періоди. Перший період тривав із 1790-х і до 1830-х рр. У цей час російська держава не зобороняла духовенству релігійних спільнот Правобережжя вживання неросійських мов, зокрема польської, у тому числі в освіті, таким чином демонструючи певну байдужість до мовного розмаїття регіону, водночас видавши низку актів, які, попри загальний ліберальний характер політики на новонабутих територіях, сприяли зміцненню позицій Православної церкви й одночасному обмеженню прав неправославних релігійних спільнот регіону.

³⁹⁸ Объявления. *Православная Подолия*. 1913. № 1. С. 13.

³⁹⁹ Роджерс Брубейкер : Мова, релігія та політика відмінностей. URL: <https://svoye.wordpress.com/2016/10/26/%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%81-%D0%B1%D1%80%D1%83%D0%B1%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D0%B5%D1%80/>

⁴⁰⁰ Joas H. Faith As an Option: Possible Futures for Christianity. Stanford : Stanford University Press, 2014. P. 12.

Варто зазначити, що в цей час у регіоні польську мову використовувало у побуті не тільки польське римо-католицьке духовенство регіону, але й українське уніатське духовенство. Причому польську мову уніатське духовенство українського походження використовувало як мову спілкування та служіння (наприклад для сповіді)⁴⁰¹. Така мовна ситуація була схожа на ситуацію в Галичині, де з кінця XVIII ст. і в першій третині XIX ст. уніатське вище і нижче духовенство було полонізоване у мовному відношенні, читаючи до середини 1830-х рр. проповіді польською мовою⁴⁰².

У зв'язку з цим складно назвати Уніатську церкву у регіоні українською національною церквою попри український характер її соціальної бази й обмежене продукування українського культурного продукту, зокрема україномовної літератури у друкарні Почаївської лаври. Показовим є те, що українське за походженням вище уніатське духовенство у Петербурзі в уніатському департаменті римо-католицької колегії у 1820-х рр. спілкувалося польською⁴⁰³, а не українською чи російською мовами, а священники регіону навіть у м. Каневі Київської губернії, який був розташований на колишньому східному кордоні Речі Посполитої, у 1817 р. здійснювали елементи уніатського богослужіння польською мовою⁴⁰⁴. Також польською мовою та латиною, а не українською (абсолютно не знаючи російської) розмовляв у 1817 р. з російським князем М. Долгоруковим архімандрит Канівського василіянського монастиря⁴⁰⁵. Один із ліквідаторів Уніатської церкви у регіоні – українець із Поділля Й. Семашко, описуючи своє дитинство у 1800-х рр., теж згадував використання польської мови уніатським духовенством⁴⁰⁶.

У цілому вживання уніатським духовенством у побуті та служінні польської мови підтверджує тезу про те що уніатське духовенство сприймалося

⁴⁰¹ Долгоруков И. Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого. Москва : Чтения в Обществе истории и древностей Российских, 1870. С. 163.

⁴⁰² Вендланд А. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915. Львів : Літопис, 2015. С. 45.

⁴⁰³ Семашко И. Записки Иосифа митрополита Литовского, изданные Императорской Академией наук по завещанию автора. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1883. С. 23.

⁴⁰⁴ Долгоруков И. Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого. Москва : Чтения в Обществе истории и древностей Российских, 1870. С. 163.

⁴⁰⁵ Там само. С. 70.

⁴⁰⁶ Семашко И. Записки Иосифа митрополита Литовского, изданные Императорской Академией наук по завещанию автора. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1883. С. 3.

як нижчий розряд римо-католицького. З іншого боку, через це православно-католицькі відносини у регіоні сприймалися як російсько-польські, де підпорядкована Папі Римському Уніатська церква не була самостійним гравцем, а підпорядкована римо-католицькій. У цій ситуації українській мові не було місця, а переведене у регіон російське етнічно духовенство виступало проти використання української мови у побуті та богослужінні вже з 1830-х рр. Так, показовим є приклад з Волині, коли у 1832 р. архієпископ-росіянин Іннокентій Сельнокринов виступав проти використання місцевими православними семінаристами української мови під час навчання і вимагав розмовляти й писати російською⁴⁰⁷.

Уніатська церква була остаточно ліквідована на Правобережжі у 1839 р., так і не встигнувши стати мовно та культурно по-справжньому українською. Активну участь в її ліквідації взяло її ж духовенство, виховане вже в Російській імперії, зокрема головний ліквідатор Й. Семашко. Факт того, що Уніатська церква на Правобережжі не встигла/не могла націоналізуватися цілком закономірний, адже паралельно у Галичині, де духовенство Уніатської церкви, перейменованої у греко-католицьку, прожило після анексії 1772 р. декілька поколінь у новій імперії, до того як у 1836 р. почався процес її українзації – в цьому році у м. Львові було прочитано першу проповідь українською розмовною мовою⁴⁰⁸. Натомість на Правобережжі через три роки уніатство було офіційно остаточно ліквідоване. Додатковим фактором, який не сприяв націоналізації Уніатської церкви на Правобережжі, стало те, що, на відміну від Галичини, уніати Київщини, Поділля та Волині були частиною церковної організації, яка також охоплювала білоруські землі, а духовенство цієї церкви в Російській імперії, яке складалося з українців, поляків і білорусів, використовувало для спілкування між собою польську мову як мову міжнаціонального спілкування, будучи значною мірою носіями ідентичності та культури ліквідованої Речі Посполитої.

⁴⁰⁷ Skinner B. New Perspectives on Orthodox clerical education in Right-Bank Ukraine 1825–1855. «*Ad fontes – До джерел*» : матеріали міжн. наук. конф., м. Київ, 12–14 жовт. 2015 р., Р. 260.

⁴⁰⁸ Вендланд А. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915. Львів : Літопис, 2015. С. 45.

Із 1830-х рр. після польського Листопадового повстання Російська імперія починає приділяти увагу мовній русифікації духовенства регіону та вживанню релігійними спільнотами російської мови зокрема. Так, Римо-католицькій церкві заборонили вести документацію польською мовою⁴⁰⁹. Так само з 1835 р. юдейських рабинів було зобов'язано вести метричні книги додатково російською мовою.

Незважаючи на те, що Російська імперія вже з 1830-х рр. почала поступове запровадження російської мови серед духовенства релігійних спільнот регіону, для влади найбільше значення відігравала до 1890-х рр. релігійна ідентичність мешканців імперії. Це знаходило відображення, наприклад, у «Статистичному описі Київської губернії» 1852 р., де статистика населення регіону була подана не за мовою, а за релігійною приналежністю⁴¹⁰. Мова та релігія однаково важливі стають для Російської імперії з 1897 р., адже під час перепису, який відбувся у цьому році, була зафіксована не тільки релігійно-конфесійна приналежність мешканців регіону, як це було ще за декілька десятиліть до того, а й мова, якою розмовляли місцеві мешканці.

У другій половині XIX ст. російська держава продовжувала спроби русифікувати духовенство всіх конфесій та релігій регіону. Так, закладом, який завдяки навчанню російською мовою мав русифікувати юдейських рабинів, було казенне училище для рабинів у Житомирі. Так само від римо-католицького духовенства у 1880-х влада вимагала вести богослужіння російською, але на відміну від юдеїв – випускників рабинського училища, на яких скаржилися євреї за зросійщення, жоден із римо-католицьких священиків Правобережжя не погодився вести богослужіння російською мовою⁴¹¹.

Таким чином, говорячи про мову у міжконфесійних відносинах на Правобережжі у період з 1830-х рр. і до кінця XIX ст., можна сказати, що російська мова стала інструментом, який використовувала влада по відношенню до неправославних і місцевих православних представників для

⁴⁰⁹ Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Kijów: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1914. S. 116.

⁴¹⁰ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. С. 136.

⁴¹¹ Beauvois D. Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeżnej w latach 1863-1914. *Przegląd Historyczny*, 1997. № 88. S. 76.

культурної уніфікації духовенства різних конфесій, хоча до 1897 р. конфесійна приналежність мешканців імперії відігравала для держави більше значення, ніж мовна.

Із 1900-х рр. і до 1917 р. відбулося певне послаблення у мовній царині, зокрема була дозволена конфесійна преса неросійськими мовами, хоча право вести метричні книги неросійськими мовами релігійним спільнотам так і не було повернуто. Попри те, що у Подільській та Волинській губерніях навіть імперська православна преса на деякий час отримала додатки українською мовою⁴¹², а на Поділлі було перекладено Євангелія українською мовою, вона не була допущена у богослужіння. Отже, держава оберігала мовну одноманітність православного богослужіння в імперії, що було важливою частиною православної релігійно-конфесійної ідентичності.

Разом із тим конфесійна приналежність у регіоні і в ХІХ, і на початку ХХ ст. всеодно не корелювалася стовідсотково з етнічною. Одним із прикладів цього є мазури – католицьке польськомовне населення Правобережжя, яке головним чином проживало на Поділлі. Значна частина цієї групи розмовляла особливим діалектом польської мови та сповідувала католицизм. Водночас місцеве населення як впродовж ХІХ ст., так і сьогодні називає їх мазурами⁴¹³, а мову мазурською⁴¹⁴, а не польською, відрізняючи їхню мову від мови шляхти. Це могло бути пов'язане з тим, що польськомовні мазури, на відміну від інших поляків Правобережжя, були селянами-землеробами, а не шляхтичами. Не менш показовим був приклад татар-мусульман Волинської губернії, які на початок ХХ ст. майже повністю перейшли у побуті на українську мову, зберігаючи при цьому віросповідну приналежність до ісламу.

Польсько-українською мішаною мовою розмовляла також частина уніатської шляхти Волині українського походження, про що, описуючи Волинське Полісся 1830-х рр., писав польський письменник і громадський діяч

⁴¹² Беседы пастыря с народом на местном языке. *Православная Подолия*. 1906. № 1. С. 70–80.

⁴¹³ Jakimowicz M. Mazurzy na Podolu Wschodnim: pamięć, tożsamość i dziedzictwo. *Sprawy narodowościowe Seria nowa / Nationalities affairs New series*, 2017 № 49. S. 1–18.

⁴¹⁴ Население России по пятой ревизии: Подушная подать в XVIII в. и статистика населения в конце XVIII в. Ученые записки Императорского Московского Университета: Отдел юридический. Москва, 1902. Вып. 21. Т. 1–2. С. 42.

І. Крашевський⁴¹⁵. Своєю чергою, католицьке польськомовне населення Правобережжя також могло ідентифікувати себе не як поляки, а як католики. Це свідчить на користь того, що для зазначених мешканців регіону релігійна ідентичність була визначальною, на відміну від мовної. Є. Седлецький, який проживав на півдні Київської губернії, описуючи своє дитинство і юність на колишньому кордоні Речі Посполитої 1880–1890-х рр., висловлював своє обурення тим, що місцеві польськомовні мешканці ідентифікували себе за конфесійною, а не національною ознакою, називаючись католиками, а не поляками⁴¹⁶.

Цей погляд на релігійну та мовно-національну ідентичності контрастує зі спогадами іншого поляка-католика старшого покоління – Леона Сироцинського, для якого перехід у православ'я був національним відступництвом і який був представником покоління, котре було молоддю у 1850–1860-і рр. Говорячи про національно-конфесійні питання, автор висвітлив дискусію у колі польських студентів університету св. Володимира у 1862 р., в якій учасники – польські шляхтичі Правобережжя – разом з автором стверджували, що «бути поляком означає і бути католиком також»⁴¹⁷.

Крім польської, української та ідиш у регіоні була присутня російська мова, якою розмовляла переслідувана державою релігійна меншина – старообрядці. Факт їхнього регулярного переслідування з боку держави до 1905 р. свідчить, що російськомовність не була достатньою підставою для того, щоб держава визнала спільноту або індивіда достатньо лояльним до себе.

Водночас прикладом того, що конфесійна приналежність у Російській імперії зберігала свою величезну вагу аж до 1917 р., є той факт, що громади колишніх православних українськомовних селян – пізніх протестантів через вивчення Синодального перекладу Біблії й контакти з протестантами із російських губерній мовно зросійшувалися, але зазнавали постійних переслідувань і на сьогодні істориками не зафіксовано жодного випадку, в

⁴¹⁵ Kraszewski I. Wspomnienia z Wołynia, Polesia i Litwy. w 2 t. Wilno: Nakł. i Druk. J. Glücksberga, 1840. t. 1. S. 58.

⁴¹⁶ Siedlecki E. «Futerek» na Ukrainie pod Złotopolem: (dzieje placówki niepodległościowej). Warszawa : Wydawnictwo Instytutu badania najnowszej historii Polski, 1937. S. 5.

⁴¹⁷ Syroczyński L. Z przed 50 lat: wspomnienia b. studenta kijowskiego Uniwersytetu Leona Syroczyńskiego, profesora szkoły politechnicznej we Lwowie. Lwów : Czcionkami Drukarni Polskiej, 1914. S. 30.

якому їхня російськомовність була б хоча пом'якшувальною обставиною при винесенні їм вироків.

Доповнювали мовно-релігійну картину Правобережжя досліджуваного періоду літургійні мови: церковнослов'янська, іврит (давньоєврейська) та латина, які хоча й не були розмовними, проте використовувалися в богослужіннях, що свідчить про консервативний характер ідентичності духовенства релігійних спільнот, які ці мови використовували. Отже, упродовж кінця XVIII – початку XX ст. релігійно-конфесійна приналежність мала для держави більше значення, ніж мовна. Однак наприкінці XIX – на початку XX ст. значення мовної приналежності почало зростати як для самих мешканців регіону, так і для держави, яка почала цьому приділяти більшу увагу. Другий важливий висновок – мовна приналежність мешканців регіону стовідсотково не корелювалася з релігійно-конфесійною, і це в першу чергу стосувалося українців.

3.2. Міжконфесійні конверсії

Аналіз проблематики міжконфесійних конверсій (переходів) необхідний з огляду на поліконфесійний характер Правобережжя у досліджуваний період. Весь час перебування регіону під владою Російської імперії (1793–1917 рр.) умовно можна розділити на декілька періодів, які характеризувалися різними історичними й політичними умовами, різною кількістю релігійних спільнот регіону, різним законодавством тощо. У цьому підрозділі ми будемо розглядати, у першу чергу, конверсії між християнськими спільнотами регіону та, частково, питання конверсій юдеїв й інших релігійних спільнот регіону. Перший період (1793–1796 рр.) пов'язаний із другим та третім поділами Речі Посполитої. У цей час російській державі передусім необхідно було швидко встановити контроль над регіоном, в якому абсолютну більшість мешканців становили вірні Римо-католицької та Греко-католицької (Уніатської) церков, які підпорядковувалися Папі Римському.

Реалізація цих планів безумовно, не обійшлося без насильства. Навіть до анексії регіону, яка відбувалася двома етапами у 1793 та 1795 рр., упродовж другої половини XVIII ст. низка мешканців Правобережжя (уніатів та православних і меншою мірою римо-католиків) часто міняла обрядову приналежність. Це стосувалося як мирян, так і духовенства зазначених обрядів. По-перше, уніатське вище духовенство рекрутувалося головним чином із василіян – переважно колишніх римо-католиків, які вступили до ордену і, змінивши обряд, зберегли вірність Папі Римському. По-друге, за останні десятиліття перед анексією регіону, низка переважно православних населених пунктів регіону була наведена в унію. Це насамперед відбувалося на Київщині та Східному Поділлі (Брацлавщині, яка після анексії з 1797 р. стала частиною Подільської губернії), бо на Волині й Західному Поділлі унія мала глибші корені. Отже, на заході (Волинь і Західне Поділля) та на сході (Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина) Правобережжя Уніатська церква мала різний характер.

На Волині і Західному Поділлі унія була більш вкорінена за декілька століть через раннє поширення і близькість до власне польських земель, а тому сприймалася вірянами як віра батьків. Натомість на Східному Поділлі і Київщині уніати, які дуже швидко навернулися у 1790-х рр. у православ`я, були уніатами у першому-другому поколінні й асоціювали навернення своїх батьків або себе в уніатство як акт насильства, не сприймаючи греко-католицизм як віру батьків та сприймаючи такою вірою православ`я. Водночас частина уніатів, що сприймала цю конфесію як свою і батьківську, не хотіла переходу у православ`я і через це у 1790-х рр. на Волині мали місце випадки, коли у населеному пункті уніатську церкву освячували на православ`я без парафіян⁴¹⁸. Так само римо-католицизм у регіоні був сильним кількісно на Поділлі та Волині і слабшим на Київщині.

На підтвердження тези про те, що уніатство й католицизм у регіоні на момент анексії слабшали із заходу на схід, натомість православ`я, навпаки,

⁴¹⁸ Голій Р. В. Конверсія уніатських храмів у Волинській губернії (на прикладі сільських приходів Дубенського повіту). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. Острог, 2013. Вип. 8. С. 54.

слабшало кількісно та якісно зі сходу регіону на захід, можна також навести дані польського дослідника М. Тромбського. У другій половині 80-х рр. XVIII ст. на Правобережжі знаходилося 182 православні церкви та 14 православних монастирів, які підпорядковувалися 7 закордонним протопопіям Переяславської єпархії: богуславській, чигиринській, черкаській, канівській, корсунській, смілянській та ольшанській⁴¹⁹. 6 із 7 згаданих протопопій знаходилися на півдні Київщини, 1 – на Волині і жодної – на Поділлі. Ця кількість є надзвичайно малою, порівняно з кількістю православних протопопій на Правобережжі у 1770-х рр., коли в регіоні було 23 православні протопопії⁴²⁰. Ліквідація 15 православних протопопій і навернення у 1780-і рр. великої кількості православних створило базу для швидкого повернення цих уніатів до Православної церкви.

Отже, міжконфесійні конверсії у регіоні мали місце і до 1790-х рр. Рух уніатів щодо повернення до Православної церкви на найсхіднішій околиці регіону – Чигиринщині на Київщині, де уніатство було «найсвіжішим» і найслабшим, почався ще у 1780-х рр. після чергової хвилі навернення православних до уніатства. За цей час 183 уніатські місцеві церкви перейшли у православ'я⁴²¹. Це повернення до православ'я було початком зворотнього руху від унії до православ'я, але розтягнутішим у часі, ніж навернення до уніатства, адже якщо у 1776 р. представники шляхти Речі Посполитої навернули 800 церков в уніатство переважно на Київщині та Брацлавщині⁴²², то крім часткового повернення 183 згаданих церков у православ'я в 1780 рр. решта понад 600 церков залишилися до приходу російської влади унійними.

Одразу після анексії Правобережжя Російською імперією уніати та римо-католики регіону були змушені жити за російським законодавством. Російське законодавство не допускало переходу з одного віросповідання в інше, окрім

⁴¹⁹ Trąbski M. Zagrożenie buntem chłopskim w południowo-wschodnich województwach Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1788–1789. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. № 7. 2015. S. 93.

⁴²⁰ Хіхляч Б. М. Уніатська церква на Поділлі (1700 – 1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. Вінниця, 2015. С. 46.

⁴²¹ Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах наприкінці XVIII – 60-х рр. XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 134.

⁴²² Хитровська Ю. В. Православно-католицькі взаємини у «Південно-Західному краї» наприкінці XVIII – XIX ст. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія «Історичне релігієзнавство»*. 2013. № 8. С. 203.

переходу в православ'я⁴²³. При цьому місіонерство серед православних і неправославних заборонялося, а єдина конфесія, якій надавалося право займатися місіонерською діяльністю, була РПЦ.

Проблему конверсій ускладнювало те, що після поділів Речі Посполитої й анексії Правобережжя під контролем Російської імперії опинилися релігійні спільноти, центр яких був в іншій державі, що було для імперії відносно новим явищем. Після анексії Правобережжя та проголошення православ'я державною релігією в регіоні Росія прагнула одразу змінити співвідношення конфесій, яке склалося у регіоні не на користь Православної церкви. Уніатам і римо-католикам заборонялося чинити перешкоди переходам у православ'я. Секретним рескриптом подібні дії трактувалися як карний злочин⁴²⁴.

Держава ставила за мету збільшити кількість православних у регіоні, однак крім відсутності розвиненої і впорядкованої юридичної практики щодо конверсій стикалася із низкою інших проблем. Опорою своєї влади у регіоні імперія вважала не тільки Православну церкву, яка була в цей момент ще неспроможна виконувати повноцінно таку роль, а й привілейовану верству – переважно католицьку шляхту. У зв'язку з цим видавалися правові акти, які суперечили один одному. Так, 22 квітня 1794 р. Катерина II видала указ про повернення уніатів до православ'я⁴²⁵. У травні того самого року архієпископ Віктор Садковський видав грамоту із закликом до уніатів повертатися до православ'я, однак Ізяславський губернатор Шереметьєв наказав затримати поширення грамоти, побоюючись заворушень у межах губернії⁴²⁶. В урядовому рескрипті Катерина II попередила генерал-губернатора анексованих земель Т.І. Тутолміна, що перехід селян до православ'я не має бути приводом до непокори поміщикам. У цій ситуації видно, що на місцях виконання розпоряджень з Петербургу могло гальмуватися через різні обставини, а також, що, крім повернення до батьківської віри, причиною масових добровільних

⁴²³ Кулиев Ф.М. Правовое регулирование деятельности конфессий в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX в. *Известия СОИГСИ*. 2015. 15 (54). С. 20.

⁴²⁴ Богущька А. Л. Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 148.

⁴²⁵ Хитровська Ю. В. З історії приєднання греко-католиків Правобережної України до Православної Церкви наприкінці XVIII ст. *Сторінки історії*. Київ, 2010. Вип. 31. С. 61.

⁴²⁶ Там само. С. 61.

переходів уніатів у православ'я було сподівання на покращення соціально-економічного становища, яке не справдилося.

Це призводило до ситуації за якої на момент анексії у населеному пункті була унійна церква, населення вважалося уніатами, але крім унійного священика в населеному пункті міг проживати і православний священик без приходу, який відмовився приймати унію. Оскільки у 1794–1796 рр. декілька мільйонів правобережних уніатів були приєднані до Російської Православної церкви, у деяких випадках унійний священик разом із вірянами приймав православ'я, тож у населеному пункті могли опинитися одночасно два священики на одну парафію. Така ситуація склалася, наприклад, у с. Чарторинка на Поділлі у 1794 р., коли парафію віддали старому православному священику, а новонаверненому у православ'я колишньому уніатському священику дали право просити іншу парафію⁴²⁷. Переміщення колишнього уніатського духовенства після приєднання до православ'я були викликані недовірою до «ренегатів» по відношенню до свого старого обряду.

Дуже швидкий перехід одразу після I поділу Речі Посполитої з унії до православ'я, за даними Б. Хіхляча, у 1794 р. тільки на Поділлі 333093⁴²⁸, а до весни 1795 р. понад 1000000 мешканців регіону, за даними дослідниці Т. Тхоржевської⁴²⁹, найкраще пояснюється переважно поверненням згаданих понад 600 парафій на Київщині та Брацлавщині, анексованих вже у 1793 р. Російською імперією, до православ'я і частково силовим наверненням тих, хто був в унії не одне покоління. Всього за 1793–1796 рр. Уніатська церква на Правобережжі втратила близько 4000 парафій (зберігши лише близько 100 парафій)⁴³⁰.

Упродовж 1795–1796 рр. після другого поділу Речі Посполитої на православ'я у регіоні, як відзначає С. Святненко, було навернуто ще близько

⁴²⁷Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Каменец-Подольск, Вып. 2. 1878–1879. с. 9.

⁴²⁸ Хіхляч Б. «З історії греко-католицької церкви на Поділлі (XVII–XIX ст.)» URL: https://dekanat.at.ua/publ/b_khikhlach_quot_z_istoriji_greko_katolickoji_cerkvi_na_podilli_xvii_xix_st_quot/1-1-0-1

⁴²⁹ Тхоржевська Т. В. Конфесійна політика російського царату щодо католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Інтелегенція і влада*. 2006. № 6. С. 61.

⁴³⁰ Лось В. Зміни територіально-адміністративної організації греко-католицької церкви (Правобережна Україна наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.). *Український історичний збірник*. Київ, 2004. Вип. 7. С. 155.

500000 уніатів⁴³¹, що створило значний дефіцит священників. Після згаданих подій з 1796 р. і до 1830-х рр., не в останню чергу через смерть Катерини II, форсоване опрацювання регіону припинилося. Результатом опрацювання регіону стало те, що з 1796 р. держава забезпечила необхідну кількість православних у регіоні – понад 50 % населення, і до 1917 р. ця цифра ніколи вже не опускалася нижче цієї позначки. Таким чином, можна стверджувати, що хоч і силовим методом, держава у цілому досягнула поставленої мети щодо опрацювання регіону.

Ще однією важливою обставиною було те, що справи про переходи вирішувалися губернаторами, і ця практика почала впроваджуватися одразу. Водночас варто відзначити, що масові навернення 1793–1795 рр. не мали під собою юридичної основи. Лише указом від 18 березня 1797 р. було закріплено вільний перехід уніатів і римо-католиків до Російської Православної церкви⁴³². На додачу до заохочення переходу у православ'я держава потурбувалася про те, щоб не відбувався вихід із нього, заборонивши маніфестом 1797 р. виходити з православ'я тим, хто перейшов з уніатства та католицизму⁴³³. Намагаючись вберегти нових православних від зворотнього переходу в унію, в 1799 р. спеціальним указом у місцях, населених православними, було заборонено проводити уніатське богослужіння, бо такі випадки призводили до повернення частини населення до унії⁴³⁴. Разом із тим, не намагаючись захистити своє становище, уніатська консисторія забороняла з'явитися унії і видавала відповідні укази⁴³⁵.

Дефіцит православних священників тільки в Київській єпархії у кількості 248 чоловік на 1800 р.⁴³⁶ та одночасний профіцит унійних безмісних священників свідчить про те, що духовенство було групою, яка найсильніше опиралася

⁴³¹ Святненко А. Правове становище православної церкви на Правобережній Україні (I половина XIX ст.). *Культура народів Причорномор'я*. 2009. № 162. с. 135.

⁴³² Коптюх Ю. Передмови та проведення реформування устрою Православної церкви в Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Українське релігієзнавство*. 2003. № 26. С. 104.

⁴³³ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ : НБУВ, 2013. С. 67.

⁴³⁴ Там само. С. 101.

⁴³⁵ Хитровська Ю. В. З історії приєднання греко-католиків Правобережної України до Православної Церкви наприкінці XVIII ст. *Сторінки історії*. Київ, 2010. Вип. 31. С. 62.

⁴³⁶ Святненко Г. Політика Російської імперії щодо православного духовенства на Правобережжі у першій половині XIX ст.: аналіз нормативно-правових актів. *Болховітинівський щорічник*. Київ, 2010. Вип. 2. С. 65.

пришвидшеному опрацюванню. Разом із тим наявність великої кількості освячених проти волі парафіян церков доводить, що і значна кількість уніатських парафіян не вітала таку політику. Як наслідок, кадровий дефіцит православного духовенства у регіоні тривав десятиліттями. Так, на кінець 1810-х рр., через більш ніж 20 років після анексії Росією, у регіоні була вже достатня кількість православних священиків, однак бракувало причетників, на що звертали увагу мандрівники із внутрішніх російських губерній, оцінюючи стан православного духовенства регіону та порівнюючи його зі станом духовенства у власне російських губерніях⁴³⁷.

Представники духовенства неправославних релігійних організацій, які зазнавали тиску з боку держави, як правило, міцніше за вірян трималися за своє віросповідання і навіть в умовах втрати своєї пастви часто залишалися вірними своєму віросповіданню. Чимало уніатських священиків не прийняли православ'я, зокрема й дід майбутнього остаточного ліквідатора унії на Правобережжі митрополита Йосипа Семашка, про що останній зазначав у своїх спогадах⁴³⁸.

Спроби держави міняти народну релігійну культуру на Правобережжі, уніфікуючи місцеве православ'я за російськими зразками, здебільшого не сприймалися українським населенням. Через адміністративне нав'язування згори нових зразків релігійної культури відбувалося відчуження православного селянства від церкви⁴³⁹, і альтернативою був перехід в інші конфесії. Для православних селян це означало перехід у римо-католицизм та уніатство (до 1839 р.), а пізніше – перехід у різноманітні протестантські течії.

Другий період міжконфесійних конверсій (з кінця 1790-х і до початку 1830-х рр.) мав свою специфіку, яка полягала в тому, що коли влада зменшила тиск, виконавши завдання встановлення контролю над регіоном, і не вбачала в зменшеній Уніатській та Римо-католицькій церквах загрози, до Римо-

⁴³⁷ Долгоруков И. Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого. Москва : Чтения в Обществе истории и древностей Российских, 1870. С. 73.

⁴³⁸ Семашко И. Записки Иосифа митрополита Литовского, изданные Императорской Академией наук по завещанию автора. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1883. С. 2.

⁴³⁹ Хитровська Ю. В. Відчуження українського правобережного селянства від Православної церкви у першій половині XIX ст. *Сторінки історії*. Київ, 2013. Вип. 35. С. 24.

католицької церкви перейшла низка мешканців – як православних, так і уніатів і в той же час низка православних мирян насильно приєднаних до православ'я повернулася до уніатства. Щодо переходу уніатів, які як і католики були під зверхністю Папи Римського, то їх перехід із східного у західний обряд був викликаний побоюванням того, що Уніатську церкву рано чи пізно ліквідують, як це майже зробили у 1794–1796 рр. Через те, що частина уніатів переходила до Римо-католицької церкви, побоюючись ліквідації Уніатської церкви у майбутньому (як показала історія – небезпідставно), 5 травня 1803 р. було видано указ імператора Олександра I «Про припис, щоб під жодним виглядом духовенство католицьке не дозволяло собі робити таких навіювань, нібито царський уряд має силою обертати у греко-російську віру всіх тих уніатів, які до Римо-католицької церкви не пристануть»⁴⁴⁰.

Після смерті Катерини II та приходу до влади імператора Павла I, який супроводжувався відновленням скасованих попередницею уніатських та римо-католицьких єпархій за період 1798–1801 рр. Уніатська церква регіону зросла з 81105⁴⁴¹ до 102150⁴⁴² вірних, або на 21045 вірних. Таке зростання впродовж чотирьох років із динамікою понад 5000 за рік найкраще пояснюється поверненням колишніх уніатів назад до Уніатської церкви і підтверджує тезу про насильне приєднання до панівної церкви частини уніатів.

Після згаданого масового десятками тисяч повернення в унію під час правління Павла I, приблизно з 1801 р. до 1831 р. динаміка повернення/навернення до уніатства та римо-католицизму у регіоні значно сповільнилася. Проте, у низці населених пунктів Подільської губернії з кінця XVIII ст. і до кінця 1830-х рр. десятки чи, навіть, сотні православних перейшли/повернулися до уніатства та римо-католицизму. Так, у м. Городок на Західному Поділлі за цей час перейшло в унію 114 осіб, одна парафія перейшла до уніатства з православ'я у м. Кам'янець, також переходили до уніатства та

⁴⁴⁰ Гавриленко О. Правова політика Російської Імперії щодо римо-католицької церкви в українських губерніях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*, 2019. № 28. С. 22.

⁴⁴¹ Лось В. Луцька єпархія у 1801–1825 рр. майнові конфлікти уніатського та православного духовенства. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2003. Вип. 7. С. 260.

⁴⁴² Лось В. Зміни територіально-адміністративної організації греко-католицької церкви (Правобережна Україна наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.). *Український історичний збірник*. Київ, 2004. Вип. 7. С. 157.

римо-католицизму були зафіксовані у таких населених пунктах, як Збриж, Довжок, Купіль, Ложківці, Лисогірка та ін⁴⁴³. Конверсії назад до уніатства пояснюються тим, що багатьма уніатами у кількох поколіннях греко-католицизм сприймався як батьківська віра.

Якщо говорити про річні виміри конверсій то можна навести наступні дані волинського православного єпископа Стефана (1813–1828 рр.) за період 1813–1819 рр.: до унії перейшло 9321 православних вірян, або понад 1300 за рік, а до римо-католицизму перейшло 1258 православних вірян, або 179 за рік⁴⁴⁴. Тобто темпи навернення до уніатства перевищували темпи навернення до римо-католицизму майже у 7,5 разів.

Іноді у регіоні траплялися випадки й переходу в унію православних, які не були колишніми уніатами. Так, у 1818 р. у Володимир-Волинському повіті православні селяни Штунського приходу, зокрема сіл Бендюги та Височки, були навернені в унію ксьондзом Миколою Волошинським⁴⁴⁵. Оскільки частина уніатів на Волині, як і на Поділлі та Київщині, була приєднана до православ'я насильно у 1799 р., вийшов указ Святішого Синоду про те, що приєднані до православ'я уніати, які не зверталися з потребами до православних священиків, можуть самостійно вибирати: бути православними чи повернутися до унії⁴⁴⁶. Разом із тим 1 лютого 1800 р. виходить ще один, фактично протилежний указ Синоду «Про неповернення в унію людей, приєднаних до Православної Віри, і про неперешкоджання уніатам приступати до неї»⁴⁴⁷. Видання цього указу було обґрунтовано випадками навернення в унію, які мали місце у Волинській губернії.

У ситуації юридичної непорядкованості закони продовжували дублюватися. Так, законом 1798 р. дітей від змішаних шлюбів православних з

⁴⁴³ Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнародних відносинах наприкінці XVIII – 60-х рр. XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 138.

⁴⁴⁴ Лось В. Луцька єпархія у 1801–1825 рр. майнові конфлікти уніатського та православного духовенства. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2003. Вип. 7. С. 261.

⁴⁴⁵ Буравський О. А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Гілея : науковий вісник*. Київ, 2011. Вип. 47 (5). С. 8.

⁴⁴⁶ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ : НБУВ, 2013. С. 98.

⁴⁴⁷ Білик В. Врегулювання правового становища греко-уніатської церкви у Правобережній Україні в кінці XVIII – першій чверті XIX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. Острог, 2010. Вип. 2. С. 14.

іншими конфесіями мали виховувати у православ'ї, але цей закон часто не виконувався, і в 1830 р. він був продубльований⁴⁴⁸. Дублювання юридичних актів було пов'язане з тим, що після смерті імператриці Катерини II держава на деякий час послабила юридичний і фактичний тиск на неправославних у регіоні. Це призвело до того, що законодавство про переходи з конфесії у конфесію й далі ігнорувалося та не було систематизованим. На лібералізацію релігійного життя впливав і той факт, що 27 листопада 1801 р. імператор Олександр I видав маніфест, яким проголошував віротерпимість⁴⁴⁹.

Юридичний хаос, який панував у регіоні через одночасну дію тут старого річпосполитського законодавства та нового російського до 1840 р., сприяв тому, що обмежувальне законодавство ігнорувалося, натомість Уніатська та Римо-католицька церкви успішно здійснювали місію. Ще одним прикладом указу, який фактично не виконувався, був указ Сенату Російської імперії від 21 липня 1810 р. «Щодо припису римо-католицькому та уніатському департаментам наглядати, щоб з одного сповідання до іншого не принаджували, у прийнятті панівної релігії жодних перепон не чинили»⁴⁵⁰. Низка законодавчих актів була спрямована на відрив Уніатської церкви від католицької.

Влада регіону, як і імперії в цілому, не полишала надії на християнізацію юдеїв через правовий тиск. У цьому контексті варто відзначити, що масове оправославлення уніатів кінця XVIII ст. зовсім не торкнулося юдеїв регіону. Однак з кінця 1810-х рр. влада починає поступово перейматися питаннями їхньої християнізації. З цього часу щодо них було видано низку юридичних актів із метою заохочення до переходу у православ'я. Спеціальним указом у 1817 р. було створено «Товариство ізраїльських християн»⁴⁵¹ для підтримки

⁴⁴⁸ Голий Р. В. Конфессиональные конверсии греко-католиков во второй четверти XIX в. (На примере Вольнской губернии). *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2014. № 2. С. 110.

⁴⁴⁹ Кулиев Ф.М. Правовое регулирование деятельности конфессий в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX в. *Известия СОИГСИ*. 2015. 15 (54). С. 16.

⁴⁵⁰ Гавриленко О. Правова політика Російської Імперії щодо римо-католицької церкви в українських губерніях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*, 2019. № 28. С. 23.

⁴⁵¹ Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. *Український історичний журнал*. 2004. № 6. С. 24.

процесу вихрещення євреїв, однак через неуспішність процесу у 1833 р. воно було ліквідоване. Попри те, що влада забороняла переходи із конфесії в конфесію, крім переходу у православ'я, у випадку з юдеями вона пішла на безпрецедентний крок – у 1827 р. було видано указ про дозвіл юдеям переходити крім православ'я у лютеранство та римо-католицизм⁴⁵². Обряд хрещення мав відбутися публічно і виключно у неділю. Однак, як було зазначено, масового навернення юдеїв у християнство у результаті цього дозволу не відбулося.

На противагу цьому, чисельність юдеїв у регіоні одразу після 1793 р. почала стрімко зростати, але це зростання відбувалося переважно не за рахунок навернення у юдаїзм, а завдяки міграції, зокрема з Галичини, що призвело тільки в Подільській губернії до збільшення кількості юдеїв за період 1793–1822 р. із 44,1 до 136,6 тис. осіб⁴⁵³. Однією з причин цього було те, що до 1844 р. юдеї регіону мали базовану на релігії автономію, очолювану рабинами – були об'єднані в кагали. Таким чином, влада Російської імперії проводила суперечливу політику щодо юдеїв – з одного боку намагалася їх навернути у християнство і таким чином інтегрувати у суспільство, з іншого боку – надала їм релігійну, а не цивільну автономію, яка сприяла збереженню їхньої окремішності.

Ще у 1820-і рр. траплялися поодинокі випадки добровільного навернення юдеїв у християнство. Цьому сприяло видання і розповсюдження Біблій і Нових Заповітів мовами підданих Російської імперії, в тому числі мовою ідиш. Один із таких випадків описав у своєму щоденнику подорожі у 1820–1821 рр. Російською імперією, в ході якої була здійснена подорож Правобережжям, співробітник Британського біблійного товариства Е. Хендерсон. Під час відвідин м. Житомира у 1821 р. він зі своїми помічниками подарував місцевим

⁴⁵² Доценко В. О., Шевченко А. Є. Правове становище єврейської громади Російської імперії в період царювання Миколи I 1825–1855 рр. *Європейські перспективи*. 2015. № 7. С. 10.

⁴⁵³ Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнародних відносинах наприкінці XVIII – 60-х рр. XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 153.

юдеям шість копій Нових заповітів, у результаті, після прочитання Нового заповіту один із юдеїв звернувся до митрополита із проханням хрестити його⁴⁵⁴.

Проте, такі випадки добровільного навернення були поодинокими, як і кількість копій Біблій та Нових Заповітів виданих Біблійним товариством, яке у 1826 р. в імперії було закрито з одночасним припиненням перекладу Біблії, а одним із найефективніших методів навернення юдеїв-чоловіків до християнства була рекрутська повинність строком на 25 років, запроваджена з 1827 р. Вона унеможлилювала здійснення релігійних обрядів і повноцінне спілкування з одновірцями, оскільки у більшості випадків мала відбуватися поза межами регіону та взагалі межами осілости – у внутрішніх губерніях Російської імперії, а також супроводжувалася психологічним і фізичним тиском на рекрутів-юдеїв з метою примусити останніх відмовитися від юдаїзму та прийняти християнство⁴⁵⁵.

Спостерігався і зворотний процес – навернення християн у юдаїзм. Через це держава забороняла юдеям залучати християн як робітників. Мотиви такої заборони, викладені у одному із законів початку ХІХ ст. вказують на юдейський прозелітизм: «жінки християнської віри, що проживають в оселях євреїв для надання їм послуг, не лише забувають та залишають без виконання обов'язки християнської віри, але й приймають звичаї та обряди єврейські, і нерідко, з поблажливості євреїв, впадають в розпусту... Розпорядженняце буде корисне і для самих євреїв, оскільки проміж них є багато бідних, які якщо б служили в оселях своїх одновірців замість християн, – здобували би собі на прожиток»⁴⁵⁶. Існування таких законодавчих актів, спрямованих проти юдейського прозелітизму серед християн, із наведенням прикладів прозелітизму, вказує на те, що такі випадки дійсно мали місце, однак динаміка зростання юдаїзму у регіоні, яку ми розглянемо далі, вказує на помилковість теорії про масове навернення у юдаїзм. Це було неможливим в умовах тиску

⁴⁵⁴ Henderson E. Biblical researches and travel in Russia. London : published by James Nisbet, 1826. P. 190.

⁴⁵⁵ Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнародних відносинах наприкінці ХVІІІ – 60-х рр. ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 156.

⁴⁵⁶ Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. 37 : 1862. С. 487.

держави, про що стверджує також єврейський історик Ш. Занд у своїй праці «Винайдення єврейського народу»⁴⁵⁷.

Успішна місія католиків та уніатів з 1796 до 1830 р. супроводжувалася збільшенням кількості культових споруд. За період 1793–1825 рр. у регіоні, зокрема, було збудовано 22 костели⁴⁵⁸. Їх збудували переважно за кошти великих католицьких землевласників. Ще з часів Речі Посполитої шляхтичі регіону фінансували будівництво та підтримували матеріально не тільки храми і каплиці, але й монастирі. Зокрема, таким чином було відновлено у 1810 р. Канівський василіянський монастир, що знаходився на правому березі Дніпра – колишньому східному кордоні Речі Посполитої⁴⁵⁹.

Успішність римо-католицької та уніатської місій, які можна назвати двома частинами однієї місії, з кінця XVIII ст. і до 1830-х рр. була зумовлена також правовим хаосом – на території регіону діяло як російське імперське законодавство, так і старе законодавство Речі Посполитої. У зв'язку з цим з 1840-х рр. влада, скасувавши у 1840 р. дію Литовських статутів у регіоні й залишивши тільки імперське законодавство, почала вживати рішучих заходів, щоб зупинити римо-католицьке місіонерство. У рамках цієї стратегії стримування у 1845 р. «спокушання» з православ'я в інші віросповідання було криміналізоване згідно з «Уложением о наказаниях» (цьому в документі було присвячено 9 статей)⁴⁶⁰.

Третій період міжконфесійних конверсій розпочався після подій Листопадового повстання 1830–1831 рр. і тривав до 1860-х рр. У цей час Російська держава почала розглядати Римо-католицьку церкву у регіоні через її зв'язок з польськістю як загрозу та ініціювала низку заходів, щоб зменшити її вплив. Особливістю періоду став відхід від ліберальної релігійно-конфесійної політики, запровадження низки різноманітних форм колективного й індивідуального тиску на представників неправославних релігійних спільнот з

⁴⁵⁷ Sand S. *The Invention of the Jewish People*. London : Verso Books, New York. 2009. 332 p.

⁴⁵⁸ Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнародних відносинах наприкінці XVIII – 60-х рр. XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 138.

⁴⁵⁹ Историческое обозрение городов Киевской губернии с их окрестностями. Город Канев. *Киевские губернские ведомости*. 1846. № 3. часть неофициальная. С. 19.

⁴⁶⁰ Сумишин Я. «Совратившиеся», або повернення до батьківської віри та кримінал. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/24/159558/>

метою їх поступової ліквідації або, принаймні, стабілізації кількості послідовників.

Із цього часу різко зросла кількість судових справ щодо «відступників» із православ`я в католицизм, які могли на момент розслідування бути «відступниками» у декількох поколіннях. Дослідниця І. Вібе знайшла у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК) 88 справ про відступництво із православ`я у католицизм за період тільки 1830–1855 рр.⁴⁶¹, тобто близько 3-х справ на рік. Так само як загрозу влада сприймала Уніатську церкву регіону, яка, зберігаючи східний обряд, підпорядковувалася Папі Римському.

Якщо ж говорити про регіональний зріз «справ про відступництво», цифри могли відрізнятись. Так, за даними українського дослідника Я. Сумишина, за 1798–1910 рр. тільки православна Подільська духовна консисторія розглянула близько 700 справ про «відступництво» з православ`я у католицизм у Подільській єпархії, які охоплювали близько 1500 чоловік⁴⁶². У середньому це складає близько 6 справ на рік. Враховуючи те, що римо-католиків у Подільській губернії було принаймні вдвічі більше, ніж у Київській, можна зробити висновок, що динаміка «відступництва» була приблизно однакова в обох губерніях.

Проблемою зазначених переходів було те, що вони були нелегальні, бо юридично для християн перехід існував лише у православ`я, а тому людина, яка вийшла з православ`я, не могла бути визнана офіційно ані римо-католиком, ані уніатом. Таких людей Православна церква з часом кваліфікувала як «відступників», а пізніше як «тих, хто опирається», намагаючись вести їх облік. Такі люди, які юридично належали до одного віросповідання, а фактично до іншого, були представлені в регіоні як у першій половині XIX ст., так і в другій половині XIX – на початку XX ст. Попри юридичну заборону переходів,

⁴⁶¹ Вібе І. Судебные дела о смене веры для изучения этноконфессиональной политики саможержавия в Западном крае (1830–1855 гг.). *Наукові Записки Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2009. Т. 1. Кн. 19. С. 458.

⁴⁶² Сумишин Я. «Совратившиеся», або повернення до батьківської віри та кримінал. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/24/159558/>

наявність таких осіб свідчить про те, що держава не могла повністю контролювати процес конверсій тільки адміністративними методами заборон.

Найгостріша ситуація з «тими, хто опирається», була у Волинській губернії, де крім Римо-католицької церкви у першій половині XIX ст. була найбільша кількість уніатів з усіх правобережних губерній. Як зазначає дослідник міжконфесійних конверсій на Волині Р. Голій, у другій половині 1830-х у регіоні з'явилася навіть особлива форма обліку таких людей – так звані відомості про «відступників»⁴⁶³. Ті, хто перейшов, а за термінологією влади «спокусилися» з державної віри в іншу та відмовлялися повернутися, відвозилися до повітового суду для вмовлянь з метою повернення у православ'я⁴⁶⁴. Такі люди могли бути «відступниками» у декількох поколіннях, причому іноді другому поколінню вдавалося, попри нелегальність виходу із православ'я, домогтися визнання того, що вони належать до іншої конфесії⁴⁶⁵.

У 1830-х рр., ще до остаточної ліквідації Луцької єпархії Уніатської церкви, влада регіону також ініціювала акції навернення уніатів у православ'я. Вони не обходилися без примусу та супротиву, який мав місце у відповідь. Наприклад, у Дубенському повіті Волинської губернії у 1836 р. навернення уніатів до православ'я здійснювали у присутності чиновника з метою безпеки, а проти осіб, які чинили опір приєднанню, було відкрито судові справи, закриті лише після втручання генерал-губернатора регіону, котрий був проти застосування жорстих заходів під час навернення до панівного віросповідання⁴⁶⁶. Тиск держави на духовенство і мирян неправославних конфесій мав свої наслідки – прийняття православ'я тими, на кого він чинився. Значна частина уніатського духовенства прийняла православ'я не бажаючи, з одного боку, страждати за віру, а з іншого боку, робила це, бо зовсім не була

---

⁴⁶³ Голій Р. «Відомості про відступників» як історичне джерело конфесійних конверсій у 30-і роки XIX ст. (на прикладі Волинської губернії). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. № 21. С.128.

⁴⁶⁴ Там само. С. 129.

⁴⁶⁵ Там само. С.128–129.

⁴⁶⁶ Голій Р. В. Конверсія уніатських храмів у Волинській губернії (на прикладі сільських приходів Дубенського повіту). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство*. Острог, 2013. Вип. 8. С. 52–53.

проти отримання матеріальних благ, які давав статус православного духовенства.

Як наслідок тиску на мирян – колишніх православних з 1830-х рр. почалися примусові повернення до православ'я і тих осіб, які за попередній період 1793–1830 рр. були «спокушені» у римо-католицизм. Аналіз прізвищ повернутих до панівної віри говорить про те, що це були, швидше за все, українці, які раніше навернулися до римо-католицького обряду. Показовою у цьому відношенні є справа, розглянута Київською духовною консисторією у серпні 1838 р. по відношенню до «спокушеної» у католицизм колишньої поміщицької селянки Марії Чумакової, яка проживала у м. Києві. Ця жінка після «напучування», здійсненого протоієреєм Андрієм Масненковим, була приєднана до православ'я назад при двох свідках 15 серпня 1838 р.⁴⁶⁷. Однак цього виявилось замало і з неї було взято підписку не відступати від православної віри, причому оскільки вона була неписьменна, за неї підпис під документом поставив стихарний дяк Савва Стешевський, а свідком при підписці був губернський секретар Петро Канський⁴⁶⁸.

Така подвійна процедура повторного навернення до православ'я свідчить про побоювання держави про повторне відпадиння повернених назад у римо-католицизм і про бажання перестрахуватися від цього. Показово, що справа була відкрита ще Київським магістратом, тобто до 1834 р., коли цю установу було ліквідовано, що свідчить про бюрократичну тяганину, пов'язану з документальною стороною переходів від одного обряду до іншого, яка додатково ускладнювала й уповільнювала процес зміни віросповідання.

Навіть в умовах тиску 1830-х рр. на Правобережжі траплялися випадки римо-католицького місіонерства, яке влада намагалася зупинити адміністративними методами. У 1832 р. у Липовецькому повіті Київської губернії в с. Ситковець лакей графа Потоцького – римо-католик – був звинувачений Київським губернським правлінням у спробі «спокушання» своєї

⁴⁶⁷ Дело по требованию киевского Магистрата о увещании совратившейся из православия в католицизм, крестьянку Чумакову. ЦДІАК (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 127. оп. 41. спр. 95. арк. 1.

⁴⁶⁸ Там само. арк. 2.

православної дружини у римо-католицизм⁴⁶⁹. Справу було закрито, оскільки приходський священик Липницький усно підтвердив, що дружина лакея вірна православній вірі, але губернське правління зобов'язало священика рапортом підтвердити вірність дружини лакея православ'ю, який правління мало доставити у Київську духовну консисторію⁴⁷⁰. Страх держави перед втратою вірян Православної церкви та бюрократизація всіх процесів призводили до вимоги письмово підтверджувати навіть невідпадиння від православ'я.

Духовенство Православної церкви на Правобережжі природньо відіграло роль головного шукача тих, хто від неї відпав. У випадку знаходження відступників священики повідомляли про це місцеве духовне правління, а те, своєю чергою, – місцеву православну консисторію. Процес «полювання» за спокушеними відступниками у Київській губернії, як і на Волині, активізувався у 1830-х рр. У 1832 р. Махнівське духовне правління, наприклад, рапортувало у Київську духовну дикастерію про донос священика с. Козятин, згідно з яким колишній православний мешканець села «відрікся від Православної церкви та спокусився в римо-католицьке віросповідання й невідомо коли та з якої причини підкорив себе відомству римо-католицького костела»⁴⁷¹ сусіднього с. Білопілля. Формулювання, викладені в рапорті, чітко вказують на те, що для Російської імперії питання релігійної приналежності було не просто питанням релігійного характеру, а також і адміністративним питанням «підкорення» відповідному «відомству», підконтрольному, своєю чергою, державі.

В усіх зазначених випадках відпадиння від православ'я називалося в документах «спокушенням». У випадку, коли можна було встановити особу «спокусника», православне відомство вимагало не тільки вже згаданих підписок, а й покарання для нього. У рамках такої політики Махнівське

⁴⁶⁹ По сообщению Киевского губернского правления с уведомлением о невыполнении через болезнь высылки совратившегося из православной веры в римокатолическую веру Липовецкого уезда села Ситковец графа Потоцкого лакея Григория Закрестина. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 127. оп. 300. спр. 71. арк. 1.

⁴⁷⁰ Там само. Арк. 2.

⁴⁷¹ Дело по рапорту Махновского духовного правления с донесений о совратившемся крестьянине села Козятин Якове Гусаре от православного в римскокатолическое исповедание. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 127. оп. 343. спр. 29. арк. 1.

духовне правління Київської губернії звернулося в серпні 1831 р. до Київської духовної дикастерії з проханням покарати бердичівського римо-католицького священика за «спокушення» шляхтича с. Шиндерівки Михайла Лаврентьєва-Камінського у римо-католицизм. Окрім цього, православне духовне правління вимагало від Липовецько-Махнівського римо-католицького декана Береговича попередити все духовенство деканату про те, щоб не надавати спокушеному духовних треб⁴⁷².

12 лютого 1839 р. Полоцький собор офіційно ліквідував Уніатську церкву на Правобережній Україні та в Білорусі. Київський генерал-губернатор доповідав імператору про «повернення» до православ'я 130 тис. уніатів Київської, Подільської і Волинської губерній⁴⁷³. Ця кількість свідчить про те, що Уніатська церква на Правобережжі, переживши катастрофу й оправославлення фактично на 95%, наприкінці XVIII ст. змогла в сприятливих умовах ліберальної релігійної політики держави першої третини XIX ст. зберегтися і навіть трохи вирости, адже близько 1800 р., за даними В. Лось, у Луцькій уніатській єпархії налічувалося 102150 уніатів⁴⁷⁴, порівняно з близько 130 тис. на момент ліквідації, що становить приріст менше 1000 осіб на рік (як демографічний, так і за рахунок конверсій). Слід зауважити, що приблизно за той самий час юдейське населення регіону потроїлося⁴⁷⁵.

На особливу увагу заслуговує також передсоборна форма репресій: у 1836 р. уніатських священиків і ченців Правобережної України та Білорусі почали змушували писати письмово розписки про «добровільну згоду перейти на російське православ'я», а незгідних з цим заходом понижували у посаді, ув'язнювали в монастирі, засиляли в найгірші парафії⁴⁷⁶. Для пришвидшення переходу у православ'я з боку держави застосовувалися грошові стимули як

⁴⁷² Дело по рапорту Махновского Д. правления с донесением о совратившемся шляхтиче Михаиле Каминском с грекороссийской в римскокатолическую веру. ЦДІАК (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 127. оп. 343. спр. 47. арк. 5.

⁴⁷³ Хитровська Ю. Приєднання уніатів до Православної церкви (1839 р.): витоки, хід, наслідки. *Українське релігієзнавство*. 1999. № 9. С. 21.

⁴⁷⁴ Лось. В. Зміни територіально-адміністративної організації греко-католицької церкви (Правобережна Україна наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.). *Український історичний збірник*. Київ, 2004. Вип. 7. С. 157.

⁴⁷⁵ Черепанов, А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Грогорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2016. с. 134.

⁴⁷⁶ Зноско К. Исторический очерк церковной унии. Ее происхождение и характер. Москва, 1993. с. 99–102.

для духовства, яке здійснювало навернення, так і для потенційних нових православних. Так, очільники Уніатської церкви в Російській імперії, які найбільше доклали зусиль для її приєднання до православ'я у 1839 р., зокрема Й. Семашко, отримували підвищену зарплатню⁴⁷⁷. Грошові стимули використовувалися не тільки для пришвидшення навернення неправославних християн, але й по відношенню до нехристиян регіону. Наприклад, вихрещені євреї, окрім податкових пільг, отримували від держави матеріальну допомогу⁴⁷⁸.

Статистика зміни співвідношення кількості трьох найбільших християнських релігійних груп Правобережжя за період із середини 1840-х до початку 1860-х рр. свідчить про те, наскільки успішними були акції навернення римо-католиків. Так, якщо з кінця 1790-х рр. і до 1830-х рр. римо-католики та уніати були успішнішими за православних у місійній діяльності, за наступні два десятиліття Православна церква за підтримки влади і за допомогою вже згаданих репресивних методів змогла розвернути цю тенденцію в протилежний бік. Дані по Київській губернії, зібрані українським дослідником Ю. Бойком, показують, що з 1845 р. до 1860 р. кількість римо-католиків у цій губернії зменшилася з 100050 до 99997, тобто на 73 людини⁴⁷⁹. За цей самий час офіційно кількість православних у зазначеній губернії зросла з 1475772 до 1772664 чоловік, або на 296892 людини, а євреїв з 211303 до 330033, або на 118730 осіб.

Зменшення кількості римо-католиків і кількісно, і у відсотковому вимірі не можна пояснити низьким рівнем народжуваності серед них, адже навіть у другій половині ХІХ ст. народжуваність серед поляків, які складали основу римо-католиків, була не менша, а вища, ніж у православних чи юдеїв⁴⁸⁰. Тому той факт, що кількість римо-католиків майже не змінилася і навіть трохи

⁴⁷⁷ Radwan M. Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim (1795–1839). Roma ; Lublin : Polski Inst. Kultury Chrześcijańskiej, 2001. S. 2.

⁴⁷⁸ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 296.

⁴⁷⁹ Boiko Yu. Right-Bank Ukraine in the Middle of the 19-th century. History in Statistics. Vinnytsia : VNAU, 2020. P. 56.

⁴⁸⁰ Буравський О. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Житомир, 2004. С. 100–101.

зменшилася, свідчить про успішність серед римо-католицького населення Київської губернії керованої державою православної місії.

Що стосується Подільської губернії, то на середину 1840-х рр. у ній мешкало 1090523 православних, 193263 юдеї, 236267 католиків, а на початок 1860-х рр. цифри були такі: православні – 1431017, юдеї – 247172, римо-католики – 239360 осіб. Уцьому випадку за 15 років теж майже не відбулося зростання католицького населення при збільшенні православного та юдейського. Для Волинської губернії цифри були теж показові, як і для Київської та Подільської: на середину 1840-х рр. тут проживало 1122892 православних, 176564 юдеї, 182857 римо-католиків, а на початок 1860-х рр. – 1225610 православних, 254702 юдеї та 177209 римо-католиків (зменшення на 5648 осіб). Всього кількість римо-католиків у регіоні з середини 1840-х до початку 1860-х рр. офіційно зменшилася з 519174 до 516556 осіб. При цьому кількість православних зросла на 740104 особи, а юдеїв – на 250777 осіб⁴⁸¹. Ці цифри свідчать про загальну неуспішність православної місії серед юдеїв та відносну успішність серед римо-католиків, чисельність яких у цей період вдалося стабілізувати, принаймні офіційно, адже весь час залишалася частина тих, хто «опирався» визнанню себе православним.

Не менш важливим є і зміна співвідношення кількості юдеїв та римо-католиків за період із середини 1840-х рр. до початку 1860-х рр. Більша стійкість юдеїв християнізації сприяла зростанню їхньої кількості та перевищенню їх відсотка у населенні регіону над римо-католиками. Ще в середині 1840-х рр. у Подільській та Волинській губерніях кількість римо-католиків перевищувала кількість юдеїв, і тільки у Київській губернії юдеїв було більше, ніж римо-католиків. На початок 1860-х рр. юдеї стали другою за кількістю релігійною спільнотою в усіх трьох губерніях після православних, остаточно обійшовши римо-католиків за кількістю.

Зростання кількості юдеїв на Правобережжі на 250 тис. осіб упродовж 1840–1860-х рр. значно переважало динаміку навернення юдеїв у християнство.

⁴⁸¹ Boiko Yu. Right-Bank Ukraine in the Middle of the 19-th century. History in Statistics. Vinnytsia : VNAU, 2020. 229 P. 57.

Найуспішнішим способом навернення юдеїв у православ'я було забирання єврейських дітей у кантоністи – солдати (з дитячого віку). Причому така служба відбувалася поза межею осілості, що унеможливило моральну підтримку рідними. Ця практика відбирання єврейських дітей була дещо подібна на османський податок девшірме – забирання християнських дітей до війська з подальшим наверненням до ісламу. За період 1836–1862 рр. кількість навернених у православ'я євреїв-кантоністів в усій Російській імперії склала 33642 особи. Тобто, зростання кількості юдеїв тільки у трьох губерніях Правобережжя за період 1840–1860-х рр. перевищило динаміку навернення кантоністів-юдеїв в цілій імперії у 7,5 разів⁴⁸².

Навернені кантоністи були, швидше за все, майже всіма наверненими юдеями, адже в межах регіону в цей час серед них не було розгорнуто широкої мережі місіонерів. Фактично, єдиним місіонером-євреєм у регіоні був архімандрит Нафанаїл Кузнецкий (при народженні Ісаак Бородін) – вихрещений юдей-кантоніст, уродженець Старокостянтинівського повіту Волинської губернії⁴⁸³. Водночас варто відзначити, що кількість місіонерів серед юдеїв різко контрастувала з кількістю місіонерів серед уніатів – практично кожен православний священик у місцевостях, населених уніатами, мав завдання одночасно бути місіонером для приєднання їх до Православної церкви. У цілому можна зробити висновок, що навернення юдеїв регіону у християнство було для держави менш пріоритетною справою, ніж навернення уніатів та римо-католиків, які сприймалися більшою загрозою через свою місіонерську діяльність серед православних у попередній період, чого не спостерігалось з боку юдеїв.

Можна стверджувати, що попри постійно декларований антисемітизм і низку юридичних обмежень у релігійній сфері держава краще ставилася у регіоні до представників юдаїзму, ніж до представників християнської конфесії – римо-католицизму, яка за логікою мала отримати краще ставлення, ніж

⁴⁸² Максимов Ю. Краткий обзор отношений Православия и иудаизма. Часть 2. Православная миссия среди иудеев. URL: https://k-istine.ru/judaism/judaism_maksimov-02.htm?fbclid=IwAR0DmZgivVEvf8DXW_6LkRoZoTTvRncTex62O_6wQ8wrQHBUqzMm58xufUw

⁴⁸³ Кузнецкий Н. Мое обращение в христианство. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1863. часть неофициальная. № 6. с. 217.

юдаїзм з боку держави. Також ми не можемо навести прикладів масового закриття синагог, подібно до масового закриття римо-католицьких монастирів у 1830-х рр., або відбирання католицьких храмів у другій половині 1860-х рр. І це при тому, що юдейське населення регіону частково брало участь в економічних операціях на користь польських повстанців у 1830–1831 рр.

У 1830-х рр., після зміни політики щодо римо-католиків та уніатів, державою було розроблено процедуру укладення змішаних православно-католицьких шлюбів. Діти від них мали виховуватися виключно у православній вірі, про що давалася підписка перед шлюбом, а самі змішані шлюби дозволялося укладати тільки в церкві, а не костьолі⁴⁸⁴. У такий спосіб держава створювала додатковий тиск на римо-католицизм і намагалася сприяти збільшенню кількості конверсій на православ'я. Однак це свідчить і про те, що указ від 30 вересня 1830 р. «Про заборону одруження православних з католиками»⁴⁸⁵ не виконувався з боку католиків, і державі довелося вигадувати нові способи поставити під контроль міжконфесійні шлюби. У 1840 р. заборона рости дітей від змішаних шлюбів неправославними безуспішно була повторена. Незважаючи на це, київський генерал-губернатор Васильчиков у 1850-і рр. стикався з тим, що у релігійно змішаних сім'ях дітей виховували не як православних⁴⁸⁶. Навіть до кінця XIX ст. кількість змішаних православно-католицьких шлюбів у регіоні була досить значною, що свідчить на користь неефективності державної конфесійної політики у сфері сімейних відносин.

Ситуація із саботуванням виконання урядових розпоряджень могла бути викликана тим, що римо-католицькі священики, у відповідь на практику православного духовенства зі взяття підписок від молодих різних конфесій рости дітей у православ'ї, самі брали підписку із православних осіб, які

⁴⁸⁴ Mazan-Jakubowska M. Kobiety i katolicka kultura religijna w środowisku polskich ziemian i drobnej szlachty na Ziemiach Zabrzanych w XIX wieku. *Studia Białorutenistyczne*, 2014 № 8. S. 56.

⁴⁸⁵ Кузнець Т. В., Кривошея І. І., Скус О. В. Християнська церква в Умані кінця XVIII – початку XX століття. Умань : ВПЦ «Візаві», 2012. С. 40.

⁴⁸⁶ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ : Інститут історії України, 2005. С. 290.

вступали у шлюб з особами римо-католицького віросповідання, що ті будуть виховувати дітей від змішаного шлюбу в обрядах католицької віри⁴⁸⁷.

Конфесійно змішані православно-католицькі сім'ї існували й на початку ХХ ст. У цьому контексті варто згадати додаткові деталі порядку створення такої сім'ї. Для того, щоб вірянин Римо-католицької церкви міг укласти шлюб із представником Православної церкви, він мав отримати від свого священника свідоцтво про відсутність перепон для такого союзу. У зв'язку з тим, що держава юридично змусила виховувати дітей від таких союзів православними, римо-католицькі священники розуміли, що такі шлюби призводять до зменшення кількості їх пастви, а тому відмовлялися видавати відповідні посвідчення тим, хто цього бажав. У 1891 р. видання таких посвідчень взагалі стало компетенцією місцевої поліції⁴⁸⁸.

З одного боку, держава юридично обмежувала право на місіонерську та проповідницьку діяльність неправославним конфесіям. Так, у 1830 р. було видано указ «Про заборону духовенству римо-католицького сповідання наvertати осіб православного сповідання у свою віру»⁴⁸⁹. З іншого боку, держава різними способами заохочувала перехід у православ'я. Важливими у цьому контексті стали закони 1840-х років, присвячені боротьбі за душі – юридичні акти, спрямовані на вирішення долі уніатів, які перейшли в католицизм. Зокрема, 19 березня 1840 р. було видано указ Синоду, за яким вимагалось перевірити законність перебування у католицизмі тих, хто недавно до нього перейшов⁴⁹⁰. Очевидно цей указ не дав належного ефекту, і в січні 1847 р. керівництво Волинської єпархії видало розпорядження благочинним зібрати інформацію про римо-католиків, які «за законом» належали до православного віросповідання⁴⁹¹.

⁴⁸⁷ Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнародних відносинах наприкінці ХVІІІ – 60-х рр. ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 138.

⁴⁸⁸ Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 91.

⁴⁸⁹ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 279.

⁴⁹⁰ Шеретюк Р. М. Греко-Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.). Рівне : Волинські обереги, 2012. С. 172.

⁴⁹¹ Там само. С. 173.

Такі заборони були викликані тим, що попри намагання держави з 1830-х рр. стримати римо-католицизм, існувала низка випадків навернення у нього православних, іноді десятками. Головною місіонерською силою при цьому було римо-католицьке духовенство. Так у 1836 р. у м. Смотрич на Поділлі у римо-католицизм було навернуто декілька десятків православних селян, а в 1837 р. ксьондз С. Липицький у с. Пудлівці Кам'янецького повіту Подільської губернії навернув у латинський обряд 22-х православних селян⁴⁹². Судячи з наведених прикладів, у сфері конверсій, як і в інших сферах, обмежувальне законодавство щодо заборони навернення православних у католицизм не виконувалося, а тому видавалися законодавчі акти, які підтверджували виключне право на місіонерську діяльність тільки для Православної церкви в регіоні. Таке право прописувалося навіть у законодавчих актах, які регламентували діяльність окремої конфесії. Наприклад, це було прописано у статуті католицької церкви 1857 р.⁴⁹³.

З початку 1860-х рр. і до 1905 р. можна говорити про черговий період конверсій у регіоні. Нові можливості для місіонерського навернення з'явилися для протестантських релігійних течій і були пов'язані з соціально-економічними реформами, що полегшило поширення освіти, збільшило мобільність населення тощо. Одночасно низка нових репресій була спрямована проти Римо-католицької церкви. У цей час посилювався процес відчуження власних вірян від Православної церкви, що призводило до нелегального виходу селян із православ'я і переходу їх до, наприклад, баптизму, але оскільки українські громади були під тиском православ'я, то в деяких випадках відбувалося повернення назад до панівної віри⁴⁹⁴.

Окремо варто зупинитися на причинах відчуження селянства від православ'я та переходів у протестантизм і католицизм у другій половині XIX – на початку XX ст. Дослідники цієї теми виділяють різні причини переходів,

⁴⁹² Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнародних відносинах наприкінці XVIII – 60-х рр. XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 136.

⁴⁹³ Баковецька О. М. Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII–XIX столітті: монографія. Миколаїв : Іліон, 2015. С. 157.

⁴⁹⁴ Павлюк Г. В. Особливості внутрішньоцерковного життя баптистських громад Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство. 2011. № 4. С. 149.

однак серед головних однозначно називають морально-етичний стан духовенства регіону. Серед правобережного православного духовенства зазначеного періоду була поширеною проблема пияцтва, що не залишалося непоміченим із боку селян. Наприклад, у 1897 р. в одному із сіл Канівського повіту Київської губернії селяни відібрали у місцевого священика ключі від церкви через пияцтво та невчасне проведення богослужінь⁴⁹⁵. Такі випадки, нажаль, були не поодинокими.

Іншою причиною відчуження була політика одержавлення Православної церкви, здійснювана Російською імперією. Серед іншого, держава намагалася вирівняти економічне становище православного духовенства порівняно з римо-католицьким, часто також за рахунок православних вірян, що було висвітлено у II розділі нашої роботи. З іншого боку, політика держави щодо уніфікації церковного життя на Правобережжі за великоросійськими зразками призводила вже в 1860-і рр. до конфліктів між православними причетниками і священиками⁴⁹⁶, а збільшення статків православних парафій призводило до того, що віряни обирали попечителями приходів осіб, які, за словами самих представників православного духовенства регіону, були далекими від християнської віри та зловживали майном, відданим їм у розпорядження⁴⁹⁷. Тобто, не тільки православні віряни відзначали падіння морального рівня духовенства, а й навпаки, духовенство свідчило про падіння рівня моралі серед частини вірян.

У ситуації, коли селянство відчужувалося від Православної церкви, воно ставало відкритішим для проповіді з боку баптистських місіонерів. Так, у 1876 р. було перехоплено лист німецького баптистського пастора з Волинської губернії К. Ондри про успіх у справі навернення місцевого населення із зазначенням того, що йому допомагає місцевий житель. Київський генерал-губернатор спрямував матеріали про це до Міністерства внутрішніх справ. Цей випадок не пройшов повз увагу навіть імператора. Як наслідок, за місіонерську

⁴⁹⁵ Казьмирчук М. Німецькі поселенці у Київській губернії 1861–1917 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 73. С. 7.

⁴⁹⁶ О причетниках. *Подольские епархиальные ведомости*. 1865. № 1. часть официальная. С. 14.

⁴⁹⁷ Новогодние думы пастыря. *Православная Подолия*. 1910. № 1. С. 1.

діяльність серед православних місцевий писар Іван Лясоцький був висланий на Кавказ, а німці-місіонери – за межі імперії⁴⁹⁸.

Крім зазначеного західного шляху поширення протестантизму через вплив приїжджих місіонерів із німецьких земель, існував другий шлях поширення протестантизму на Правобережжі – шляхом проповіді. Такий рух ширився з півдня України, зокрема з Херсонської губернії, яка була однією з перших в імперії, де зародився рух штундистів. Так, згідно з «Історією євангельських християн-баптистів СРСР», баптизм у Київській губернії в с. Плоскому Таращанського повіту виник у 1868–1869 рр., а згодом зміг набути значного розвитку завдяки проповіді Я. Цибульського, який познайомився з протестантським вченням на півдні України в м. Одесі. Пізніше вчення набуло подальшого поширення у с. Чаплинка того самого Таращанського повіту через висланого з Херсонської губернії Г. Балабана, який навернув згаданого раніше волосного писаря І. Лясоцького⁴⁹⁹.

Держава продовжувала докладати зусиль, щоб зупинити протестантський і католицький вплив, зокрема у сфері освіти. Усвідомлюючи вплив освіти на релігійність і конфесійну приналежність, у 1861 р. римо-католицькому духовенству на Правобережжі було заборонено відкривати польські школи для дітей⁵⁰⁰. Однак у регіоні вже існувала практика навчання дітей при парафіяльних костьолах, тому 1 травня 1863 р. київський генерал-губернатор заборонив навчати дітей і при них⁵⁰¹, а оскільки тривало польське повстання, то в 1864 р. видається циркуляр Міністерства освіти, за яким всі парафіяльні католицькі школи підлягали закриттю⁵⁰².

Українці продовжували виходити з православ'я і на початку ХХ ст. Однак влада, в умовах відсутності належних юридичних механізмів, продовжувала відмовляти тим, хто став баптистом, у праві ним бути. Показовим у цьому

⁴⁹⁸ Павлюк Г. Місійна діяльність німецьких баптистських проповідників на Волині в другій половині ХІХ - на початку ХХ століття. *Українське релігієзнавство*. 2011. № 58. С. 37–38.

⁴⁹⁹ История евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва : издание Всесоюзного совета евангельских христиан-баптистов, 1989. С. 116.

⁵⁰⁰ Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 280.

⁵⁰¹ Громакова Н. Ю. «Боротьба за душі»: польсько-російське протистояння в освітній сфері у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Дриновський збірник*. Харків, 2019. Т. ХІ. С. 272.

⁵⁰² Там само. С. 272.

випадку був циркуляр МВС від 17 травня 1900 р. Цей документ, як і роз'яснення 1882 р., свідчив, що українці не визнаються баптистами, оскільки баптистами є лише віряни-німці, особи, які народилися в ньому або перейшли до нього з інших неправославних віросповідань⁵⁰³.

Одним із факторів, які сприяли проникненню та наверненню представників однієї конфесії до іншої, було постійне співжиття та спілкування представників цих конфесій. Сільські двори шляхти мали прислугу з місцевих православних селян, які відвідували меси⁵⁰⁴ і, таким чином, долучалися до католицької релігійної культури. Крім того, до повної заборони функціонування католицьких релігійних шкіл у 1864 р., римо-католики через школи, в яких вивчалася католицька релігія, знайомили українців із католицизмом. Наприклад, студенти-католики університету св. Володимира у м. Києві у 1850-х рр. заснували дві початкові школи для простого народу – прислуги польських католицьких шляхтичів, в яких серед інших предметів також вивчалася католицька релігія⁵⁰⁵.

Якщо владі не вдалося зупинити нелегальний вихід мешканців регіону із православ'я у протестантизм та стримати постійне зростання останнього з 1860-х рр. до 1917 р., то офіційні цифри, які стосувалися зміни чисельності римо-католиків, були іншими. Так, якщо на початок 1860-х рр. у регіоні було 516556 римо-католиків, то станом на 1883 р. – близько 504000 римо-католиків⁵⁰⁶. Отже, відбулося зменшення приблизно на 12000 осіб. Враховуючи те, що на середину 1840-х рр. у регіоні проживало офіційно 519174 особи римо-католицького віросповідання, і аналізуючи всі три цифри, урядову політику стосовно стримування католицизму можна назвати успішною, бо вона протягом близько 40 років змогла не тільки стабілізувати кількість римо-католиків на одному рівні, але й трохи зменшити їхню кількість за рахунок навернення римо-католиків у православ'я. З іншого боку, реальна кількість римо-католиків могла

⁵⁰³ Опря І. А. Утиски адептів пізньопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 45.

⁵⁰⁴ Dubiecki M. *Z przeszłości (1861–1862)*. Kijów: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1910. S. 15.

⁵⁰⁵ Syroczyński L. *Z przed 50 lat: wspomnienia b. studenta kijowskiego Uniwersytetu Leona Syroczyńskiego, profesora szkoły politechnicznej we Lwowie*. Lwów: Czcionkami Drukarni Polskiej, 1914. S. 26.

⁵⁰⁶ Сумишин Я. «Совратившиеся», або повернення до батьківської віри та кримінал. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/24/159558/>

відрізнятися від офіційної й бути більшою. Про це говорить низка дослідників, зокрема П. Верт⁵⁰⁷, Я. Сумишин⁵⁰⁸ та ін.

Важливим фактом, який вказує на авторитет латинської релігійної культури серед простого народу, є соціальна база тих, кого влада переслідувала за перехід у римо-католицизм. У Подільській губернії судові справи про «спокушення» у римо-католицизм за 1802–1880 рр. свідчать, що 55 % таких переходів здійснили селян, водночас дворяни становили тільки 19 %. Отже, римо-католицизм не був виключно елітним «панським» явищем у регіоні, як це часто подавалося, а мав глибоке народне коріння⁵⁰⁹.

Усього станом на кінець XIX ст. польські дослідники наводять такі цифри кількості римо-католиків на Правобережжі: 668000 при 656000 поляків (згідно з першим переписом населення у Російській імперії у 1897 р.).⁵¹⁰ Причому, порівняно з 1883 р., вперше після тривалого періоду кількісної стагнації, офіційна чисельність римо-католиків у регіоні зросла на 164000. Різниця у кількості поляків і католиків (12000 осіб) під час перепису пояснюється згаданими причинами: частина українців – колишніх уніатів – була римо-католиками (наприклад, ще у першій половині XIX ст. залишок колишніх уніатів у м. Кам'янець – губернському центрі Подільської губернії, перейшов у римо-католицизм⁵¹¹).

Перевищення кількості католиків над кількістю поляків пізніше пояснюється початковою кількістю вже згаданих католиків-неполяків й успішною католицькою місією серед неполяків, у першу чергу українців, які становили більшість населення регіону. Водночас варто зауважити, що ці цифри є офіційними, а неофіційні цифри могли бути вищими, адже через заборону легально переходити у католицизм до 1905 р. у регіоні, як і в усіх колишніх землях імперії, була певна кількість мешканців, яка таємно

⁵⁰⁷ Верт П. Трудный путь к католицизму. Вероисповедная принадлежность и гражданское состояние после 1905 года. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. Vilnius, 2005. Т. 26. С. 448.

⁵⁰⁸ Сумишин Я. «Совратившиеся», або повернення до батьківської віри та кримінал. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/24/159558/>

⁵⁰⁹ Там само.

⁵¹⁰ Zasztowt L. Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1990. № 33. S. 88.

⁵¹¹ Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнародних відносинах наприкінці XVIII – 60-х рр. XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 137.

сповідувала католицизм, але юридично вважалася православними. Отже, можна говорити про те, що наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. католицька релігійна ідентичність на Правобережжі, за висловом Е. Сміта, «переступала етнічні кордони»⁵¹² і не була пов'язана виключно з польською національною меншиною, яка тут проживала.

У цілому до кінця ХІХ ст. перехід з одної в іншу конфесію навіть іноземцям, крім православ'я, заборонявся. Зміни в загальноімперському законодавстві настають на рубежі ХІХ–ХХ ст. У 1896 р. за новим Статутом іноземних віросповідань іноземцям було дозволено переходити з одної в іншу конфесію⁵¹³. Це не стосувалося штундистів, бо того самого року МВС затвердило норму про застосуванням духовенством будь-яких заходів щодо повернення до православ'я навернених у штундизм⁵¹⁴. Цей акт був цілком у дусі згаданого статуту, бо останній знову надавав тільки Православній церкві виключне право переконувати послідовників інших християнських віросповідань та іновірців до прийняття свого вчення про віру⁵¹⁵.

Оскільки до 1905 р. переходити дозволялося тільки до Православної церкви, то усіх, хто перейшов до православ'я, можна розділити на дві групи: 1) ті, хто перейшов добровільно; 2) ті, хто перейшов під примусом. До першої групи можна віднести тих, хто переходив до офіційного віросповідання у зв'язку з вигодами, які отримувалися за результатами конверсії. Так, наприклад, видатний діяч українського національного відродження В. Антонович, прийнявши православ'я, отримав кар'єрне зростання: після цього очолив кафедру в університеті св. Володимира у м. Києві⁵¹⁶. Такі приклади свідчать про те, що оправавлення неправославних мешканців регіону відкривало соціальні драбини для тих, хто наважувався на цей крок з метою отримання вигоди.

⁵¹² Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. С. 16.

⁵¹³ Терюкова Е. А. Понятие сектантства в российском вероисповедном законодательстве начала XX в. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2013. №4. С. 105.

⁵¹⁴ Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2013. С. 149.

⁵¹⁵ Терюкова Е. А. Понятие сектантства в российском вероисповедном законодательстве начала XX в. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2013. №4. С. 105.

⁵¹⁶ Syroczyński L. Z przed 50 lat: wspomnienia b. studenta kijowskiego Uniwersytetu Leona Syroczyńskiego, profesora szkoły politechnicznej we Lwowie. Lwów : Czcionkami Drukarni Polskiej, 1914. S. 40.

Проблемою для Росії у регіоні був протестантизм, як у вигляді німецьких колоністів, так і у вигляді місцевих штундистів, оскільки його представники часто займалися місіонерською діяльністю всупереч імперській парадигмі релігійного життя і, таким чином, на думку влади, послаблювали позиції Православної церкви. Саме тому влада поставилася з підозрою до баптистів-німців, які почали у 1860-х рр. селитися на Правобережжі, поширюючи своє вчення, через що мали місце випадки прозелітизму серед місцевих православних мешканців. Це питання було розглянуте Державною радою і законом від 27 березня 1879 р. баптисти були визнані як дозволена релігійна організація⁵¹⁷. Також за цим законом баптистам було дозволено здійснювати самостійно шлюб і поховання. Це свідчить про те, що держава почала ставитися до цієї релігійної групи як до терпимої релігійної конфесії в ієрархії тогочасних релігійних спільнот у Російській імперії.

Черговий період міжконфесійних конверсій на Правобережжі датується 1905–1917 рр. (після дозволу в 1905 р. офіційно відпадати від православ'я). У цей час для конфесій з'являються рівні можливості у наверненні та змагальності, яких, принаймні де-юре, не було раніше. Особливо посилилася місіонерська активність Римо-католицької церкви. Католицькі єпископи за успіхи у місіонерській діяльності, які були дійсно значні, видавали ксьондзам золоті жетони у вигляді відзнаки та преміальні⁵¹⁸. Таким чином, поведінка католицької церкви нагадувала поведінку російської влади, яка у першій половині ХІХ ст. нагороджувала православних священиків за навернення уніатів.

Важливим інструментом для навернення залишилися міжконфесійні шлюби, коли один із подружжя переходив у конфесію іншого. Це викликало занепокоєння Православної церкви, особливо після 1905 р., коли було скасовано взяття підписки про виховання дітей у змішаних подружжях у

---

⁵¹⁷Павлюк Г. В. Баптисти Волинської губернії та Російська імперія. До питання про державно-церковні відносини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. 2010. № 3. С. 170.

⁵¹⁸Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 92.

православній вірі⁵¹⁹. Таке занепокоєння було небезпідставним, адже, як писали в огляді єпархіального життя за 1905 р. «Київські єпархіальні відомості» у № 1 за 1906 р., однією з основних груп православних, які в 1905 р. перейшли у католицизм, були православні із змішаних шлюбів⁵²⁰.

Із цього приводу газета «Православная Подолия» у № 1 за 1906 р. писала, що указ 1905 р., яким відмінялося покарання за вихід з православ'я, сприяв тому, що католики, бажаючи одружитися на православних, заохочували їх ще до одруження прийняти католицизм⁵²¹. До 1905 р., коли відбувалася зворотня ситуація – якщо католичка хотіла вийти заміж за православного, що означало фактичну втрату для католицької церкви, бо діти від змішаних шлюбів мали виховуватися у православ'ї, заможні католики-землевласники Правобережжя іноді допомагали переправити «подалі від спокуси» таких людей у Галичину, являючи цим внутрішньоконфесійну солідарність, незважаючи на майновий статус своїх співвірян⁵²².

Оскільки після 1905 р. велика кількість осіб почала переходити з православ'я в інші віросповідання, виникла потреба регулювати права й обов'язки цих осіб. У зв'язку з цим 15 квітня 1905 р. уряд запропонував класифікувати осіб, які перейшли в інше віросповідання, по трьох групах: старообрядці, безпосередньо сектанти, послідовники «ізувірських» вчень⁵²³. А 25 червня 1905 р. були видані правила переходу із православ'я в іншу конфесію⁵²⁴. Згодом, у жовтні 1906 р., був виданий височайший іменний указ «Про порядок влаштування послідовниками старообрядських згод і сектантами, які відділилися від православ'я, общин, а також про права та обов'язки цих осіб»⁵²⁵. Водночас міністру внутрішніх справ було доручено розробити закон

⁵¹⁹Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 96.

⁵²⁰Обозрение епархиальной жизни в 1905 году. *Киевские Епархиальные ведомости*. 1906. № 1. часть неофициальная. С. 9.

⁵²¹Пастырское совещание. *Православная Подолия*. 1906. № 1. с. 37.

⁵²²Гайдай О. У сутінках зникаючого світу: родинні спогади про долю поляків на Поділлі у 1917-1919. URL: <https://uamoderna.com/md/haidai-family-memories>

⁵²³Терюкова Е. А. Понятие сектантства в российском вероисповедном законодательстве начала ХХ в. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2013. №4. С. 104.

⁵²⁴Буравський О. Римо-католицька церква у міжконфесійних відносинах на Правобережній Україні: історія і сучасний стан. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 66. С. 188.

⁵²⁵Терюкова Е. А. Понятие сектантства в российском вероисповедном законодательстве начала ХХ в. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2013. №4. С. 10.

про сектантів, які відпали від інших віросповідань. На додачу до цього, 13 березня 1910 р., Міністерство внутрішніх справ затвердило «Правила про влаштування послідовниками сектантських віровчень віросповідних з`їздів», а 4 жовтня того самого року – «Правила для влаштування сектантами богослужбових і релігійних зібрань»⁵²⁶. Після виходу зазначених указів Міністерство внутрішніх справ додатково не раз циркулярами пояснювало місцевій владі умови діяльності «сектантських» молитовних зібрань.

Проголошення свободи відпадати від Православної церкви потягло за собою низку додаткових юридичних питань, які необхідно було врегулювати. Через це у сучасній українській та західній історіографії можна зустріти різні дані щодо кількості конверсій із католицизму, які суперечать одні одним, причому кількість конверсій, подана дослідниками, може відрізнятись у декілька разів. Так, американський вчений П. Верт вказує кількість 14029 осіб, які перейшли з православ`я у католицизм за період 1905–1912 рр.⁵²⁷ Натомість український дослідник О. Буравський стверджує, що за період 1905–1914 рр. римо-католицька місія на Правобережжі була настільки успішною, що привела в ряди цієї церкви понад сімдесят тисяч людей – переважно українців, причому це збільшення не можна пояснити природним приростом, адже як тодішня католицька преса, так і православне духовенство писали про те, що паства католицької церкви швидко поповнюється за рахунок православних. За даними О. Буравського, тільки за чотири роки – 1908–1911рр. – кількість римо-католиків у регіоні виросла з 795957 до 875361 особи⁵²⁸, або на 79404 особи.

Така розбіжність у цифрах пояснюється тим, що П. Верт орієнтувався на дані з Петербургу, а О. Буравський на місцеві дані, зібрані на Правобережжі. Різні числа пояснюються різними поглядами російської держави та католицької церкви на статус людини, яка змінила віросповідання. Оскільки у Російській імперії на релігійні організації покладалася функція запису актів цивільного

⁵²⁶ Терюкова Е. А. Понятие сектантства в российском вероисповедном законодательстве начала XX в. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2013. №4. С. 105

⁵²⁷ Верт П. Трудный путь к католицизму. Вероисповедная принадлежность и гражданское состояние после 1905 года. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. Vilnius, 2005. Т. 26. С. 454.

⁵²⁸ Буравський О. Римо-католицька церква у міжконфесійних відносинах на Правобережній Україні: історія і сучасний стан. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 66. С. 188.

стану – ведення метричних книг, то держава фіксувала перехід тільки тоді, коли людина повністю проходила формальну процедуру переходу, яка складалася з подання заяви на ім'я губернатора, проходження місячного періоду умовлянь і переконань не залишати Православну церкву, після чого в разі неуспішності всіх згаданих заходів людину викреслювали із метричної книги однієї релігійної організації і вписували до метричних книг іншої релігійної організації.

Якщо аналізувати динаміку зростання кількості римо-католиків у регіоні у 1883–1897 рр. та 1908–1911 рр., то можна зробити декілька висновків. По-перше, після сорокарічного стояння на місці у період з 1883 р. кількість офіційних римо-католиків почала зростати. По-друге, середній темп кількісного зростання Римо-католицької церкви у регіоні у 1908–1911 рр. – понад 19000 осіб за рік – перевищував середній темп зростання з 1883 до 1897 р. – понад 11000 осіб за рік. По-третє, кількість навернених у римо-католицизм на початку ХХ ст. співставна з кількістю уніатів, які були силоміць «навернені» владою у православ'я в 1839 р. – понад 100000 осіб. Ці цифри свідчать про те, що Римо-католицька церква регіону так і не була нейтралізована владою та змогла зрости кількісно, реалізувавши за першої можливості свій місіонерський потенціал.

Варто також зазначити, що згаданий кількісний приріст римо-католиків на Правобережжі за 1883–1897 рр. був досягнутий за рахунок того, що у них народжуваність у цей час була вища, ніж у юдеїв, православних та представників всіх інших віросповідань, які тут проживали⁵²⁹. Разом із тим різке зростання середнього темпу збільшення кількості римо-католиків – майже вдвічі після 1905 р. – пояснюється успішною місією, але ніяк не подвійним зростанням народжуваності, яка і так була найвищою серед усіх релігійно-конфесійних груп, які проживали на Правобережжі.

Разом із посиленням римо-католицької місії посилилася також православна. Завдяки цьому на початку ХХ ст. на Правобережжі відбувалося не тільки навернення православних до католицизму, а і зворотній процес –

⁵²⁹ Буравський О. Римо-католицька церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2010. № 55. С. 65.

навернення римо-католиків до православ'я. Щоправда, кількість римо-католиків, навернених у православ'я, була в рази меншою за зворотні конверсії. Так, за 1906 р. у православ'я з католицизму перейшло у дванадцять разів менше осіб, ніж у зворотному напрямку⁵³⁰. Оскільки навернення римо-католика до православ'я було рідкістю і визначною подією, то про такі поодинокі випадки із величезним задоволенням писала православна преса регіону. Так, наприклад, «Київські єпархіальні відомості» під № 1–2 за 1911 р. присвятили такому випадку окрему статтю⁵³¹. Натомість польськомовна католицька преса писала про значно більші успіхи римо-католиків регіону у наверненні православних. Наприклад, римо-католицький київський часопис «Lud Boży» писав, що у 1911 р. у краї було повернуто понад 15 тис. православних у католицизм⁵³².

Так само, попри більший перехід православних у протестантизм, траплялися випадки повернення протестантів до православ'я. Ці випадки також ретельно висвітлювалися православною пресою. Наприклад, у № 1–2 «Волинських єпархіальних відомостей» за 1913 р. описувалася історія навернення православним священиком с. Дашинка Житомирського повіту штундиста у православ'я після хвороби, яку православний священик пояснив останньому як Божу кару за відпадиння від православної віри. Разом із ним була навернена і його сім'я⁵³³.

Незважаючи на описане, головним своїм суперником Православна церква бачила римо-католицизм. Про це свідчить той факт, що у 1907–1908 рр. у «Київських єпархіальних відомостях» кожен номер видання на початку року повідомляв про більше «посилення католицької пропаганди»⁵³⁴. З метою протидіяти протестантам та католикам після місіонерського з'їзду 1908 р. було

⁵³⁰ Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 96.

⁵³¹ Бутович К. Из приходской жизни в с. Бурковцах Таращанского уезда. *Киевские епархиальные ведомости*. 1911. № 1-2. часть неофициальная. С. 37.

⁵³² Надтока Г. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. №5. С. 94.

⁵³³ С. Дашинка, Житомирського уезда. *Волинские епархиальные ведомости*. 1913. № 1-2. С. 20.

⁵³⁴ В предверии нового года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1908. № 1. часть неофициальная. С. 10., Минувший год в церковном отношении. *Киевские епархиальные ведомости*. 1907. № 1. часть неофициальная. С. 15.

прийнято рішення організувати місіонерські богослужіння та хресні ходи із місіонерськими промовами⁵³⁵.

Окрім місіонерських богослужінь та публічних диспутів, заснування посад єпархіальних і благочинних місіонерів, видання місіонерських листків та заснування православних братств і гуртків ревнителів православ'я, у парафіях існували й інші форми діяльності, призначені для подальшого поширення й розвитку православної місії у регіоні – організація приходських місіонерських курсів, які іноді помпезно називали «істинно народно-збиральною силою»⁵³⁶, організація «протироскольницьких благочинницьких» та «протисектантських церковно-приходських» бібліотек⁵³⁷. Така градація непрямо вказує на те, що, на думку вищого православного духовенства імперії, «сектанство» було більшою проблемою, адже ним мали займатися на приходському рівні, водночас «розкольництво-старообрядництво» було проблемою меншої ваги, адже для ідейної боротьби з ним було достатньо однієї бібліотеки на благочиння.

Цілі православної місії серед неправославних релігійних спільнот регіону відображають програмні документи православних братств, які засновувалися в губерніях краю у другій половині XIX ст. для зміцнення тут позицій православ'я. Наприклад, Житомирське «Володимир-Василівське» православне братство, засноване 6 серпня 1888 р., ставило собі за мету наvertати «євреїв, штундистів, розкольників і чехів»⁵³⁸. Показово, що серед списку не було римокатоликів. Проблемою відпадиння від православ'я після 1905 р. залишалася суперечливість законодавства. Так, указу 17 квітня 1905 р. суперечила чинна стаття 90 Кримінального уложення 1903 р., згідно з якою місіонерська діяльність серед православних з метою їх відпадиння від православ'я та навернення до іншої релігійної організації каралася ув'язненням у фортеці або арештом строком на один рік⁵³⁹. Це давало можливість владі на місцях діяти на

⁵³⁵ Накануне нового – 1909 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1909. № 1. часть неофициальная. С. 4.

⁵³⁶ Объявления. *Православная Подолия*. 1911. № 1. С. 16.

⁵³⁷ Подольские «колядки» и «щедрики». *Православная Подолия*. 1908. № 1. С. 9.

⁵³⁸ Альошина О. Діяльність Житомирського Володимиро–Василівського братства у Волинській губернії у другій половині XIX ст. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів, 2017. вип. 27. С. 231.

⁵³⁹ Никольская Т. Русский протестантизм на этапе утверждения и легализации (1905–1917 гг.). *Богословские размышления*. 2004. № 4. С. 167.

власний розсуд по відношенню до неправославних, які намагалися навернути православних до свого віросповідання.

Православне духовенство Правобережжя початку ХХ ст. у цілому вказувало на невелику ефективність зусиль православної місії. Наприклад, «Волинські єпархіальні відомості» в 1906 р. у № 1–2 писали, що православні єпархіальні місіонери «гинуть від безділля»⁵⁴⁰. З'їзд єпархіальних місіонерів Подільської єпархії у жовтні 1907 р. визнав, що Кам'янець-Подільське Свято-Троїцьке православне братство не надало допомоги справі місії у єпархії⁵⁴¹. При цьому вже через декілька років (у 1909 р.) новий з'їзд єпархіального духовенства тієї самої єпархії прийшов вже до нових висновків після виступу подільського єпархіального місіонера о. Миколая Курчинського, який назвав найкориснішими у справі «боротьби з іновір'ям і сектантством» приходські православні братства, після чого з'їздом було прийнято рішення, що оскільки гуртки ревнителів православ'я показали себе у стримуванні наступу римо-католицизму та протестантизму менш ефективними ніж братства, організувати братства на додачу до гуртків ревнителів православ'я у всіх приходах Подільської єпархії⁵⁴². Рішення з'їзду отримало схвальну резолюцію Подільського і Брацлавського єпископа Серафима.

Лібералізація з 1905 р. релігійного законодавствата розширення свободи віросповідання зустріли організований опір губернаторів правобережних губерній та православної преси⁵⁴³, які вважали неприпустимим надання римо-католикам та іншим релігійним спільнотам регіону права проповіді свого вчення серед інших конфесій, називаючи свободу проповіді «свободою пропаганди»⁵⁴⁴. Так само на IV місіонерському з'їзді у м. Києві православне духовенство виступило за повторне обмеження свободи віросповідання для

⁵⁴⁰ Виссарион, архимандрит. Проект реформы духовной школы. *Волинские епархиальные ведомости*. 1906. № 1-2. часть неофициальная. С. 1.

⁵⁴¹ Лебедев И. Слово в день нового года. *Православная Подолия*. 1908. № 1. С. 4.

⁵⁴² Новогодние думы пастыря. *Православная Подолия*. 1910. № 1. С. 2–3.

⁵⁴³ Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С.91.

⁵⁴⁴ Трегубов А. Вероисповедные законы в 3-й Государственной Думе. *Киевские епархиальные ведомости*. 1911. № 1-2. часть неофициальная. С.14.

неправославних кофесій⁵⁴⁵ з метою запобігання відтоку православних в інші конфесії. Через це і після 1905 р. протестанти, які вийшли з православних селян та стали баптистами, зазнавали переслідування з боку Православної церкви та держави, яка її підтримувала. У зв'язку з переслідуваннями баптисти проводили зібрання та хрещення, яке вважалося злочином, вночі⁵⁴⁶.

Чисельність деяких релігійно-конфесійних груп у досліджуваний період встановити складно. Це стосується, у першу чергу, протестантів українців, оскільки під час перепису 1897 р. вони не фіксувалися як протестанти, а юридично вважалися згідно з метричними записами у православних церквах православними. За оцінками М. Грушевського, до початку ХХ ст. на українських землях у складі Російської імперії було близько 200000 протестантів українського походження⁵⁴⁷, а якщо врахувати, що Правобережжя включало третину українських губерній імперії (3 з 9) та приблизно мало близько третини населення українських земель Росії, то в кожній із губерній регіону мало проживати понад 20000 протестантів-українців, що складало менше 1 % із загального населення регіону.

Якщо у православно-католицькому та у православно-протестантському «змаганнях за душі» на початку ХХ ст. Православна церква програвала, втрачаючи вірян, то у випадку зі старообрядцями та невеликою групою мусульман, яка мешкала у Волинській губернії, ситуація була інша. Мусульмани-татари волинського с. Ювківці, будучи відірваними від інших мусульманських регіонів імперії, переходили в християнство – переважно до Православної церкви. Про це писав у 1909 р. ювківецький татарин Закарія Казакевич в оренбурзьку газету «Вакит», зазначаючи, що конверсії з ісламу в християнство місцевих мусульман зумовлені браком освічених імамів⁵⁴⁸. Достатньо ефективними були зусилля православного духовенства у

⁵⁴⁵ Хитровська Ю. В. Основні підсумки та значення IV Всеросійського місіонерського з'їзду 1908 р. (м. Київ) у контексті конфесійної політики самодержавства. *Сторінки історії*. Київ, 2015. Вип. 40. С. 72.

⁵⁴⁶ Павлюк Г. В. Особливості внутрішньоцерковного життя баптистських громад Волинської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство. 2011. № 4. С. 152–153.

⁵⁴⁷ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. *Твори: у 50 т. Т.23*. Львів : Світ, 2014. С. 569.

⁵⁴⁸ Іслам як традиційна релігія Волині: Ювківці. URL: <https://islam.in.ua/ua/islamoznavstvo/islam-yak-tradyciyna-religiya-volyni-yuvkivci>

стримуванні місіонерських зусиль містичного угруповання хлистів, які намагалися поширити своє вчення із Поділля на Волинь⁵⁴⁹. Так само, як із мусульманами та хлистами, православне духовенство регіону на початку ХХ ст. мало успіхи у приєднанні старообрядців. Зокрема, чимало старообрядців було приєднано до Православної церкви на правах єдиновір'я у м. Літин Подільської губернії⁵⁵⁰. Водночас після указів 1905 р. уможливився перехід і з християнства до інших релігій. Через це відбувалися поодинокі конверсії з православ'я у юдаїзм, на що почала скаржитися православна преса регіону⁵⁵¹.

Важливою умовою для конверсій з обряду в обряд був фактор змішаності населення. Якщо українське населення регіону, яке складало більшість, могло жити в практично моноконфесійних поселеннях, то римо-католицькі мешканці регіону, як правило, проживали у населених пунктах зі змішаним складом населення і, відповідно, змішаними релігійними громадами. Населених пунктів з майже виключним римо-католицьким населенням було небагато. Типовим прикладом конфесійно змішаного населеного пункту може служити містечко Махнівка, демографічні дані про конфесійно-релігійну структуру якого станом на 1884 р. подає «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego» таким чином: православних – 1612 чол., католиків – 735 чол., юдеїв – 1933 чол.⁵⁵². Так само, як і в Махнівці, у низці інших населених пунктів проживали і православні, і католики, і юдеї.

Проживання римо-католицького населення краю поряд із православними у конфесійно змішаних населених пунктах полегшувало знайомство з католицизмом з боку православних, які у змішаних населених пунктах регіону регулярно відвідували римо-католицькі костели. Православним у католиків подобалися, зокрема, музика, якої не було в православних церквах, і спільний спів – залучення мирян до участі у богослужінні⁵⁵³. Крім музики і співу, важливим чинником для успіху місії була мова. Так, протестанти регіону

⁵⁴⁹ Из церковной жизни епархии. *Волинские епархиальные ведомости*. 1908. № 1. С. 17.

⁵⁵⁰ Прибытие Его Пресвященства, Пресвященнейшего Парфения, Епископа Подольского и Брацлавского, в г. Каменец-Подольск. *Подольские епархиальные ведомости*. 1905. № 1–2, часть вторая неофициальная. С. 3.

⁵⁵¹ Новогодние мысли и желания. *Киевские Епархиальные ведомости*. 1907. № 1, часть неофициальная. С. 7.

⁵⁵² Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. / Red. : Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. Warszawa, 1884. Т. 5 : Kutowa Wola – Malczyce. S. 875.

⁵⁵³ Пастырское совещание. *Православная Подолия*. 1906. № 1. С. 42.

використовували у проповіді й богослужінні розмовну мову, натомість православне духовенство, попри використання розмовної мови для полеміки з католиками та протестантами, не наважувалося змінити мову літургії на розмовну, хоча ця ідея обговорювалася духовенством Правобережжя. (Окремі представники православного духовенства справедливо вказували, що розмовна мова може повернути до православ'я старообрядців та протестантів-українців регіону⁵⁵⁴). Водночас ідея запровадження музики у православне богослужіння рішуче відкидалася під час обговорень способів ефективної протидії католикам та протестантам.

3.3. Міжконфесійні конфлікти та співпраця

Міжконфесійні конфлікти є однією зі складових релігійного життя суспільства. Вироблення ефективної політики у сфері міжконфесійних відносин у сучасній Україні вимагає вивчення історичного досвіду цих конфліктів. У цьому контексті потребує дослідження й історія міжконфесійних конфліктів, яка нерідко дає нам розуміння їх сучасної природи. Особливо цікавими видаються міжконфесійні відносини на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст., коли тут спочатку відбувалася зміна влади, а згодом кілька разів змінилася її політика по відношенню щодо релігійних спільнот регіону. Все це, безумовно, додавало гостроти і міжконфесійним конфліктам.

У даному розділі під міжконфесійними конфліктами ми маємо на увазі зіткнення між представниками різних конфесій (релігійними суб'єктами) у регіоні викликані богословськими та обрядовими розбіжностями, боротьбою за ресурси та іншими питаннями. Основою конфліктів між християнськими спільнотами були богословсько-обрядові суперечності, що провокували боротьбу за паству та майно між духовенством різних конфесій, емоційні конфлікти між мирянами, духовенством та мирянами різних конфесій регіону. Одним із чинників який провокував конфлікти була також політика держави. Хоча юдейську спільноту регіону не можна назвати конфесією, приклади у

⁵⁵⁴ О богослужбном языке . *Православная Подолия*. 1907. № 1-2. С. 7.

яких вона фігурує у даному розділі подані для повноти картини міжконфесійних конфліктів у регіоні.

Міжконфесійні конфлікти на Правобережній Україні систематично майже не досліджувалися. Тим не менше, заслуговують на увагу праці таких авторів, як: Ю. Хитровська, О. Скус, С. Кривошея та ін., в яких зібрано великий фактологічний матеріал та зроблено спроби дати оцінку тим чи іншим подіям. Однак накопичені факти потребують якісного узагальнення й аналізу. В українській історіографії утвердилася думка про три конфесії на Правобережжі, які існували з кінця XVIII – до 1839 р. (року ліквідації Уніатської церкви на Правобережжі): римо-католицьку, уніатську та православну, дві з яких були налаштовані проти Російської імперії, будучи під зверхністю Папи Римського⁵⁵⁵. Логічно, що, виступаючи проти Російської держави, римо-католики й уніати були і проти Православної церкви.

У цьому підрозділі розглядаються особливості міжконфесійних конфліктів на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку ХХ ст. під владою Російської імперії таробиться спроба аналізу цих конфліктів на основі методології Ернеста Геллнера.

У вітчизняній історіографії утвердилася думка про антагоністичний характер відносин між православними, з одного боку, та уніатами й римо-католиками, з іншого боку. Однак існує низка фактів на підтвердження того, що таке розуміння міжконфесійних конфліктів є спрощеним. В суспільстві Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині ХІХ ст. між селянами – виробниками сільськогосподарської продукції – та духовенством тієї самої конфесії існував бар`єр у вигляді освіти. Додатковим бар`єром, який роз`єднував більшість вірян регіону та духовенство, було явище кріпацтва, у тому числі церковне. Освіта до 1860-х рр. майже виключно була становою, тому попри належність до однієї конфесії характер релігійності селян і духовенства, а отже і потенціал до міжконфесійних конфліктів, був різним.

---

⁵⁵⁵ Фицик І. Д. Правобережна шляхта в релігійно-конфесійному просторі регіону (кінець XVIII – перша третина ХІХ ст.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія : Історія. 2015. Т. 264, Вип. 251. С. 20.

Важливу роль у міжконфесійних конфліктах у регіоні в досліджуваний період відіграла державна релігійна політика.

Аргументом на користь антиправославності Римо-католицької церкви є кількість католицьких священиків, які брали участь у Польському повстанні 1830–1831 рр. на Правобережжі. Зокрема, дослідники свідчать про 95 римо-католицьких та уніатських священиків, які брали участь у повстанні⁵⁵⁶. Однак у цьому повстанні взяли участь і 7 православних священиків Правобережжя⁵⁵⁷, а Папа Римський офіційно засудив повстання енциклікою «*Cumprimis*».

Незважаючи на певну ворожість духовенства, однозначно заявляти про те, що всі католики й уніати та православні були вороже налаштовані один проти одного, безпідставно. Потрібно розрізняти два рівні міжконфесійних відносин. Один – відносини між духовенством різних конфесій, які часто, але не завжди, були конфліктними. Це ми бачимо на прикладі спільної участі священників трьох конфесій у повстанні 1830–1831 рр. Другий рівень – це відносини між вірянами, які здебільшого були неконфліктними, а часто й доброзичливими. Якщо на рівні простих вірян виникав міжконфесійний конфлікт, то найчастіше він провокувався зверху духовенством – священиками або ченцями тієї конфесії, до якої вони належали. Останні, своєю чергою, апелювали до держави. Разом із тим, окрім відвідування одних і тих самих храмів представниками різних конфесій, можна навести низку інших фактів, які підтверджують розмиту релігійну ідентичність вірян.

Два рівні відносин пояснюються дуже просто. Суспільство Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст., користуючись методологією Ернеста Геллнера, застосованою у праці «*Нації і націоналізм*», можна охарактеризувати значною мірою як агрописьменне⁵⁵⁸. У цьому суспільстві освіта була переважно явищем становим, і в цей період Російська імперія робить тільки перші кроки до переходу до нової стадії –

⁵⁵⁶ Фицик І. Д. Правобережна шляхта в релігійно-конфесійному просторі регіону (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія : Історія. 2015. Т. 264, Вип. 251. С. 20.

⁵⁵⁷ Фицик І. Д. Правобережна шляхта в релігійно-конфесійному просторі регіону (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія : Історія. 2015. Т. 264, Вип. 251. С. 20.

⁵⁵⁸ Геллнер Е. *Нації та націоналізм; Націоналізм*. Київ : Таксон, 2003. С. 38.

індустріального (модерного) суспільства. На думку Е. Геллнера та інших матеріалістів, саме індустріалізація створила потребу в загальній грамотності.

Агрописьменне суспільство характеризується відокремленістю правлячої письменної верстви від неписьменних виробників сільськогосподарської продукції. Система культивує горизонтальні бар'єри, одним з яких є письменність. Усуспільнення письменності – це крок назустріч індустріальному суспільству. Отже, селяни Правобережжя та духовенство були представниками різних верств і, відповідно, частинами різних культур – народної, де релігійність була неосмисленою через брак грамотності й базувалася на традиціях та звичаях, та письменної, де релігійність спиралася на догми й була осмисленою через доступ до писемного слова. До цього слід додати, що явище церковного кріпацтва створювало додатковий соціальний бар'єр між духовенством та простими вірянами. Таким чином, на рівні селян, зважаючи на їхню неписьменність, потенціал для релігійного конфлікту був нижчим, натомість серед духовенства та освічених землевласників це було звичним явищем. Цьому є низка прикладів, які ми розглянемо нижче.

У місцях, де поряд проживали українці та поляки – уніати, римо-католики та православні, існувало явище змішаних українсько-польських релігійних шлюбів. Така ситуація була, для прикладу, у м. Шумбарі Кременецького повіту Волинської губернії у 1830-х рр., де православні, які мали родинні зв'язки з поляками, із дитинства були знайомі з католицизмом, ходили до католицького храму за відсутності православного священика⁵⁵⁹. Така розмитість конфесійної ідентичності селян призводила до конфліктів за паству серед священиків різних обрядів Правобережжя.

Міжконфесійні шлюби були характерним явищем і для інших місцевостей Правобережжя. Сам по собі факт їх наявності у конфесійно різноманітному регіоні свідчить теж на користь нечіткої релігійної ідентичності. Воюючи за вірян й особливо за дітей від змішаних шлюбів, яких духовенство кожної конфесії хотіло бачити у своїх храмах, священики

⁵⁵⁹ Голій Р. В. Конфессиональные конверсии греко-католиков во второй четверти XIX в. (На примере Вольнской губернии). *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2014. № 2. С. 112.

створювали конфлікт. Наприклад, волинський уніатський священник Г. Гродський, виконуючи треби мешканцям сіл Вербовецьке і Росинівка, де проживало багато конфесійно змішаних родин, напередодні Великодня відвідував ці родини і святив хліб. Як наслідок, ці сім'ї не з'явилися на великодній службі в Православній церкві⁵⁶⁰.

З іншого боку, держава, на відміну від духовенства різних конфесій, яке у «боротьбі за душі» робило ставку переважно на проповідницьку діяльність, намагалася жорстко прив'язати вірян різних конфесій до конкретних церков, застосовуючи юридичні засоби. Так, укази 1796, 1797, 1799 та 1803 рр. забороняли перехід з одного християнського обряду до іншого. Указ 1832 р. забороняв змішані шлюби православних та католиків, а дітей від них зобов'язував хрестити виключно в православній вірі⁵⁶¹. Цей юридичний акт порушував усталену в регіоні так званим Трактатом 1768 р. правову традицію, за якою доньки від міжконфесійних шлюбів приймали віросповідання матері, а сини – батька⁵⁶².

Оскільки уніати часто укладали змішані шлюби з римо-католиками, а після 1839 р. їх залишки автоматично стали православними, практика змішаних шлюбів, яка продовжувалася, наštтовхнулася на перепони з боку держави. Характерним є випадок, який мав місце у селі Махнівка, коли влада перешкоджала шлюбу православної з католиком, батько якої був римо-католиком, мати – уніаткою, а сама наречена спочатку вважалася уніаткою, а пізніше автоматично стала православною, хоча була охрещена в Римо-католицькій церкві⁵⁶³. На дівчину було здійснено тиск із метою прийняти православну віру. Показово, що справу було розпочато за доносом православного священника.

⁵⁶⁰ Баляс І. А. Роль уніатського кліру в суспільно-політичному житті Волинської губернії в першій третині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. 35. С. 48.

⁵⁶¹ Баковецька О. О. Вплив польського повстання 1830–1831 рр. на положення Римо-католицької церкви в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2012. Вип. 6. С. 20.

⁵⁶² Сумишин Я. «Совратившиися», або повернення до батьківської віри та кримінал. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/24/159558/>

⁵⁶³ Баковецька О. О. Вплив польського повстання 1830–1831 рр. на положення Римо-католицької церкви в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2012. Вип. 6. С. 20.

Догматична необізнаність і релігійна неконфліктність селян Правобережжя різних конфесій, яка сприяла розмитій ідентичності, виявлялася й на обрядовому рівні. Віряни римо-католики також ходили здійснювати обряди до православних храмів. Так, римо-католик, мешканець села Болячев на Волині Іван Мужаровський святив воду у православному храмі⁵⁶⁴. Коли про це довідався ксьондз з м. Брусилова, він вилив воду на землю і заявив, що ця вода не свята, давши воду, освячену в костьолі. З іншого боку, у Новоград-Волинському повіті Волинської губернії в селі Ярунь обладнану римо-католиками каплицю відвідували і православні⁵⁶⁵. Такі випадки були поширені у всіх трьох губерніях регіону.

Маючи нечітку внутрішньоконфесійну ідентичність, частина уніатського, православного та римо-католицького духовенства не протиставляла уніатство та римо-католицизм, а натомість сприймала уніатство як один із різновидів католицького духовенства. Свідченням цього є те, що уніатські, римо-католицькі та православні священики спільно здійснювали богослужіння на свята ⁵⁶⁶. Сприймаючи римо-католиків союзниками, уніатські священики нерідко просили в них про допомогу. Наприклад, вербовецький уніатський священик Г. Гродський всупереч урядовим заборонам проводив богослужіння у римо-католицькій каплиці, а священик із с. Полче Положинський з благословення римо-католицького єпископа у 1807 р. перетворив на каплицю сільський млин⁵⁶⁷. На користь розмитої релігійної ідентичності свідчить і той факт, що представники одного обряду могли віддати дітей навчатися представникам іншого обряду, не підкреслюючи різниці між обрядами, як, наприклад, священик с. Велика Глумча Григорій Феодорович⁵⁶⁸.

⁵⁶⁴ Буравський О. А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2011. Вип. 47 (5). С. 4.

⁵⁶⁵ Буравський О. А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2011. Вип. 47 (5). С. 6.

⁵⁶⁶ Там само. С. 8.

⁵⁶⁷ Баляс І. А. Роль уніатського кліру в суспільно-політичному житті Волинської губернії в першій третині XIX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. 35. С. 48.

⁵⁶⁸ Справа про перехід у православ'я Петра Феодоровича, сина священика з с. Велика Глумча Овруцького пов. Волинської. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф 2227. оп 1. спр 257. арк.1.

Траплялися випадки, коли в конфлікті між представниками духовенства декількох конфесій селяни ставали заручниками ситуації. Така ситуація сталася в с. Колодяжне Новоград-Волинського повіту Волинської губернії, де місцевий православний священник Григорій Фереєвич наприкінці 1799 р. поскаржився у Новоград-Волинське духовне правління на василіян місцевого монастиря, які поховали померлого ченця римо-католика Йосипа Рубановського на православному цвинтарі без дозволу священника⁵⁶⁹. При цьому зазначалося, що монастирські кріпаки-українці Ілля Волинчук та Олексій Пилипчук, скоріше за все уніати або православні, закопували труну. Крім того, на похоронах ченця – римо-католика Псалтир читав православний диякон с. Колодяжне⁵⁷⁰. Схожі випадки у регіоні були непоодинокими. Нерідко мали місце й конфлікти, інспіровані польськими землевласниками, які залякували селян-уніатів на Волині карою у 100 батогів за перехід у православ'я⁵⁷¹.

На рівні освіченої частини суспільства: духовенства і землевласників – ієрархів єпархій та польських шляхтичів виникали конфлікти іншого, необрядового характеру. Так, на початку 1820-х рр. у м. Житомирі, центрі Волинської губернії місцеві римо-католики землевласники та римо-католицький єпископ чинили перешкоди діяльності місцевого осередку Російського біблійного товариства, через те, що у першу чергу розповсюджувався переклад Нового Заповіту російською мовою, а друк накладу у 1000 примірників польською мовою і його доставка у місто затримувалась⁵⁷².

Таким чином, попри поширену в працях деяких авторів точку зору щодо антагонізму православних та католиків на Правобережжі наприкінці XVIII – на початку XX ст., це явище було набагато складнішим за своїм характером. У регіоні існувало кілька рівнів релігійних відносин – рівень духовенства та освічених землевласників – більш осмислений, та рівень простих вірян, який

⁵⁶⁹ Справа про поховання на цвинтарі Православної церкви с. Колодяжне Новоград-Волинського духовного правління ченця Колодеженського василіанського монастиря Йосипа Рубановського. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 2227. оп. 1. спр. 329. арк. 2.

⁵⁷⁰ Там само. арк.11.

⁵⁷¹ Буравський О. А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2011. №47 (5). S. 3.

⁵⁷² Henderson E. *Biblical researches and travel in Russia*. London : published by James Nisbet, 1826. P. 202.

був менш осмисленим догматично, що природньо було пов'язано з рівнем грамотності. На рівні духовенства конфлікти були, але розповсюдженим явищем була й розмита релігійна ідентичність, що пов'язано з існуванням Уніатської церкви, яка, підпорядковуючись Папі Римському, зберігала східний обряд. В усіх розглянутих нами вище випадках конфлікт розпочинало духовенство і в жодному – прості віряни. Однак політика Російської імперії, спрямована на жорстку прив'язку вірян кожної конфесії до конкретної церкви, поступово руйнувала розмиту релігійну ідентичність на найнижчому рівні та провокувала зростання кількості міжконфесійних конфліктів.

Черговим підтвердженням розмитої релігійної ідентичності мешканців Правобережжя у першій половині XIX ст. та того, що конфлікти провокувалися здебільшого «зверху», є приклади широко розповсюдженого спільного шанування ти самих ікон представниками двох або й трьох обрядів⁵⁷³. Іншим прикладом такої самої релігійної поведінки селян, яка свідчить про догматичну необізнаність, забобонну релігійність та розмиту конфесійну ідентичність, є конфлікт 1805 р. у с. Юстинівка Радомишльського повіту Київської губернії, коли до побудованої шляхтичем римо-католиком Михайловським каплиці, де знаходилася чудотворна ікона, ходили молитися римо-католики, уніати та православні, а служби проводили уніатські та римо-католицькі священники. На цю ситуацію звернув увагу й поскаржився київському губернатору представник вищого православного духовенства київський митрополит Серапіон⁵⁷⁴.

Дана каплиця була збудована без дозволу влади, що викликало занепокоєння православного духовенства, яке прагнуло розширити власну мережу культових споруд та при цьому стримати розвиток мережі, або зменшити кількість культових споруд своїх конкурентів – Уніатської та Римо-католицької церков. У цьому Православній церкві допомагала держава, що призвело до того, що на 1798 р. понад 30 уніатських парафій Луцької єпархії не

⁵⁷³ Хіхляч Б. М. Вплив унії на церковне життя Поділля у XVIII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 198.

⁵⁷⁴ Дело по жалобе помещика Михайловского о том, что в выстроенной им каплице в деревне Юстиновке запрещено богослужение. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 533. оп. 1. спр. 930. арк. 3.

мали ані церков, ані каплиць, а на 1804 р. 42 уніатські церкви регіону освячені проти волі парафіян, які залишились в унії належали православній церкві⁵⁷⁵.

Крім міжконфесійних майнових конфліктів за культові споруди, які провокувала держава і православне духовенство, яке виступало провідником її політики у регіоні, у першій третині XIX ст. існували міжконфесійні конфлікти між православним духовенством і римо-католиками землевласниками за церковні землі. Польські римо-католицькі поміщики Правобережжя мали звичку дарувати уніатським церквам земельні угіддя для утримання. Після масового оправославлення державою у 1790-х рр. уніатів виник міжконфесійний конфлікт за майно – поміщики почали масово відбирати землі у церков, які стали православними. Наприклад, тільки у восьми повітах Подільської губернії було 250 церков у яких відібрали землі. Держава для того щоб вирішити майновий міжконфесійний конфлікт яка сама створила скликала спеціальні комісії, що діяли до 1834 р. і були неефективними. у вирішенні суперечок⁵⁷⁶.

Також в регіоні існувало явище наймитування православних та уніатів у католицьких монастирях, яке свідчить про те, що уніати та православні на рівні простих вірян не вбачали у римо-католиках ворогів⁵⁷⁷. Виступаючи проти цього, Російська держава видає указ від 10 червня 1830 р. «Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях». Цей указ завдав відчутного економічного удару по католицькому духовенству, змусив його здавати свої маєтки в оренду світським особам.

В цілому майнові міжконфесійні конфлікти на Правобережжі з кінця XVIII і до початку XX ст. можна поділити на декілька підперіодів. Перший період тривав з кінця XVIII ст. до початку 1830-х рр. В цей час уніатське, римо-католицьке духовенство з уніатськими та римо-католицькими землевласниками

⁵⁷⁵ Лось В. Луцька єпархія у 1801–1825 рр. майнові конфлікти уніатського та православного духовенства. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2003. Вип. 7. С. 260–261.

⁵⁷⁶ Криськов А. Секуляризація церковного землеволодіння у губерніях Правобережної України в першій половині XIX ст. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини.* 2017. Вип. 20. С. 348.

⁵⁷⁷ Хитровська Ю. В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Сторінки історії.* Київ, 2010. Вип. 30. С. 31.

конфліктували з православним духовенством і державою за відібране в уніатської церкви майно. Другий підперіод – з 1830-х до 1860-х рр. характеризувався повним заволодінням майном Уніатської церкви та конфліктом між римо-католицьким та православним духовенством регіону за відчужене на користь православної церкви майно Римо-католицької церкви. Третій період тривав з 1860-х рр до початку ХХ ст. і характеризувався конфліктом православного духовенства і держави за майно з римо-католицькою землевласницькою верствою. На початку ХХ ст. майнові обмеження з римо-католиків були зняті.

Конфесійна політика Російської держави спрямована на швидке навернення уніатів у православ'я у першій третині ХІХ ст. також призводила до різноманітних місцевих конфліктів на особистісному, емоційному рівні, між тими, хто навернувся до іншої конфесії/обряду, та оточенням цієї людини. Наприклад, коли уніатський священик отець Адам із містечка Дунаївці на Поділлі наприкінці ХVІІІ ст. перейшов у православ'я, то з ним показово перестала вітатися місцева шляхта та поляки-католики, розірвавши таким чином спілкування й демонструючи свою особисту зневагу до «зрадника»⁵⁷⁸. Схожі випадки мали місце і наприкінці ХІХ ст. – за повідомленнями православної єпархіальної преси того часу, до емоційних конфліктів у сім'ях іноді призводило навернення хоча би одного із членів православної родини до протестантизму⁵⁷⁹.

Приналежність до різних конфесій чоловіка і дружини теж призводила до емоційних конфліктів, які могли поставити сім'ю на межу розлучення. Один із таких випадків що відбувся у 1840-х рр. навів у сврїх спогадах польський землевласник – римо-католик Т. Бобровський із Київської губернії. У подружжі Бернатовичів чоловік був протестантом, а дружина – римо-католичкою. Владислав Бернатович просив свою дружину читати йому протестантську літературу маючи поганий зір, що остання вважала гріхом. У результаті

⁵⁷⁸ Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах наприкінці ХVІІІ – 60-х рр. ХІХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 136.

⁵⁷⁹ Стрельбицкий И. К вопросу о шундизме. *Волынские епархиальные ведомости*. 1890. № 30. часть неофициальная. С. 1016.

подружжя декілька разів роз'їждалося через такі непорозуміння⁵⁸⁰. Даний випадок є показовим, бо висвітлює рідкісне явище – поляків-протестантів, які теж проживали у регіоні.

Прив'язка вірян до одного типу обрядовості часом призводила і до конфліктних ситуацій з боку новонавернених в інший обряд. Наприклад, навесні 1839 р. в Овруцькому повіті Волинської губернії чимало вірян Православної церкви – колишніх уніатів – не були на сповіді і не причащалися через те, що їх церкви були облаштовані за правилами Православної церкви⁵⁸¹. Духовна консисторія видала розпорядження, згідно з яким мали бути складені списки тих, хто відмовлявся, був запрошений поліцейський чиновник, а порушники мали бути вмовляннями схилені до сповіді і причастя⁵⁸². Таким чином конфлікт мав вирішитися примусово. Описана ситуація ще раз показує, що примусове приєднання уніатів до Православної церкви на Правобережжі спричинило ігнорування ними православної обрядовості вже як православними вірянами та сприяло відчуженню їх від церкви.

Православ'я та римо-католицизм стали заручниками соціальних та етнічних конфліктів у регіоні, а костьоли та церкви Правобережжя зі своїм духовенством були місцями зіткнень протиборчих сторін. Зокрема, під час селянської реформи 1861 р. частина польських католицьких землевласників чинила активний опір спробам донести зміст маніфесту імператора про звільнення від кріпацтва. А оскільки читати маніфест мали православні священники у православних церквах, це створювало додаткову напругу між римо-католиками поміщиками та священниками. Так, управитель с. Балашівки Овруцького повіту на Волині Лещинський не дозволив селянам зібратися у церкві вислухати зміст маніфесту від 19 лютого й погрожував покаранням у 100 різок тому, хто наважиться піти до церкви з цією метою, а поміщик

⁵⁸⁰ Bobrowski T. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego: w 2 t. Lwów: Nakładem Funduszu testamentowego, 1900. t. 1. S. 68.

⁵⁸¹ Шеретюк Р.М. Заходи урядових і церковних структур щодо нейтралізації реакції населення Правобережжя на його «возз'єднання» з російською православною церквою 1839 р. *Наукові записки національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичне релігієзнавство». Острог, 2014. Вип. 9. С. 193.

⁵⁸² Там само. С. 194.

Франковський цієї самої губернії взагалі розігнав селян із церкви, не давши дослухати маніфест до кінця⁵⁸³.

У тому ж 1861 р. у всіх 244-х костьолах Правобережжя відбулися польські патріотичні маніфестації⁵⁸⁴. Влада, зі свого боку, використовувала вплив і посередництво православних пастирів регіону, щоб зменшити вплив польських римо-католицьких землевласників. Так, під час польського повстання 1863–1864 рр. православні священники регіону поширювали серед селян брошуру «Беседа с русским народом, живущем в Западном и Юго-Западном крае», в якій обіцялося передати селянам землі всіх польських католицьких землевласників, причетних до повстання⁵⁸⁵.

У другій половині XIX ст. у зв'язку з поширенням протестанських течій серед етнічних українців ситуація з конфліктами вірян на низовому рівні міняється. Так, у 1880 р. православними селянами с. Тудорів Волинської губернії разом із церковним старостою було здійснено побиття місцевих баптистів⁵⁸⁶. Оскільки баптисти були новонаверненими з православних українців, а не етнічними німцями, справа була передана до київського генерал-губернатора, і проповідника-німця, який навернув селян до протестантизму, було вислано за межі імперії. Відчуваючи нетерпиме ставлення, закладене державою за допомогою православних священників через навішування місцевим протестантам – колишнім православним ярлика сектантів, селяни, у багатьох випадках, ставляться до таких священників вороже.

На сторінках єпархіальної преси православне духовенство заперечувало можливість баптистів-українців бути баптистами, а не штундистами навіть у 1890-і рр., коли штундисти Російської імперії остаточно влилися до світового баптистського руху⁵⁸⁷. Показовою є риторика влади по відношенню до

⁵⁸³ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків : Акта, 2011. с. 156–157.

⁵⁸⁴ Хитровська Ю. В. Участь римо-католицького та православного духовенства Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863–1864 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. Острого, 2010. Вип. 3. с. 280.

⁵⁸⁵ Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків : Акта, 2011. с.174.

⁵⁸⁶ Павлюк Г. Місійна діяльність німецьких баптистських проповідників на Волині в другій половині XIX - на початку XX століття. *Українське релігієзнавство*. 2011. № 58. С. 38.

⁵⁸⁷ Стрельбицкий И. К вопросу о штундизме. *Волинские епархиальные ведомости*. 1890. № 30. часть неофициальная. С. 1015.

українців – представників пізнього протестантизму у регіоні, яка багато в чому пояснює негативне ставлення православного духовенства та простих вірян. Зокрема, у циркулярі МВС 1894 р., який був підготовлений на підставі звіту губернатора Південно-Західного краю, штундисти, крім невизнання вчення Православної церкви, звинувачувалися в невизнанні жодної влади та соціалізму⁵⁸⁸. Дослідники штундизму, вивчаючи цей період, практично одноставно погоджуються, що недогматична складова звинувачень у бік штундистів з боку влади була перебільшенням⁵⁸⁹. Однак циркуляр 1894 р., зображаючи штундизм як небезпечне явище, відіграв свою негативну роль у політиці держави та збереженні негативного ставлення православних вірян до духовенства до пізньопротестантських спільнот.

Циркуляр 1894 р., який зображав штундистів ворогами держави, і циркуляр 1900 р., який не визнавав колишніх православних українців баптистами через те, що вони не народились у баптизмі, були взяті на озброєння православним духовенством і місіонерами, які підтримували такий погляд держави на пізніх протестантів, сприймаючи їх як конкурентів у боротьбі за вірян. Належність до пізнього протестантизму сприймалася судовими установами кінця XIX – початку XX ст. як приналежність до штундизму, а заяви про приналежність до баптизму сприймалися як прагнення уникнути покарання⁵⁹⁰.

Якщо говорити про природу конфлікту Православної церкви з українським пізнім протестантизмом на народній основі, то можна відзначити, що якщо у першій половині XIX ст. ключову роль у міжконфесійно-обрядових конфліктах відігравало духовенство представлених у регіоні християнських спільнот, а не прості віряни, то з 1860-х рр., коли у регіоні починає зростати кількість протестантів-українців, конфлікт відбувався між православним духовенством та колишніми православними вірянами. Вчорашні православні

⁵⁸⁸ Опря І. А. Утиски адептів пізньопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 42.

⁵⁸⁹ Ясевич-Бородаевская В. Борьба за веру: Историко-бытовые очерки и обзор законодательства по старообрядчеству и сектантству в его последовательном развитии с приложением статей закона и высочайших указов. Санкт-Петербург, 1912. С. 38.

⁵⁹⁰ Опря І. А. Утиски адептів пізньопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 45.

могли публічно знищити предмети православного культу (щоправда, такі маніфестації відбувалися здебільшого на першому етапі розвитку народного протестантизму у 1860–1870-х рр.⁵⁹¹), а православне духовенство, прагнучи вберегти свою паству від переходу у «сектантство», вступало у публічну полеміку з протестантами. Поведінка решти місцевих православних вірян у цій ситуації, як зазначалося раніше, часто залежала від того, як місцевий священник налаштував їх по відношенню до «відступників».

Політика держави щодо протестантів – колишніх православних – у регіоні носила узагальнюючий характер, підтриманий православним духовенством. Держава визнавала, що є легальні протестанти-іноземці, натомість усіх українців, які залишили Православну церкву, – протестантами не визнавала, кваліфікуючи штундистами та сектантами, що було юридично закріплено згаданими документами 1894 р. та 1900 р., тим самим часто ігноруючи поділи та конфлікти навіть всередині самих протестантів. Такий самий погляд на протестантів-українців мало й православне духовенство аж до послаблень законодавства про свободу віросповідання 1905 р. Зокрема, місіонерський з'їзд у м. Казань в 1897 р. встановив одне найменування «штунда» для баптистів, євангельських християн, староштундистів та духовних штундистів⁵⁹².

Місіонерські з'їзди православного духовенства та єпархіальна преса кінця XIX ст. намагалися зобразити поширення протестантизму у народі шляхом відпадиння від Православної церкви після вивчення Біблії німецькою інтригою та результатом німецької пропаганди⁵⁹³. Це знайшло вираження навіть у назві протестантів. Сама назва українців-протестантів «штунда», яка походить від німецького слова «Stunde», що перекладається як година (година вивчення Біблії), використовувалася для асоціації з німцями. Водночас і тут відбувалися поступові зміни. Так, православна єпархіальна преса Правобережжя початку XX ст. вже пов'язувала розвиток протестантського руху зі США, звинувачуючи

⁵⁹¹ Історія релігії в Україні : в 10. / ред. А. Колодний, П. Яроцький. Київ : Світ знань, 2002. Т. 5 : Протестантизм в Україні. С. 318.

⁵⁹² Історія євангельських християн-баптистів в СССР. Москва : издание Всесоюзного совета євангельських християн-баптистів, 1989. С. 122.

⁵⁹³ Там само. С. 122.

«американських мільйонерів» та «наймитів ворогів Росії» у підриві православ'я в регіоні⁵⁹⁴.

Такі звинувачення були безпідставними, оскільки, хоча німці-протестанти, які проживали у регіоні, опосередковано і вплинули на український протестантизм тим, що познайомили з культурою читання і вивчення Біблії, а також хрестили кількох людей, то практично всю місіонерську роботу, організаційну діяльність, подальші хрещення українці здійснювали, за невеликим винятком, самостійно. Так само інституційно українські громади не мали підпорядкування німецьким. Таким чином, український штундистський рух, який переріс у баптизм, був самостійним явищем.

Разом із тим всередині самих протестантів мали місце конфлікти та розділення. Так, з 1874 р. український проповідник Г. Балабан, повернувшись з ув'язнення, започаткував у Київській губернії «духовний штундизм», який відрізнявся від решти народного протестантизму тим, що його послідовники вважали непотрібним хрещення у воді та причастя⁵⁹⁵. Зібравши тих, хто не приєднався до баптистів, він організував окрему громаду.

У кінці XIX – на початку XX ст. конфліктність по відношенню до євреїв у регіоні зростає, мали місце єврейські погроми, вмотивовані не тільки економічно та етнічно, а й релігійно. У них брало участь православне духовенство і миряни, а політика держави стала дестабілізуючим фактором, який лише посилював, а не згладжував конфлікти між представниками християнства та юдаїзму. А. Марголін, єврей-адвокат, який захищав підсудного юдея М. Бейліса на релігійно вмотивованому процесі про вбивство християнського хлопчика А. Ющинського, був позбавлений через це права на адвокатську практику, а ще раніше представники радикально налаштованих проправославних чорносотенних організацій розгромили йому квартиру⁵⁹⁶.

⁵⁹⁴ Фещенко И. Сектантские ухищрения. *Волынские епархиальные ведомости*. 1914. № 1. часть неофициальная. С. 7.

⁵⁹⁵ История евангельских христиан-баптистов в СССР. Москва : издание Всесоюзного совета евангельских христиан-баптистов, 1989. С.67.

⁵⁹⁶ Марголин А. Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина. Глава 1. Синагога. Русский язык. Украинская деревня. Погромы и их отражение в еврейской психике. URL: <https://mybook.ru/author/arnold->

Попри те, що після 1905 р. відбулося деяке урівнювання неправославних віросповідань і конфесій – було дозволено легально відпадати від православ'я без покарання, однак і надалі не були забезпечені можливості для задоволення релігійних потреб інших конфесійних та релігійних груп нарівні з православними. У деяких випадках держава сама створювала конфлікт. Так, один із польських авторів писав у 1907 р., що учням-католикам київських гімназій спочатку дозволялося не відвідувати молитву з православними учнями та православним священиком, а пізніше їх зобов'язали це робити під загрозою покарання⁵⁹⁷.

Із кінця ХІХ ст. й особливо на початку ХХ ст. Правобережжя продовжує бути місцем протистояння польського та російського націоналізму, де ключову роль поряд із мовою відігравала релігія – православ'я та римо-католицизм відповідно. Своєрідно склалася ситуація на Волині. Оскільки із трьох правобережних губерній ця територія була найближче до власне Польщі і тут проживала значна кількість поляків, міжконфесійне протистояння стає тут протистоянням міжетнічним. Із 400 тис. членів православної політичної організації «Союз русского народа», близько чверті були з Волині⁵⁹⁸. У етнічному розумінні члени організації вважали українців таким самим народом як і сербів, поляків, чехів, однак відносили його до православної російської нації, яка складається з кількох народів. Натомість ксенофобія по відношенню до євреїв та поляків призвела до загострення міжетнічних конфліктів.

Якщо говорити про відносини між станами – селянами та шляхтою, в яких одні були залежними від інших, то приналежність до різних конфесій була додатковим, але не основним мотивом для конфліктів. Відносини між римо-католицькими землевласниками та православними священиками переважно були складними⁵⁹⁹. Схожими були відносини і православним духовенством та

---

margolin/ukraina-i-politika-antanty-zapiski-evreya-i-

grazhd/read/?fbclid=IwAR1pjCRu5АНЕаха1hlcT0ЕХОGXAmHo1CNAJFcSzKP6-RYDsbKVbWK_NCqo0

⁵⁹⁷ Іваненко О. А. Просвітницька діяльність поляків Київської губернії на початку ХХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2016. Вип. 25. С. 171.

⁵⁹⁸ Федевич К., Федевич К. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ : Критика, 2017. С. 7.

⁵⁹⁹ Moon D. The inventory reform and Peasant Unrest in Right-Bank Ukraine 1847–1848. *The Slavonic and East European Review*, 2001. Vol. 79. № 4. P. 663.

селянами. Збереження плати за треби за рішенням держави, після спроби її відміни у 1842 р. у результаті запровадження зарплатні духовенству⁶⁰⁰, призвело у середині XIX – на початку XX ст. до падіння авторитету православного духовенства й полегшило процес відпадиння вірян від Православної церкви, створюючи внутрішній конфлікт між простими вірянами та духовенством.

Додатковим джерелом конфлікту між священиками та селянами стало залучення державою духовенства до пояснення й донесення на місця засад здійснюваних реформ. Так, місцевий православний священик мав пояснювати селянам зміст урядових земельних реформ 1847 та 1861 рр., які сприймалися селянами з пересторогою й недовірою. Селяни виливали свій гнів на священиків, звинувачуючи в тому, що останні не донесли всю правду про їхні права на землю, а також через те, що влада, крім плати за треби, змусила селян у 1840–1860-х рр. обробляти землі, якими вона наділила священиків. Це сприймалося як церковна панщина і сприяло наростанню невдоволення священиками з боку селян⁶⁰¹. Все це сприяло відчуженню селянства від духовенства й готувало сприятливий ґрунт для залучення селян до пізньопротестантських рухів, які почали поширюватися у регіоні з середини 1860-х рр.

Проблема плати за треби залишалася «каменем спотикання» для селян і на початку XX ст. та була сильним «козирем» для протестантів, які не вимагали від селян плати за обряди. У цьому контексті волинське православне духовенство на початку XX ст. зазначало, що під час публічних диспутів із протестантами, поки мова йде про догматичні питання, то перевага залишається на боці представника духовенства, який веде диспут. Натомість коли мова

---

⁶⁰⁰ Тацієнко В. Плата за треби як джерело прибутку православного парафіяльного духовенства Київської єпархії у XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 2(3). С. 106.

⁶⁰¹ Хитровська Ю. В. Відчуження українського правобережного селянства від Православної церкви у першій половині XIX ст. *Сторінки історії*. Київ, 2013. Вип. 35. С. 22.

заходить про грошову плату за здійснення обрядів, то перевага одразу переходить на бік протестантів – учасників диспуту⁶⁰².

Як уже зазначалося, до другої половини XIX ст. активним полем міжконфесійних конфліктів була полеміка між представниками різних конфесій та релігій, які проживали в регіоні. В агрописьменному суспільстві Правобережної України догматична необізнаність переважної більшості мирян різних конфесій, більшість з яких була селянами, та розмита релігійна ідентичність, побудована на обрядовості, не сприяли широкій догматичній полеміці, яка б охопила велику кількість людей.

Однак православне духовенство готували до полеміки з іншими конфесіями та релігіями на Правобережжі, як і в усій Російській імперії, ще у першій половині XIX ст. Зокрема, у Київській духовній академії вивчалися вчення інших конфесій та релігій у рамках предмета «Викривальне богослов`я». Обсяг вивчення «чужого» богослов`я свідчить про те, яку важливість надавали полеміці з тією чи іншою конфесією на момент викладання курсу. Перший курс із «Викривального богослов`я» був прочитаний у Київській академії в 1823 р.⁶⁰³. Завдяки курсу майбутні священики отримували загальні знання, необхідні для полеміки з «натуралістами», язичниками, юдеями, мусульманами, протестантами та католиками. Окремо дві лекції було присвячено вченню Римо-католицької церкви⁶⁰⁴.

Інша ситуація була з полемікою з представниками пізньопротестантських течій, кількість яких зросла у другій половині XIX ст. у зв`язку з німецькою колонізацією, з одного боку, та у зв`язку з поширенням штундо-баптизму, з іншого боку. Відповідно, у цей час зростає кількість годин на вивчення інших конфесій у курсах академії. Разом із тим за статутом духовних академій 1869 р., затвердженим імператором Олександром II, «Викривальне богослов`я» було перейменоване на порівняльне, чим було змінено його полемічні функції на порівняльні, не зобов`язуючи викладачів тепер «викривати» інші релігійні рухи

⁶⁰² Митрофан, архимандрит. Беседа. *Волинские епархиальные ведомости*. 1911. № 1. часть неофициальная. С. 12.

⁶⁰³ Бурега В. Вивчення протестантських конфесій в Київській духовній академії у XIX – на початку XX ст. *Богословские размышления*. 2016. № 17. С. 50.

⁶⁰⁴ Там само. с. 50.

та течії⁶⁰⁵. На цей момент курс вже фактично був історією неправославних релігійних течій.

Однак продовження відпадання вірян від православ'я, попри заборони, знову поставило на порядок денний питання необхідності міжконфесійної полеміки. Православні місіонерські з'їзди на початку ХХ ст. підняли питання полеміки вже не з духовенством, а з вірянами-штундистами, релігійність яких базувалася не на обрядовості, а на вченні. Православна церква була неготова до догматичної обізнаності рядових представників протестантизму, тому сприяла поширенню назви останніх як «раціоналістичних» сект, однак у публічній полеміці з ними часто терпіла поразку, у той час як на обрядовому рівні могла переконати уніатів, а пізніше католиків і старообрядців у правильності свого віровчення.

У цілому можна говорити про те, що, як полемічна підготовка православного духовенства у середині ХІХ ст., так і існування єпархіальних та благочинних місіонерів не виконали свого призначення. «Волинські єпархіальні відомості» на початку ХХ ст. прямо писали що єпархіальні місіонери, «гинуть від безділля»⁶⁰⁶.

Поширення протестантизму та католицизму православна преса Правобережжя початку ХХ ст. називала «поширенням зла», і якщо для досягнення місіонерських цілей по відношенню до протестантів Православна церква та православні братства видавали брошури та місіонерські листки, то для боротьби з «католицькою пропагандою» православним парафіяльним священикам навіть пропонувався до придбання православний протикатолицький катехізис⁶⁰⁷.

Крім полеміки з преставниками християнських конфесій, православне імперське духовенство через єпархіальну пресу формувало негативну громадську думку про євреїв. Так, «Київські єпархіальні відомості» у 1910 р. писали, що євреї намагаються вивчати християнське вчення і займати духовні

⁶⁰⁵ Бурега В. Вивчення протестантських конфесій в Київській духовній академії у ХІХ – на початку ХХ ст. *Богословские размышления*. 2016. № 17. С. 53.

⁶⁰⁶ Проєкт реформи духовной школы. *Волинские епархиальные ведомости*. 1906. № 1. часть неофициальная. С.8.

⁶⁰⁷ Православный противокатолический катехизис. *Православная Подолия*. 1912. № 1. С. 10.

посади, щоб руйнувати християнство⁶⁰⁸. Це саме видання публікувало про юдеїв відверто упереджені матеріали, наповнені емоційними оцінками. Наприклад, у 1912 р. опублікувало статтю про Галичину, говорячи, що там євреї панують над християнами, а євреї-чиновники приводять до присяги християн, поставивши хрест до пивної пляшки замість підставки⁶⁰⁹.

Як уже зазначалося, мешканці Правобережжя тривалий час мали розмиту конфесійну ідентичність, і тому на низовому рівні їх ставлення один до одного було доброзичливим. Це, своєю чергою, призводило до випадків співпраці представників різних конфесій і, навіть релігій, які проживали у регіоні. Це стосувалося, як християнських конфесій та їх відносин між собою, так і представників різних авраамічних релігій – юдеїв та християн. У першу чергу, варто згадати відносини Уніатської та Римо-католицької церков у першій половині ХІХ ст., які, маючи спільне підпорядкування Папі Римському, управлялися в імперії тривалий час одним центральним органом – Католицькою колегією в Петербурзі з уніатським департаментом у своєму складі і мали здебільшого неконфліктні з деякими винятками відносини, допомагаючи один одному у різних сферах.

Деякі юдеї, як і деякі православні, допомагали католикам у повстанні 1830–1831 рр. Це можна трактувати як приклад міжрелігійного порозуміння на ґрунті спільної політичної ідентичності та економічної співпраці на базі пам'яті про Річ Посполиту. Зокрема, юдеї м. Острог допомагали повстанцям-католикам друкувати літературу, за що їх навіть було покарано – друкарню закрили⁶¹⁰. Цей випадок є прикладом міжконфесійної взаємодії, оскільки юдеї не могли б здійснити допомоги повстанцям без згоди місцевого рабина, який керував кагалом. З іншого боку, цей випадок є підтвердженням того, що взаємини римо-католиків з юдеями були кращими, ніж взаємини православних з юдеями, оскільки Православна церква наслідувала державну політику дискримінації юдеїв.

⁶⁰⁸ Из иноепархиальной печати. *Киевские епархиальные ведомости*. 1910. № 1. часть неофициальная. С. 21.

⁶⁰⁹ Страдалицы за веру православную. *Киевские епархиальные ведомости*. 1912. № 1. часть неофициальная. С. 10.

⁶¹⁰ Острог – путівник. URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/ostrog-putvnik/>

Інший промовистий випадок стався у м. Кам'янці на Поділлі і був згаданий православними «Подільськими єпархіальними відомостями» у № 1 за 1865 р. У 1862 р. м. Кам'янець у результаті пожежі був пошкоджений дах місцевого кафедрального католицького костюлу. Римо-католицька громада міста організувала негайний збір коштів на ремонт будівлі. Збирачі пожертв на відновлення, у процесі збирання коштів, приходили до представників усіх віросповідань міста, навіть євреїв, і швидко зібрали необхідну суму та відновили будівлю⁶¹¹.

Попри неприязне ставлення до євреїв з боку православного духовенства, євреєм Шломою Гельманом був у 1860-х рр. укладений контракт і довірений будівельний підряд із відновлення огорожі православного цвинтаря у тому ж Кам'янці⁶¹². Такі випадки свідчать про те, що відносини між представниками різних віросповідань регіону могли тав низці випадків мали характер взаємовигідної співпраці. При регулярних виселеннях юдеїв і забороні їм мати місця поклоніння у населених пунктах, що часто мало місце у першій половині XIX ст., місцева влада нерідко саботувала виконання цих рішень. Так, наприклад, виконання указу про виселення євреїв з м. Києва, ухваленого у 1827 р., переносилося через те, що Київський військовий губернатор В. В. Левашов був противником цього рішення⁶¹³.

Віряни різних обрядів теж могли мати доброзичливі відносини, які, втім, були не постійними, а викликані ситуацією. Наприклад, напередодні польського повстання 1863–1864 рр., цілковито підтриманого Римо-католицькою церквою регіону, мали місце випадки братання між православними селянами та шляхтичами – римо-католиками на Волині, пов'язані з церковними таїнствами. Так, відставний капітан-католик Мазевський після хрещення дитини у с. Кириївка після здійснення таїнства цілу

⁶¹¹ Троицкий П. Православное братство при Каменецком кафедральном Свято-Иоанно-Предтеченском соборе. *Подольские епархиальные ведомости* 1865. № 1. часть вторая неофициальная. С. 12.

⁶¹² Там само. С. 17.

⁶¹³ Черепанов, А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Грогорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 142.

ніч пиячив із православними селянами й запевняв їх, що тепер всі між собою рівні⁶¹⁴.

Попри офіційну переважно антикатолицьку спрямованість державно-конфесійної політики на Правобережжі з 1830 до 1917 р., частина вищого православного духовенства продовжувала ставитися позитивно до католицької меншини регіону. Наприклад, київський православний митрополит у 1882–1891 рр. Платон, який був росіянином за національністю, подорожуючи по регіону, заходив до римо-католицьких костьолів і публічно молився у них⁶¹⁵. Таке ставлення православного митрополита до римо-католиків було пов'язане з повагою з боку духовенства до інституту релігії взагалі та із розумінням і демонстрацією того, що римо-католицизм, як і православ'я, є відгалуженням християнства.

Духовенство терпимих конфесій, зокрема Римо-католицької церкви, яке при висвяченні приносило присягу на вірність імператору, було помічником, а не супротивником держави у справах суспільного порядку й часто мало однакову оцінку суспільних подій із православним духовенством. У деяких випадках представники римо-католицького духовенства Правобережжя навіть ставали агентами жандармерії⁶¹⁶. Також у м. Житомирі під час революційних подій 1905–1907 рр. місцеве римо-католицьке духовенство, щоб зупинити участь місцевої католицької гімназійної молоді у революційних подіях та політичному терорі, ініціювало проведення реколекцій, які, за свідченням самого духовенства, були ефективними і зрештою змогли заспокоїти розбурхану молодь⁶¹⁷.

Це було пов'язано також і з тим, що консервативно налаштовані православні віряни регіону з огляду на соціалістичний тероризм кінця XIX – початку XX ст. в імперії були більш схильні до компромісів із римо-католицьким духовенством, заявляючи про більшу небезпеку соціалістів, ніж

⁶¹⁴Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків : Акта, 2011. С. 167.

⁶¹⁵Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 96.

⁶¹⁶Siedlecki E. «Futerek» na Ukrainie pod Złotopolem: (dzieje placówki niepodległościowej). Warszawa : Wydawnictwo Instytutu badania najnowszej historii Polski, 1937. S. 17.

⁶¹⁷Krynicka T. Książdz Andrzej Fedukowicz (1875–1925) – proboszcz parafii katedralnej w Żytomierzu na Ukrainie. *Studia Polonijne*, 2008. T. 29. S. 216.

римо-католиків, особливо під час революційних подій 1905–1907 рр. Так, консервативна промонархічна та проправославна газета «Киевлянин» 1 листопада 1906 р., висвітлюючи один з останніх терористичних актів, писала про те, що «єзуїти були невинними немовлятами порівняно з пекельною сектою, яка заливає кров`ю Росію»⁶¹⁸.

Ще однією зі сфер, якій була притаманна співпраця різних конфесій та релігій регіону, була освіта. У зв`язку з усе більшим поширенням освіти духовенство християнських конфесій брало участь у створенні навчальних закладів, в яких могли навчатися представники різних віросповідань регіону. Одним із прикладів такого навчального закладу була народна школа, заснована при православній Почаївській лаврі у 1897 р., яка розміщувалася на одному із поверхів монастирського готелю. У навчальному закладі в 1908 р. навчалось 95 дітей, з яких 85 було православними, а 10 – юдеями⁶¹⁹. Всі згадані приклади свідчать про те, що з кінця XVIII і до початку XX ст. релігійні спільноти регіону могли знайти спільну мову для порозуміння та не тільки конфліктувати, а і взаємовигідно співпрацювати між собою.

Висновки до розділу 3

Переважна більшість мешканців Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. мали розмиту релігійно-конфесійну ідентичність. При цьому межі трьох християнських конфесій регіону – римо-католиків, православних та уніатів (останніх офіційно до 1839 р.) не були чітко окресленими. У релігійній ідентичності та культурі мешканців регіону були присутні низка язичницьких елементів, обрядів і культів дохристиянського походження поряд із широко розповсюдженим взаємопроникненням елементів західної та східної християнських традицій. Освіта, якою керувало духовенство релігійних інституцій і яка могла прищепити конфесійну свідомість мешканцям регіону тривалий час була слабко розвинена і доступна тільки невеликому прошарку заможних мешканців краю. Такий стан освіти додатково сприяв підтриманню

⁶¹⁸ Київ, 31-го жовтня 1906 г. *Киевлянин*. 1906. № 302. С. 2.

⁶¹⁹ Булига О. Освітні заходи Почаївської лаври (40-і роки XIX ст. – початок 20-х років XX ст.). *Історія Релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів, 2017. Вип. 27. С. 283.

розмітої конфесійної свідомості та ідентичності серед населення Правобережжя.

Вже станом на 1796 р. Російська імперія виконала завдання по оправославленню регіону й досягненню кількості православних мешканців понад 50 %. Даний процес залежно від території носив як добровільний, так і примусовий характер. На Київщині та східному Поділлі оправославлення носило більш добровільний характер, а на Волині та Західному Поділлі – було примусовим. Оскільки держава до 1830-х рр. не сприймала католицизм як загрозу, чимало уніатів та православних здійснили конверсії або до Римо-католицької, або до Уніатської (у випадку православних із числа колишніх уніатів) церков. Зміна релігійної приналежності у низці випадків призводила до емоційних конфліктів на міжособистісному рівні.

Більшість міжконфесійних конфліктів у регіоні наприкінці XVIII – початку XX ст. відбувалися за майно та паству. Ці міжконфесійні конфлікти на Правобережжі здебільшого були інспіровані «згори» – духовенством та державною політикою, оскільки суспільство регіону впродовж більшої частини досліджуваного періоду носило агрописьменний характер, що характеризувався низьким рівнем освіченості селян та їх слабкою обізнаністю в догматичних питаннях. Значною мірою саме тому прості віряно переважно доброзичливо спілкувалися один з одним. У другій половині XIX – на початку XX ст. у регіоні стрімко поширюється пізній протестантизм на народній основі, характер конфлікту з яким у православ`я мав іншу природу – обізнаність протестантів із біблійним текстом і відкидання обрядів традиційної церкви робили неможливою аргументацію, побудовану на обрядах, а юридичне невизнання з боку держави спричинило закріплення за протестантами-українцями – колишніми православними негативних назв «штундисти» та «сектанти».

Попри те, що м

іжконфесійні відносини у регіоні впродовж досліджуваного періоду характеризувалися наявністю конфлікту між православною церквою, яка мала в цьому підтримку держави, та іншими релігійними спільнотами (як християнськими, так і не християнськими), все ж мали місце випадки

взаємовигідної співпраці їхніх представників між собою. Співпраця була спричинена конфесійною близькістю спільнот, як у випадку уніатів та римо-католиків, допомогою при нещасних випадках та економічною співпрацею, як у випадку з римо-католиками та юдеями, а також спільною небезпекою, як у випадку римо-католицького та православного духовенства на початку ХХ ст.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі вперше у вітчизняному науковому дискурсі здійснене комплексне релігієзнавче дослідження міжконфесійних відносин на Правобережній Україні під владою Російської імперії в 1793–1917 рр. В ході реалізації поставлених дослідницьких завдань, отримано такі основні висновки:

1. Історіографію міжконфесійних відносин на Правобережній Україні до певної міри можна умовно розділити на три основні періоди: дорадянський, радянський та сучасний. Кожен із цих періодів має свою специфіку, яка знайшла відображення в основних методологічних підходах авторів. Окремо слід виділити зарубіжні історіографії проблеми та праці дослідників, написані в еміграції.

У дорадянський період велика частина праць, що вийшла в Російській імперії, носила апологетичний характер по відношенню до державної політики у сфері міжконфесійних відносин. Проте деякі дослідники цього періоду (М. Драгоманов, Ясевич-Бородаєвська) критикували державну політику, вказуючи на самотність релігійного самовизначення мешканців Правобережної України та руйнівні наслідки політики держави для усталеної століттями практики міжконфесійних відносин у регіоні.

Історіографія радянського періоду характеризувалася негативним ставленням до інституту релігії, який розглядався через призму марксизму у рамках формаційного підходу. Серед праць цього періоду найбільшу цінність має колективна робота «Історія євангельських християн-баптистів в СРСР» видана в період гласності.

Українські дослідники та громадські діячі в еміграції більш виважено й неупереджено підходили до характеристики релігійних спільнот та міжконфесійних відносин. Це пояснюється відсутністю будь-якого тиску чи опосередкованого впливу державних та інших інститутів на їхні дослідження. Водночас і ці праці вимагають критичного ставлення, оскільки автори мали власні уподобання, які простежуються в їхніх роботах. Яскравим прикладом є В. Липинський, який демонстрував у своїх працях рівне ставлення до православ'я та католицизму, однак негативне до протестантизму.

Сучасна історіографія певною мірою умовно також поділяється на українську й зарубіжну. Найбільше праць, в яких піднімалася проблема міжконфесійних відносин у досліджуваному регіоні, було створено за останні два десятиліття, оскільки у 1990-і рр. бракувало узагальнюючих праць з історії релігії в Україні, хоча низку фактів з історії міжконфесійних відносин піднімали такі вчені, як О. Крижанівський, Г. Надтока та інші. Серед сучасних українських вчених місце Православної церкви у міжконфесійних відносинах у регіоні вивчали такі дослідники, як Г. Святненко, С. Кривошея та ін. Уніатську церкву, її відносини з православною церквою досліджували В. Лось, Р. Шеретюк, І. Шостак, Н. Стоколос, Б. Хіхліч та інші вчені. Місце Римо-католицької церкви у міжконфесійних відносинах висвітлювали О. Баковецька, О. Буравський, Е. Зваричук. Низка дослідників досліджувала релігійні меншини регіону: С. Таранець – старообрядців, М. Якубович – мусульман, Н. Щербак – юдеїв, В. Шабаровський – караїмів. Окремі вчені розкрили деякі аспекти міжконфесійних відносин. Так, міжконфесійні конфесії досліджував С. Голій, релігійну політику – С. Жилюк, законодавче забезпечення – І. Мищак.

Більшість українських дослідників сходиться на тому, що політика Російської імперії руйнувала усталену за тривалий час модель міжконфесійних відносин у регіоні. Низка сучасних українських релігієзнавців – Л. Филипович, І. Панчук, І. Горохолінська, В. Єленський, В. Бондаренко – на основі історичних даних досліджують питання міжконфесійних відносин у сучасній Україні.

Зарубіжна історіографія представлена передусім роботами російських і польських дослідників, у центрі уваги перших – переважно загальні питання державної політики у сфері міжконфесійних відносин та питання історії Російської Православної церкви, тоді як польська історіографія є здебільшого католицькоорієнтованою. Американські вчені П. Верт, Б. Скіннер, французький дослідник Д. Бовуа та японський К. Мацузато – розглядають у своїх працях регіон як місце протистояння Римо-католицької та Російської православної церков. На відміну від українських, російських та польських вчених, їхні праці

є особливо цінними, оскільки вони відображають погляд на міжконфесійні відносини зі сторони.

Попри те, що українська сучасна історіографія порівняно з іноземною представлена більш широко, згадані дослідники вивчали або якусь одну релігійну спільноту в масштабах регіону, або територіально чи хронологічно їх дослідження охоплювали не весь регіон/не весь період перебування Правобережжя під владою Російської імперії. Також на сьогодні немає жодного комплексного дисертаційного дослідження, присвяченого міжконфесійним відносинам на Правобережній Україні в 1793–1917 рр.

2. Використані в роботі джерела класифіковано відповідно до критеріїв сучасного джерелознавства. Їх можна поділити на такі види: 1) офіційні акти та інші нормативно-розпорядчі документи державних установ; статuti та інші офіційні документи релігійних організацій; 2) статистичні й довідкові матеріали; 3) джерела особового походження; 4) богословські праці; 5) матеріали періодичної преси. Офіційні акти, своєю чергою, поділяються на нормативні і виконавчі, перші з них проголошують правові норми, а другі свідчать про їх виконання чи невиконання. Серед перших важливими для нашого дослідження є «Повне зібрання законів Російської імперії» та «Зведення законів Російської імперії», які кодифікували права та обов'язки конфесій регіону. Друга група представлена архівними документами, які висвітлюють специфіку реалізації правових норм, проголошених у першій групі юридичних актів. У роботі використана низка матеріалів, створених ще в досліджуваний період, які містять цінну інформацію щодо міжконфесійних відносин у регіоні. У роботі проаналізовано джерела особового походження – щоденники, записки мандрівників, мемуари тощо, частина з яких створена землевласниками регіону, представниками привілейованих верств та духовенством окремих конфесій Правобережної України. До богословських праць, використаних у роботі, відносяться пастирські листи вищих ієрархів Російської православної та Римокатолицької церков, які певною мірою визначали ставлення християнських конфесій регіону одна до одної. Надзвичайно репрезентативним джерелом для дослідження послужила преса – як світська, що містить низку фактів щодо

конфесійного світогляду та конфесій регіону, так і конфесійна – єпархіальні православні «Відомості», протестантські та католицькі газети, які друкували актуальні історичні, полемічні, та інші матеріали. Останні дають загалом цілісну картину ставлення представників окремих конфесій регіону один до одного.

3. Міжконфесійні відносини розглядаються у рамках низки методологічних парадигм. Основними богословськими парадигмами міжконфесійних відносин є екуменізм та еклезіологічний сотеріологічний ексклюзивізм. Класичними соціологічними теоріями щодо типології релігійних організацій є теорія «церква-секта» М. Вебера та Е. Трьольча, а також «деномінаціалізм» Р. Нібура. Однак ці методологічні підходи враховують головним чином реалії релігійно-конфесійного життя західних країн, є «ідеальними типами», а тому можуть бути застосованими щодо конфесійного життя досліджуваного регіону лише частково, так само як і теорія секуляризації П. Бергера. І підрозділ II розділу нашої роботи висвітлює процес дискримінації, здійснюваної державою щодо неправославних мешканців регіону, частково з позицій теорії соціального капіталу П. Бурдьє, у рамках якої нищення культурних товарів некатолицьких віросповідань – культових споруд і предметів – розглядається як нищення державою соціального капіталу неправославних релігійних спільнот регіону. У 2 підрозділі II розділу застосована теорія соціального дисциплінування, розроблена німецьким дослідником Г. Острайхом, яка пояснює формування «програмованого» ставлення представників одних релігійних спільнот регіону до інших. У 1 підрозділі III розділу, присвяченому релігійно-конфесійним відносинам, використано теоретичні міркування американського соціолога Р. Брубейкера щодо релігії і мови, які він називає структурами влади, що використовуються для будівництва групових ідентичностей. Міжконфесійні конфлікти у 3 підрозділі III розділу розглянуті у рамках теорії агрописьменного суспільства англійського філософа та соціального антрополога Е. Геллнера, за якою освіта була бар'єром, що відділяв землевласників від селян і впливав на характер їхньої релігійності та, відповідно, на конфліктність. Важливу роль у

дослідженні відіграє «практична методологія», про яку говорить Е. Доманська, тобто та, яка твориться на основі наявних дослідних даних. Робота ґрунтується на принципах загальнонаукового і спеціального наукового аналізу, а також принципах академічного релігієзнавства, розроблених вітчизняними вченими, – позаконфесійності, історичності, об'єктивності, релігієзнавчої компаративістики.

4. Упродовж кінця XVIII – початку XX ст. політика Російської імперії по відношенню до релігійних спільнот Правобережної України носила характер послідовної дискримінації на користь панівної Православної церкви. Через те, що на момент анексії кількісно, економічно та ресурсно в цілому Уніатська та Римо-католицька церкви в регіоні переважали місцеву православну, ця політика була спрямована на те, щоб вирівняти її статус порівняно з іншими релігійними спільнотами регіону. Політика дискримінації неправославних носила послідовний, одновекторний характер упродовж усього періоду російського правління, що тривав з 1793 до 1917 р., спрямований на посилення православ'я та послаблення інших релігійних спільнот Правобережної України.

Представники неправославних релігійних спільнот регіону дискримінувалися у таких сферах: земельні відносини, торгівля, свобода пересування та проживання, освіта, будівництво та ремонт культових споруд, шлюбно-сімейні відносини, працевлаштування та спілкування представників різних конфесій і релігій. Хоча кількісні та якісні зміни на користь Російської Православної церкви відбувалися повільно, вони, завдяки обмеженням у згаданих сферах, були практично незворотними, призвівши до того, що у регіоні була ліквідована Уніатська церква, закриті майже всі римо-католицькі монастирі, ліквідована система освіти, створена зусиллями церков західнохристиянської традиції, а польські парафіяльні школи для католиків були змушені функціонувати підпільно під постійною загрозою викриття та покарання. У такий спосіб Російська імперія нищила культурний капітал неправославних релігійних спільнот, намагаючись зменшити їх вплив у регіоні. Водночас поступово Російська Православна церква регіону була наповнена освітніми, економічними та матеріальними ресурсами, які завдяки послідовній

підтримці держави забезпечили їй перевагу над конкурентами у згаданих сферах. Незважаючи на це, тривалий час через взаємосуперечливість соціальної та релігійної політики православні миряни-селяни були найбезправнішою групою мешканців регіону.

5. Головним способом організації конфесійного життя у регіоні було державне конфесійне будівництво «згори». У його процесі всі релігійні спільноти – як старі, так і ті, що виникли вже під час російського правління, – були «вписані» в триступеневу ієрархію релігійних організацій, яка складалася з панівної Російської Православної церкви, терпимих та нетерпимих релігійних організацій. Відповідно, державна політика полягала у встановленні ефективного контролю над духовенством всіх релігійних спільнот, представлених у регіоні. Шляхом позбавлення власної економічної незалежності духовенство релігійних спільнот регіону було поставлене в залежність від держави, яка, взявши його на грошове утримання, поставила таким чином під свій контроль. Зазначена політика була успішною щодо духовенства християнських спільнот регіону, однак провалилася щодо юдейської релігійної громади, яка з недовірою ставилася до християнської держави.

Соціальне дисциплінування – прищеплення та виховання «програмованого» ставлення представників різних конфесій Правобережжя один до одного за допомогою різноманітних соціальних інститутів та інструментів, було політикою Російської держави щодо широких мас регіону. Соціальне дисциплінування Православної церкви, розпочате згори силами Російської держави та спрямоване на відмежування останньої від уніатів і римо-католиків регіону, з якими православні мали низку спільних обрядових рис через тривале співжиття, спровокувало соціальне дисциплінування власних мирян з боку уніатського та римо-католицького духовенства. З кінця XVIII ст. і до 1860-х рр. у виробленні ставлення один до одного велику роль відігравала особистість представника духовенства, який взаємодіяв із вірянами релігійної спільноти, прищеплюючи їм ставлення до представників інших релігійно-конфесійних спільнот регіону, а з 1860-х рр. і до початку XX ст. все більшу

роль у соціальному дисциплінуванні духовенства і мирян відігравали сучасні інструменти впливу на суспільну думку – книговидавництво, преса й освіта. Одним з аспектів соціального дисциплінування було вироблення негативного ставлення до протестантів – колишніх православних, яке мало довготривалі наслідки, вплинувши навіть на світогляд не пройнятих симпатією до Російської імперії представників українського національного руху.

6. Релігійно-конфесійна ідентичність більшості мешканців Правобережжя кінця XVIII – початку XX ст. носила розмитий характер – межі трьох християнських конфесій регіону – уніатів (офіційно до 1839 р.), римо-католиків та православних – не були чітко визначеними. Окрім взаємопроникнення елементів західної та східної традицій у релігійній ідентичності та культурі великої кількості мешканців регіону були присутні низка язичницьких елементів, обрядів і культів дохристиянського походження. Тривалий час освіта, керована представниками духовенства релігійних інституцій регіону, яка могла прищепити конфесійну свідомість мешканцям краю, була слабо розвинена й доступна вузькому прошарку заможних осіб, що додатково сприяло підтриманню стану розмитої конфесійної свідомості та ідентичності серед населення Правобережжя. Юдеї, татари-мусульмани та караїми поєднували національну та релігійну ідентичності, що, на відміну від християнських конфесій регіону, робило їхні релігійні спільноти замкнутішими, а ідентичність – чіткіше вираженою. Старообрядці регіону, які майже виключно були росіянами, теж мали чітко виражену ідентичність, будучи відмежованими від української більшості регіону не тільки на обрядовому рівні, а й мовно-етнічно. Протестанти, представлені в регіоні іноземними колоністами та українцями, мали різний характер ідентичності. У протестантів-іноземців вона була етнорелігійною і чіткішою, а в протестантів-українців до початку XX ст. – нестійкою.

7. Російська імперія виконала завдання по опрацюванню регіону й досягненню кількості православних мешканців понад 50 % дуже швидко – вже станом на 1796 р. Цей процес залежно від території носив як добровільний, так і примусовий характер. На Волині та Західному Поділлі опрацювання було

примусовим, а на Київщині та східному Поділлі – носило більш добровільний характер. Оскільки держава до 1830-х рр. не сприймала католицизм як загрозу, чимало уніатів та православних здійснили конверсії або до Римо-католицької, або до Уніатської (у випадку православних із числа колишніх уніатів) церков. Весь час перебування регіону у складі імперії умовно можна розділити на п'ять підперіодів щодо умов конверсій: перший – 1793–1796 рр. – період масових пітримуваних державою наверх уніатів у православ'я; другий – з кінця 1790-х і до початку 1830-х рр. – повернення/наверх частини православних до уніатства і католицизму; третій – після 1830–1831 і до початку 1860 рр. – ліквідація Уніатської церкви та наверх частини римо-католиків до православ'я; четвертий – з початку 1860-х – до початку ХХ ст. – поширення пізнього протестантизму серед українців як результат їх нелегального відпадня від Православної церкви; п'ятий – 1905–1917 рр. – легальне масове відпадня від Російської Православної церкви при одночасному успішному наверх до панівного віросповідання старообрядців, мусульман та представників містичного угруповання хлістів. Найсильніший тиск держави був спрямований до 1840 р. проти уніатів, а з 1840 р. – проти римо-католиків. Попри офіційно декларований антисемітизм кількість юдеїв у регіоні, які наверхалися у християнство, була невеликою, і тому з середини ХІХ ст. загальна кількість юдеїв перевищила кількість римо-католиків.

8. Оскільки суспільство регіону впродовж більшої частини досліджуваного періоду носило агрописьменний характер, що характеризувався низьким рівнем освіченості селян та їх слабкою обізнаністю в догматичних питаннях, більшість міжконфесійних конфліктів на Правобережжі кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. була інспірована «згори» – духовенством та державною політикою. Значною мірою саме тому прості віряни переважно доброзичливо спілкувалися один з одним. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. у регіоні стрімко поширюється пізній протестантизм, характер конфлікту з яким у православ'я мав іншу природу – обізнаність протестантів із біблійним текстом і відкидання обрядів традиційної церкви ускладнювали аргументацію, побудовану на обрядах. Водночас юридичне невизнання з боку держави

спричинило закріплення за протестантами-українцями – колишніми православними – негативних назв «штундисти» та «сектанти».

Хоча міжконфесійні відносини у регіоні впродовж досліджуваного періоду характеризувалися наявністю конфлікту між Російською православною церквою, яка мала в цьому підтримку держави, та іншими релігійними спільнотами (як християнськими, так і не християнськими), все ж мали місце випадки взаємовигідної співпраці їхніх представників між собою. Така співпраця базувалася на основі конфесійної близькості спільнот (як у випадку уніатів та римо-католиків), допомоги при нещасних випадках та економічної співпраці (як у випадку з римо-католиками та юдеями), а також на основі спільної небезпеки (як у випадку римо-католицького та православного духовенства на початку ХХ ст.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Авдєєва О. С. Міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2016. 301 с.
2. Агад Га-ам в селі Гопчиця. Село Гопчиця і панський будинок (Глава 1). URL: <http://hopchytsya.com.ua/ahad-ha-am-hopchytsya-1/>
3. Айвазов И. Церковная дисциплина о отношении к сектантам. *Миссионерское обозрение*. 1907. № 1. С. 73–86.
4. Альошина О. Діяльність Житомирського Володимиро–Василівського братства у Волинській губернії у другій половині XIX ст. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів, 2017. вип. 27. С. 230–237.
5. Амбарциумов И. В. Полемика о свободе совести в русской светской и церковной печати в конце 1904 – первой половине 1905 года. *Христианское чтение*. 2010. № 2 (33). С. 120–144.
6. Андрусишин Б. І., Бондаренко В. Д. Державно-церковні відносини. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 387 с.
7. Антоний, архиепископ. Пастырская беседа I-я. *Волинские епархиальные ведомости*. 1908. № 1. часть неофициальная. С. 1–8.
8. Баженова С. Е. Суспільно-економічний і політичний стан польської меншини Правобережної України в період українського національного відродження. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2010. Вип. 18. С. 38–44.
9. Баковецька О. Зміни інституційних основ РКЦ доби реформ і контрреформ другої половини XIX століття. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки*. 2018. № 2. С. 12–18.
10. Баковецька О. М. Римо–католицька церква в Україні в кінці XVIII–XIX столітті: монографія. Миколаїв : Іліон, 2015. 360 с.

11. Баковецька О. О. Вплив польського повстання 1830–1831 рр. на положення Римо-католицької церкви в Україні. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2012. Вип. 6. С. 13–22.
12. Баляс І. А. Роль уніатського кліру в суспільно-політичному житті Волинської губернії в першій третині ХІХ ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2013. Вип. 35. С. 46–50.
13. Баляс І. Міжконфесійне протистояння православного, уніатського та католицького духовенства волинської губернії на основі «Волынских епархиальных ведомостей». *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки*. Київ, 2012. Вип. 9. С. 183–187.
14. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (ХVІІІ – ХІХ ст.). Тернопіль : Видавництво Астон, 2016. 392 с.
15. Беседи пастыря с народом на местном языке. *Православная Подолия*. 1906. № 1. С. 70–80.
16. Биюшкина Н. И. Законодательные меры правительства Российской империи в отношении религиозных сект (март 1881–1894 гг.). *Вестник СГУТиКД*. 2011. № 1 (15). С. 135–139.
17. Білик В. А. Участь греко-уніатських ієрархів у ліквідації унійної церкви в Російській імперії в 30-х рр. ХІХ ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2014. № 7. С. 25–30.
18. Білик В. А. Урегулювання правового становища василіанських монастирів у Правобережній Україні наприкінці ХVІІІ — у 30-х рр. ХІХ ст. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2011. № 23. С. 38–43.
19. Білик В. Врегулювання правового становища греко-уніатської церкви у Правобережній Україні в кінці ХVІІІ – першій чверті ХІХ. ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство. Острог, 2010. Вип. 2. С. 11–24.

20. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римо-католицька єпархія : Історичний нарис. Житомир, 2000. 314 с.
21. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ : Критика, 1998. 334 с.
22. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. Київ : Кальварія, 2007. 299 с.
23. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ : ІНТЕЛ, 1996. 421 с.
24. Богачевская И. В. Религиозный дискурс как объект философско-религиоведческой рефлексии. *Культура народов Причерноморья*. Симферополь, 2006. Вып. 74. С. 210–215.
25. Богуцька А. Л. Етнонаціональний та етнодемографічний розвиток Правобережної України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. Кам'янець-Подільський, 2017. 255 с.
26. Бойко Б. Є., Жилюк С. І. Релігійна політика царизму на Волині (1793 – 1917 рр.) : монографія. Острог : Національний університет «Острозька академія», 2010. 228 с.
27. Бондаренко В. Д. Міжконфесійний конфлікт на Україні: витоки, стан і шляхи подолання. *Людина і світ*. 1991. № 3. С. 2–10.
28. Брилев Д. В. Суфизм в Криму под властью Российской империи. *Религиоведческие исследования*. 2016. № 2. С. 61–86.
29. Булига О. Освітні заходи Почаївської лаври (40-і роки XIX ст. – початок 20-х років XX ст.). *Історія Релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів, 2017. Вип. 27. С. 279–287.
30. Буравський О. А. Римо-Католицька Церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2011. Вип. 47 (5). С. 5–11.
31. Буравський О. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир, 2004. 168 с.

32. Буравський О. Римо-католицька церква в контексті міжконфесійних відносин на Правобережній Україні в другій половині XIX ст. *Українське релігієзнавство*. Київ, 2010. № 55. С. 63–70.
33. Буравський О. Римо-католицька церква у міжконфесійних відносинах на Правобережній Україні: історія і сучасний стан. *Українське релігієзнавство*. 2013. № 66. С. 181–189.
34. Буравський О. Римо-католицьке духовенство Правобережної України в польському національно-визвольному русі. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 53. С. 134–142.
35. Бурдін М. Ю. Католицьке та уніатське землеволодіння в умовах інкорпорації Правобережної України до складу Російської імперії. *Прикарпатський юридичний вісник*. Одеса, 2017. Вип. 5. С. 6–10.
36. Бурдьє П. Форми капітала. URL: <http://bourdieu.name/bourdieu-forms-of-capital>
37. Бурега В. Вивчення протестантських конфесій в Київській духовній академії у XIX – на початку XX ст. *Богословские размышления*. 2016. № 17. С. 47–56.
38. Бурега В. Викривальне богослов'я у Київській духовній академії: завдання та змістовне наповнення лекційних курсів (1823–1869 рр.). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. Київ, 2019. Том 4. С. 17–29.
39. Бутович К. Из приходской жизни в с. Бурковцах Таращанского уезда. *Киевские епархиальные ведомости*. 1911. № 1-2. часть неофициальная. С. 36–38.
40. Бучковський О. Сторінки історії: ікона Матері Божої Тиврівської. URL: <https://kmc.media/2020/08/22/storinky-istoriyi-ikona-materi-bozhoyi-tyvrivskoyi.html>
41. В предверии нового года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1908. № 1. часть неофициальная. С. 10–13.
42. В предверии нового года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1908. № 1. С. 10–13.

43. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ : Наш Формат, 2018. 216 с.
44. Великий А. Г. З Літопису християнської України : церковно-історичні радіолекції з Ватикану. Т. VII : XVIII–XIX ст. Рим : Вид-во ОО Василян, 1979. 279 с.
45. Вендланд А. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією та Росією, 1848–1915. Львів : Літопис, 2015. 688 с.
46. Верт П. Трудный путь к католицизму. Вероисповедная принадлежность и гражданское состояние после 1905 года. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*. Vilnius, 2005. Т. 26. С. 448–475.
47. Вибе И. Н. Вероисповедная политика самодержавия в Западном крае : 1830–1855 : дисс. ... канд. ист. наук : 07.00.02. Санкт-Петербург, 2009. 231 с.
48. Вибе И. Судебные дела о смене веры для изучения этноконфессиональной политики самодержавия в Западном крае (1830–1855 гг.). *Наукові Записки Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України*. Київ, 2009. Т. 1. Кн. 19. С. 454–473.
49. Виссарион, архимандрит. Проект реформы духовной школы. *Волынские епархиальные ведомости*. 1906. № 1-2. часть неофициальная. С. 1–10.
50. Вища духовна семінарія пресвятого серця Ісуса. Історична довідка. URL: <https://kzd.org.ua/vds-presvyatogo-sercyu-isusa>
51. Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба. Санкт-Петербург : Тип. Деп. Ген.штаба, 1850. Т. 10 : Юго-Западные губернии : ч. 3 : Волынская губерния. 246 с.
52. Высочайше утвержденное 9 декабря 1804 года Положение. О устройстве Евреев. URL: <https://archive.jewishagency.org/ru/jewish-history/content/22935#4>
53. Гавриленко О. Правова політика Російської Імперії щодо римо-католицької церкви в українських губерніях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*, 2019. № 28. С. 19–25.

54. Гайдай О. У сутінках зникаючого світу: родинні спогади про долю поляків на Поділлі у 1917-1919. URL: <https://uamoderna.com/md/haidai-family-memories>
55. Гаухман М. В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914 рр.): чотири національні проекти в одному політичному просторі. *Дриновський збірник*. Харків, 2011. Т. IV. С. 141–150.
56. Гаюк С. Полоцький «Акт возз'єднання» уніатів з православною церквою. *Збірник на пошану проф. д-ра Ол. Оглоблина*. Нью-Йорк, 1977. С. 210–219.
57. Геллнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. Київ : Таксон, 2003. 300 с.
58. Гессен Ю. И. История еврейского народа в России: в 2 т. Т. II. Ленинград : Тип. Ленингр. Губпрофсовета, 1927. 234 с.
59. Голий Р. В. Конфессиональные конверсии греко-католиков во второй четверти XIX в. (На примере Волынской губернии). *Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина*. 2014. № 2. С. 107–113.
60. Голий Р. «Відомості про відступників» як історичне джерело конфесійних конверсій у 30-і роки XIX ст. (на прикладі Волинської губернії). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2013. № 21. С. 127–133.
61. Голий Р. В. Конверсія уніатських храмів у Волинській губернії (на прикладі сільських приходів Дубенського повіту). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. Острог, 2013. Вип. 8. С. 49–60.
62. Горохолінська І., Яремчук А. Стратегії розв'язання міжконфесійних конфліктів в Україні (на прикладі Хмельницької області). Міжконфесійні конфлікти у транскордонних регіонах: історична ретроспектива та виклики сучасності. Толерантність в історичному і міжкультурному вимірах : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 13–14 жовт. 2016). Чернівці, 2016. С. 96–103.
63. Громакова Н. Ю. «Боротьба за душі»: польсько-російське протистояння в освітній сфері у другій половині XIX – на початку XX ст. *Дриновський збірник*. Харків, 2019. Т. XI. С. 270–276.

64. Грукач В. О. Інститут генерал–губернаторства у Правобережній Україні: правові засади та особливості функціонування (1832–1914 рр.). дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 220 с.
65. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. *Твори: у 50 т. Т.23.* Львів : Світ, 2014. С. 455–582.
66. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект. Харків : Акта, 2011. 472 с.
67. Дело о цензурном просмотре книг на еврейском языке, задержанных пограничной стражей в районе Гусятинской таможи при переноске их через границу контрабандным путем. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 293. оп. 1. спр. 235. арк. 2.
68. Дело о цензурном просмотре книг на еврейском языке, задержанных пограничной стражей в м. Сатанове Волынской губ. при переноске их через границу контрабандным путем. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 293. оп. 1. спр. 234. арк. 2.
69. Дело по жалобе помещика Михайловского о том, что в выстроенной им каплице в деревне Юстиновке запрещено богослужение. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 533. оп. 1. спр. 930. арк. 1, 3.
70. Дело по рапорту Махновского Д. правления с донесением о совратившемся шляхтиче Михаиле Каминском с грекороссийской в римскокатолическую веру. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 127. оп. 343. спр. 47. арк. 1, 5.
71. Дело по рапорту Махновского духовного правления с донесений о совратившемся крестьянине села Козятина Якове Гусаре от православного в римскокатолическое исповедание. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 127. оп. 343. спр. 29. арк. 1.
72. Дело по требованию киевского Магистрата о увещании совратившейся из православия в католицизм, крестьянку Чумакову. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 127. оп. 41. спр. 95. арк. 1, 1 зв., 2.

73. Долгоруков И. Путешествие в Киев в 1817 году, соч. кн. Ивана Михайловича Долгорукого. Москва : Чтения в Обществе истории и древностей Российских, 1870. 208 с.
74. Долгоруков И. Славны бубны за горами или путешествие мое коекуда 1810 года. Москва : Издание императорскаго Общества Истории и Древностей Российских при Московском университете, 1870. 355 с.
75. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле. Київ : Ніка-Центр, 2012. 264 с.
76. Доценко В. О., Шевченко А. Є. Правове становище єврейської громади Російської імперії в період царювання Миколи I 1825–1855 рр. *Європейські перспективи*. 2015. № 7. С. 9–12.
77. Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае. *Вестник Европы*. 1875. № 7. С. 133–179.
78. Драгоманов М. С. Автобіографія. Київ: Військова друкарня «Герольд», 1917. 59 с.
79. Дребот В. Етнонаціональна характеристика німців Правобережної України за даними перепису 1897 р. VI Волинська історико-краєзнавча конференція : матеріали (Житомир, 15–16 лист. 2013). Житомир, 2013. С. 233–237.
80. Духовное просвещение на Волыни в первые годы по воссоединении. *Волинские епархиальные ведомости*. 1913. № 1-2. С. 12–13.
81. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ ст. Львів : Видавництво УКУ, 2013. 488 с.
82. Єремєєв П. Соціальне дисциплінування як фактор посилення сектантських рис у релігійних спільнотах (на прикладі старообрядницьких общин Харківщини ХІХ – початку ХХ ст.). *Історія релігій в Україні : Науковий збірник*, 2016. № 26. С. 388–398.
83. Єсюнін С. Сторінки історії Православної церкви у місті Хмельницькому: храм Різдва Богородиці. URL: <https://khm.gov.ua/uk/content/storinky-istoriyi-pravoslavnoyi-cerkvy-u-misti-hmelnyckomu-hram-rizdva-bogorodyci>

84. Желізняк В. М. Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01. Тернопіль, 2013. 242 с.
85. Зваричук Е. О. Особливості державно-правової політики російського самодержавства щодо римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія.* 2009. Вип. 16. С. 29–33.
86. Зінченко А. Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. *Український історичний журнал.* 1991. № 1. С. 36–45.
87. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. Київ : Либідь, 1994. 177 с.
88. Зноско К. Исторический очерк церковной унии. Ее происхождение и характер. Москва, 1993. 240 с.
89. Из иноепархиальной печати. *Киевские епархиальные ведомости.* 1910. № 1. часть неофициальная. С. 19–22.
90. Из обозрения духовных журналов. *Волинские епархиальные ведомости.* 1912. № 1. С. 15–16.
91. Из письма к редактору. *Волинские епархиальные ведомости.* 1909. № 1. С. 33–34.
92. Из церковной жизни епархии. *Волинские епархиальные ведомости.* 1908. № 1. С. 17.
93. Историко-статистическое описание местечка Сатанова Проскуровского уезда Подольской губернии и находящегося близ него Свято-Троицкого Заштатного Монастыря, составлено из сведений, доставленных Священником М. Орловским. *Подольские епархиальные ведомости.* 1862. №2. часть неофициальная. С. 47–56.

94. Историческое обозрение городов Киевской губернии с их окрестностями. Город Канев. *Киевские губернские ведомости*. 1846. № 3. часть неофициальная. С. 17–19.
95. История евангельських християн-баптистов в СССР. Москва : издание Всесоюзного совета евангельських християн-баптистов, 1989. 623 с.
96. Іваненко О. А. Просвітницька діяльність поляків Київської губернії на початку ХХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2016. Вип. 25. С. 167–185.
97. Іваненко О. Просвітницька діяльність поляків Київської губернії на початку ХХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2016. Вип. 25. С. 166–185.
98. Іслам як традиційна релігія Волині: Ювківці. URL: <https://islam.in.ua/ua/islamoznavstvo/islam-yak-tradyciyna-religiya-volyni-yuvkivci>
99. Історія релігії в Україні : в 10 т. / ред. А. Колодний, П. Яроцький. Київ : Світ знань, 2002. Т. 5 : Протестантизм в Україні. 424 с.
100. Історія релігії в Україні : в 10 т. / ред. А. Колодний, П. Яроцький. Київ : Світ знань, 2001. Т. 4 : Католицизм. 598 с.
101. Історія християнства. Курс лекцій. Київ : Либідь, 1999. 352 с.
102. Історія Православної церкви в Україні : збірка наукових праць. Київ: Четверта хвиля, 1997. 292 с.
103. Казьмирчук М. Г. Росіяни в соціально-економічному розвитку Київської губернії 1861–1917 рр. *Сумська старовина*. 2013. № 40. С. 36–42.
104. Казьмирчук М. Німецькі поселенці у Київській губернії 1861–1917 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 73. С. 10–12. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_73_5
105. Казьмирчук М. Поляки в соціально економічному житті Київської губернії (1861–1917 рр.). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки*. Кіровоград, 2013. Вип 18. С. 213–220.

106. Калач В. Форми та рівні релігійної ідентичності: теоретико-методологічний аналіз. *Українська полоністика*. Житомир, 2018. Вип. 15. С. 31–40.
107. Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії в 1525–1580 рр. Харків : НУЦЗУ, 2017. 251 с.
108. Карташѐв А. В. Очерки по истории русской церкви. Том 1. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Anton_Kartashev/ocherki-po-istorii-russkoj-tserkvi-tom-2/
109. Киев, 31-го октября 1906 г. *Киевлянин*. 1906. № 302. С. 2.
110. Киприанович Г. Я. Жизнь Иосифа Семашки: митрополита Литовского и Виленского и воссоединение западнорусских униатов с православной церковью в 1839 г. Вильно, 1893. 448 с.
111. Кирилук А. Практика закриття римо-католицьких монастирів у Волинській губернії 30- х рр. XIX ст. Науковий щорічник «Історія релігій в Україні». Львів, 2019. Вип. 29. С. 122–129.
112. Киричек А. Кадровая политика в учебных заведениях Министерства Народного просвещения Юго-Западного края в конце 1830-х гг. *Общество. Среда. Развитие*. 2010. №4 (17). С. 43–46.
113. Киричек А. С. Противодействие общественному движению и законы о порядке формирования уездных судов в Юго-Западном крае Российской империи (1839–1850 гг.). *Вестник Ленинградского государственного университета имени А. С. Пушкина*. 2011. № 2. С. 97–105.
114. Колодний А. М. Принцип об'єктивності в релігієзнавстві. *Наукові записки НаУКМА. Філософія і релігієзнавство*. Київ, 2000. Т. 18. С. 73–78.
115. Коптюх Ю. Передмови та проведення реформування устрою Православної церкви в Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Українське релігієзнавство*. 2003. № 26. С. 100–106.
116. Коробочный сбор. Электронная еврейская энциклопедия URL: <https://eleven.co.il/jews-of-russia/history-status-1772-1917/12196/>.
117. Коялович М. История воссоединения западно-русских униатов старых времен. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1873. 452 с.

118. Кралюк П. М. Особливості взаємовпливу національної та конфесійної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. : дис... д-ра філос. наук: 09.00.11. Київ, 1998. 373 с.
119. Краткий обзор главнейших событий в жизни Киевской епархии за минувший год. *Киевские епархиальные ведомости*. 1913. № 1. часть неофициальная. № 1. С. 5–9.
120. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Київ : Либідь, 1994. 335 с.
121. Крикун М. Г. Воєводства Правобережної України: статті і матеріали. Львів, 2012. 701 с.
122. Криськов А. Секуляризація церковного землеволодіння у губерніях Правобережної України в першій половині XIX ст. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини*. 2017. Вип. 20. С. 346-354.
123. Крічкер О. Ю. Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі XIX – XX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Історія*. Миколаїв, Вип. 159. Т. 171. С.14–17.
124. Кузнецкий Н. Мое обращение в христианство. *Полтавские епархиальные ведомости*. 1863. часть неофициальная. № 6. С. 216–227.
125. Кузнець Т. В., Кривошея І. І., Скус О. В. Християнська церква в Умані кінця XVIII – початку XX століття. Умань : ВПЦ «Візаві», 2012. 148 с.
126. Кулиев Ф.М. Правовое регулирование деятельности конфессий в Российской империи в конце XVIII – в начале XIX в. *Известия СОИГСИ*. 2015. 15 (54). С.14–24.
127. Кундельський В. Корінне населення Правобережної України у міжнаціональних відносинах наприкінці XVIII – 60-х рр. XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2018. 308 с.
128. Куцик І., Шостак В. Католицизм на історичній Волині: соціально-церковний аспект (поч. XX – 1941 р.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. № 16. С. 139–143.

129. Лебедев И. Слово в день нового года. *Православная Подолия*. 1908. № 1. С. 1–4.
130. Лебединцев П. Г. Школы грамотности в г. Киев. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 1. часть неофициальная. С. 30–32.
131. Левицкий В. По епархии (м. Купель Староконстантиновского у.). *Волынские епархиальные ведомости*. 1910. № 1. С. 10–11.
132. Липинський В. Релігія і церква і історії України. Філадельфія : Друкарня «Америки», 1925. 110 с.
133. Лист Подільського єпископа Іоаннікія (Полонського) до Київського митрополита з проханням про видачу антими́нсів для єпархії. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 127. оп. 1043. спр. 133. арк 1.
134. Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно–релігійний аспект. Київ : НБУВ, 2013. 300 с.
135. Лось В. Луцька єпархія у 1801–1825 рр. майнові конфлікти уніатського та православного духовенства. Дрогобицький краєзнавчий збірник. Дрогобич, 2003. Вип. 7. С. 259–269.
136. Лось. В. Зміни територіально-адміністративної організації греко-католицької церкви (Правобережна Україна наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.). *Український історичний збірник*. Київ, 2004. Вип. 7. С. 153–166.
137. Любащенко В. Історія протестантизму в Україні : курс лекцій. Київ, 1995. 350 с.
138. Макарова О. В. Еміграційний рух єврейського населення Подільської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2005. Т. 15. С. 397–415.
139. Максимов О. В. Судова реформа на Правобережжі 1864 р.: фахова дискримінація поляків в умовах «кадрового голоду». *Intermarum: історія, політика, культура*. 2014. № 1. С. 124–139.

140. Максимов Ю. Краткий обзор отношений Православия и иудаизма. Часть 2. Православная миссия среди иудеев. URL: https://kistine.ru/judaism/judaism_maksimov-02.htm?fbclid=IwAR0DmZgivVEvf8DXW_6LkRoZoTTvRncTex62O_6wQ8wrQHVuqzMm58xufUw
141. Марголин А. Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина. Глава 1. Синагога. Русский язык. Украинская деревня. Погромы и их отражение в еврейской психике. URL: https://mybook.ru/author/arnold-margolin/ukraina-i-politika-antanty-zapiski-evreya-i-grazhd/read/?fbclid=IwAR1pjCRu5ANEaxa1hlcT0EXOGXAmHo1CNAJFcSzKP6-RYDsbKVbWK_NCqo0
142. Матушанская Ю. Г. Проблемы модернизации религиозного образования Российской империи. *Вестник КГЭУ*. 2017. № 2 (34). С. 111–124.
143. Матушанская Ю. Г. Светское и религиозное образование евреев в Российской империи. *Вестник КГЭУ*. 2016. № 2 (30). С. 164–175.
144. Мельгунов С. П. Из истории воссоединения униатов в России. *Голос минувшего*. 1925. № 10. С. 5–37.
145. Минувший год в церковном отношении. *Киевские епархиальные ведомости*. 1907. № 1. часть неофициальная. С. 10–15.
146. Митрофан, архимандрит. Беседа. *Волынские епархиальные ведомости*. 1911. № 1. часть неофициальная. С. 11–14.
147. Надтока Г. Діяльність православної місії в Україні на зламі XIX–XX століть. *Українське релігієзнавство*. 1999. №10. С. 14–22.
148. Надтока Г. М. Міжконфесійні відносини в Україні на початку XX ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 5. С. 86–99. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_1998_5_86
149. Накануне нового – 1909 года. *Киевские епархиальные ведомости*. 1909. № 1. часть неофициальная. С. 1–6.
150. Население России по пятой ревизии: Подушная подать в XVIII в. и статистика населения в конце XVIII в. Ученые записки Императорского

Московского Университета: Отдел юридический. Москва, 1902. Вып. 21. Т. 1–2. 719 с.

151. Никольская Т. Русский протестантизм на этапе утверждения и легализации (1905–1917 гг.). *Богословские размышления*. 2004. № 4. С. 161–180.

152. Новогодние думы пастыря. *Православная Подолия*. 1910. № 1. С. 1–3.

153. Новогодние мысли и желания. *Киевские епархиальные ведомости*. 1907. № 1. часть неофициальная. С. 7.

154. Нынешний состав Подольской епархии. *Подольские епархиальные ведомости*. 1862. № 1. часть вторая неофициальная, с. 9–10.

155. О богослужебном языке . *Православная Подолия*. 1907. № 1-2. С. 6–7.

156. О гаданиях у Малоросиян 24 и 30 ноября во дни св. Великомученицы Екатерины и св. ап. Андрея Первозванного. 1846. *Киевские губернские ведомости*. № 8. С. 64–67.

157. О закрытии религиозных собраний. *Утренняя звезда*. № 1. С. 3.

158. О причетниках. *Подольские епархиальные ведомости*. 1865. № 1. часть официальная. С. 13–18.

159. Обзор главнейших событий в жизни Киевской епархии за минувший год, в связи з жизнью православной вселенской и русской Церкви. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 1. часть неофициальная. С. 27–30.

160. Обозрение епархиальной жизни в 1905 году. *Киевские епархиальные ведомости*. 1906. № 1. часть неофициальная. С. 9–16.

161. Объявления. *Православная Подолия*. 1911. № 1. С. 15–17.

162. Объявления. *Православная Подолия*. 1913. № 1. С. 13.

163. Объявления. *Православная Подолия*. 1914. № 1. С. 2–3.

164. Окружное послание Единой, Святой, Соборной и Апостольской Церкви ко всем Православным христианам (1848 г.). URL: https://lib.pravmir.ru/library/readbook/1342?fbclid=IwAR2VhMB_kfGYOTVs0P6sL7yofgMo9tvyII03pN7VNEWgqRw_JTYfjxf2TFc

165. Окс–енко. Пригода з чортом. *Рада*. 1912 № 1, С. 2–3.

166. Опря І. А. Конститутивні риси внутрішнього устрою пізньопротестантських течій у Правобережній Україні на початку ХХ ст.

Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2005. Т.15. С.88–97.

167. Опря І. А. Утиски адептів пізньопротестантських конфесій у Правобережній Україні наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. *Український історичний журнал.* 2011. № 2. С. 41–49.

168. Опря І. У пошуках власної ідентичності: пізньопротестантські конфесії Правобережної України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 27. С. 419–425.

169. Острог – путівник. URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/ostrog-putvnik/>

170. Павлюк В. В. Римо-католицька церква в суспільному житті Правобережної України кінця ХVІІІ – першої третини ХІХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство.* 2011. Вип. 4. С. 138–144.

171. Павлюк Г. В. Баптисти Волинської губернії та Російська імперія. До питання про державно–церковні відносини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство.* 2010. № 3. С. 167–178.

172. Павлюк Г. В. Особливості внутрішньоцерковного життя баптистських громад Волинської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичне релігієзнавство.* 2011. № 4. С. 145–158.

173. Павлюк Г. Місійна діяльність німецьких баптистських проповідників на Волині в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Українське релігієзнавство.* 2011. № 58. С. 35–45.

174. Панарін О. Міграція російських старообрядців (друга половина ХVІІ – початок ХХ століття). : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 2017. 235 с.

175. Панчук І. І. Інституціональні процеси в релігійно-церковному комплексі Волинського регіону в умовах суспільно-політичних трансформацій (1939 – початок ХХІ ст.). : дис. ... д-ра філос. наук: 09.00.11. Київ, 2018. 481 с.

176. Папаяні І. Релігійна ідентичність як предмет релігієзнавчої рефлексії. *Схід*. 2009. № 5 (96). С. 102–106.
177. Пастырское совещание. *Православная Подолия*. 1906. № 1. С. 32–53.
178. Патриаршее и Синодальное послание епископам, клиру и пастве Святейшего Апостольского и Патриаршего Константинопольского престола (1895 г.). URL: https://lib.pravmir.ru/library/readbook/1345?fbclid=IwAR29UjTmLaib9ma5vx_ZNy7ZN0sSqpguZPXVF6Tb388GGDK15jHN7uCJVls
179. Педагог. З'їзд діячів народньої освіти. *Рада*. 1913. № 296. 1913. С. 2–3.
180. Плевако К. Відображення у часописі «Єпархіальні відомості» протестантського руху в Україні (1907–1914 рр.). *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Історичні науки*. 2019. № 2 (48). С. 31–38.
181. По отзыву Волынского епископа о представлении к наградам трех из духовных лиц кои во время бывшего здесь мятежа оказали усердие и преданность к правительству. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 442. оп. 783. спр. 195. арк. 1-2.
182. По сообщению Киевского губернского правления с уведомлением о невыполнении через болезнь высылки совратившегося из православной веры в римокатолическую веру Липовецкого уезда села Ситковец графа Потоцкого лакея Григория Закрестина. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 127. оп. 300. спр. 71. арк. 1, 2.
183. Подольские «колядки» и «щедривки». *Православная Подолия*. 1908. № 1. С. 4–10.
184. Поліщук Ю. М. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2014. Вип. 6 (74). С. 116–134.
185. Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

186. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1862. Собр. II. Т. 35. Отд. I : 1860. 962 с.
187. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. II. Т. 2 : 1827. 1561 с.
188. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. 37 : 1862. 983 с.
189. Полное Собрание Законов Российской Империи. Санкт-Петербург : Типография II Отделения собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Собр. I. Т. 23 : С 1789 по 6 ноября 1796. 1830. 969 с.
190. Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1858. Собр. II. Т. 32. Отд. I : 1857. 1066 с.
191. Портнов А. Польша приобретенная, но не обретенная. URL: <https://magazines.gorky.media/oz/2012/5/polsha-priobretennaya-no-ne-obretennaya.html>
192. Потверждение Духовенству о точном соблюдении правил, относительно приготовления иноверцев-нехристиан к принятию христианской веры. *Подольские епархиальные ведомости*. 1865. №1. часть первая официальная. С. 25.
193. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Киев : В тип. Киево-Печер. лавры, 1864. 763 с.
194. Православный противо-католический катехизис. *Православная Подолия*. 1912. № 1. С. 10.
195. Прибытие Его Преосвященства, Преосвященнейшего Парфения, Епископа Подольского и Брацлавского, в г. Каменец-Подольск. *Подольские епархиальные ведомости*. 1905. № 1-2, часть вторая неофициальная. С. 1–8.

196. Приветствие Преосвященного Агафангела, Епископа Волынского и Житомирского, при первом священнослужении его в Волынском Кафедральном соборе. 1866, года, августа 26. *Волынские епархиальные ведомости*. 1867. №1. часть неофициальная. С. 20–24.
197. Приглашение Подольскому духовенству. *Подольские епархиальные ведомости*. 1865. № 1. часть вторая неофициальная. С. 1–3.
198. Про українську церкву (церковне життя під час Української революції 1917–1921 років). / упоряд. : О. Л. Копиленко, Є. Р. Бершеда, В. О. Зайчук, І. М. Мищак. Київ : Парламентське видавництво, 2018. 544 с.
199. Продажа церковных книг при Подольской Духовной консистории. *Подольские епархиальные ведомости*. 1862. №1. часть неофициальная. С. 7–9.
200. Проповедь в православном богослужении. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 1. часть неофициальная С. 30–33.
201. Проект реформы духовной школы. *Волынские епархиальные ведомости*. 1906. № 1. часть неофициальная. С.1–10.
202. Путова Г. Документи про політику царської влади щодо римо-католиків на Правобережній Україні в період між польськими повстаннями 1830–1831 та 1863–1864 рр. *Болховітіновський щорічник*. Київ, 2010. Вип. 2. С. 120–131.
203. Пушкар Н. Тадеуш Чацький з русофільських позицій І. Г. Кулжинського в його спогадах про Волинь. URL: <http://volodymyrmuseum.com/naukovi-statti/206-tadeush-chatskyy-z-rusofilskykh-pozytsiy-i-h-kulzhynskoho-v-yoho-spohadakh-pro-volyn>.
204. Реєстраційні листи мігрантів містечка Ходорків. 1913 рік. *ДАКО* (Держ. архів Київ. області). Ф. 444. Оп. 1. Спр.104. арк. 3,18.
205. Решетников Ю. Е. Церковно-государственные отношения между российским правительством и евангельско-баптистским братством на Украине во второй половине XIX – начале XX вв. Одесса, 1998. 122 с.
206. Роджерс Брубейкер : Мова, релігія та політика відмінностей. URL: <https://svoje.wordpress.com/2016/10/26/%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D1%80%D1%81->

%D0%B1%D1%80%D1%83%D0%B1%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D0%B5%D1%80/

207. Розвиток екуменізму в Римо-Католицькій Церкві. URL: <https://www.kyrios.org.ua/theology/ecumenism/1759-rozvitok-ekumenizmu-v-rimo-katolitskij-tserkvi.html?fbclid=IwAR0mWL-vW-63u6-tToхTEJOvg4-LHDWRt18NCx5edPlnPwqaHr8hNoAvjka>
208. С. Дашинка, Житомирського уезда. *Волынские епархиальные ведомости*. 1913. № 1-2. С. 20–21.
209. Савинский С. Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белорусии (1867–1917). Санкт-Петербург, 1999. 424 с.
210. Саган О. Н. Вселенське православ`я: суть історія, сучасний стан. Київ : Світ знань, 2004. 910 с.
211. Святненко А. В. Територіально-адміністративний устрій християнських церков на Правобережній Укрїїні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Наукові записки. Збірник наукових праць. Серія: педагогічні та історичні науки. 2009, вип. LXXXII (82). 2009. С. 264–275.
212. Святненко А. Правове становище православної церкви на Правобережній Україні (I половина XIX ст.). *Культура народів Причорноморья*. 2009. № 162. С. 134–137.
213. Святненко Г. Політика Російської імперії щодо православного духовенства на Правобережжі у першій половині XIX ст.: аналіз нормативно-правових актів. *Болховітіновський щорічник*. Київ, 2010. Вип. 2. С. 65–70.
214. Семашко И. Записки Иосифа митрополита Литовского, изданные Императорской Академией наук по завещанию автора. Санкт- Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1883. 786 с.
215. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 224 с.
216. Смолій В. А. Возз`єднання Правобережної України з Росією. Київ : Наукова думка, 1978. 192 с.
217. Спогади Ісроеля Гармі. Із Книги Пам'яті Любомля. URL: <http://shtetlroutes.eu/uk/spogadi-sroelya-arm-z-knigi-pam-yat->

lyubomlya/?fbclid=IwAR1dO01SlkC-

vSZME7OLLdzm3MnQLkoZBdaDTuVhFH75ov2KBd8cQX03fA0

218. Справа за скаргою протоієрея м-ка Богуслав Якова Завадського на будівництво міщанином іудеєм Кацом будинку на церковній землі. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 127. оп. 40. спр. 164 арк 1.

219. Справа про перехід у православ'я Петра Феодоровича, сина священника з с. Велика Глумча Овруцького пов. Волинської. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф 2227. оп 1. спр 257. арк.1.

220. Справа про поховання на цвинтарі Православної церкви с. Колодяжне Новоград-Волинського духовного правління ченця Колодеженського василіанського монастиря Йосипа Рубановського. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 2227. оп. 1, спр. 329. арк.11.

221. Справа про цензурний перегляд книги єврейською мовою, затриманої прикордонною сторожею в м. Сатанові Волинської губернії внаслідок переміщення їх через кордон контрабандним шляхом. 5 березня –28 травня 1854 р. *ЦДІАК* (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 293. Оп. 1. Спр. 234. арк. 2.

222. Стоколос Н. Г., Шеретюк Р. М. Драма Церкви. (До історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань). Рівне : ППДМ, 2012. 348 с.

223. Страдальцы за веру православную. *Киевские епархиальные ведомости*. 1912. № 1. часть неофициальная. С. 8–11.

224. Стрельбицкий И. К вопросу о штундизме. *Волинские епархиальные ведомости*. 1890. № 30. часть неофициальная. С. 1015–1016.

225. Стрельбицкий И. Х. Униатские церковные соборы с конца XVI века до воссоединения униатовъ съ православной церковью. Вильно, 1888. 192 с.

226. Сумишин Я. «Совратившиеся», або повернення до батьківської віри та кримінал. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/05/24/159558/>

227. Сьогобочній Г. Чорносотенна брехня. *Рада*. 1906. № 1. С. 1.

228. Тальберг Н. Д. История Русской Церкви. URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Talberg/istorija-russkoj-tserkvi/

229. Тальберг Н. Д. Муж верности и разума : К 50-летию кончины К. П. Победоносцева. Jordanville : Holy Trinity monastery, 1958. 88 с.
230. Таранец С. Правовое положение старообрядцев города Киева и Киевской губернии в конце XVIII – начале XX вв. URL: https://risu.ua/ru/pravovoe-polozhenie-starobryadcev-goroda-kieva-i-kievskoy-gubernii-v-konce-xviii-nachale-xx-vv_n35217
231. Таранець С. В. Куренівське тримонастир`я як один з провідних центрів старообрядців у Росії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Віння, 2012. Вип. 20. С. 259–266.
232. Тарас Я. М. Українська сакральна дерев`яна архітектура : словник-довідник. Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 2006. 584 с.
233. Татари Волині: історія, культура, контакти. Якубович М., Кралюк П., Щепанський В. Вінниця: Твори, 2018. 206 с.
234. Тацієнко В. Плата за треби як джерело прибутку православного парафіяльного духовенства Київської єпархії у XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2017. Вип. 2(3). С. 104–108.
235. Терюкова Е. А. Понятие сектантства в российском вероисповедном законодательстве начала XX в. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. 2013. №4. С. 102–106.
236. Терюкова Е.А. Проблема свободы совести в контексте российского законодательства по вероисповедным вопросам (начало XX в.). *Вестник Санкт-Петербургского университета, Серия бю Санкт-Петербург*, 2009. Вып. 1. С. 26–34.
237. Тихонов А. К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII — начале XX в. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. 353 с.
238. Ткачук А. Наступ російського царату на римо-католицьке шкільництво на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. *Наукові записки*

національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». Острог, 2013. Вип. 8. С. 168–182.

239. Ткачук А. Суспільно-політичні умови освітньої діяльності РКЦ в період інтеграції Правобережжя до Російської імперії. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2016. Вип. 25. С. 42–47.

240. Толстой Д. А. Римский католицизм в России. Санкт-Петербург : Типография Демакова, 1876. 483 с.

241. Трегубов А. Вероисповедные законы в 3-й Государственной Думе. *Киевские епархиальные ведомости*. 1911. № 1-2. часть неофициальная. С. 13–16.

242. Трельч Э. Церковь и секта. *Религия и общество. Хрестоматия по социологии религии*. / Сост Гараджа В. И., Руткевич Е. Д. Москва : Аспект Пресс, 1996. 775 с.

243. Троицкий И. Обличение заблуждений штундизма. Киев : Типография С. В. Кульженко, 1891. 231 с.

244. Троицкий П. Каменецкий Кафедральный Свято-Иоанно-Предтечевский Собор. *Подольские епархиальные ведомости*. 1862. № 2. часть вторая неофициальная. С. 28–33.

245. Троицкий П. Православное братство при Каменецком кафедральном Свято-Иоанно-Предтеченском соборе. *Подольские епархиальные ведомости*. 1865. № 1. часть вторая неофициальная. С. 11–28.

246. Трудникам на ниве Христовой, стражам дома и дела Божия в наступающее новолетие о Господе радоваться! Левитский К. *Волынские епархиальные ведомости*. 1910. № 1. С. 6.

247. Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Каменец-Подольск, Вып. 2. 1878–1879. 320 с.

248. Тхоржевська Т. В. Конфесійна політика російського царату щодо католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Інтелігенція і влада*. 2006. № 6. 59–64.

249. У кігтях двоголових орлів. Галушка А., Гирич І., Глизь І., Масненко В., Монолатій І., Присяжнюк Ю., Шамара С., Шандра В. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 352 с.
250. Указ Святейшого Синода «О мерах для противодействия сектантскому натиску на православную церковь и православное население». *Утренняя звезда*. № 1. С. 1.
251. Указ сената от 30 января 1851 г. О порядке избрания в Западних губерниях приходских магометанских духовных лиц. *ЦДІАК*. (Центр. держ. істор. архів у м. Києві). Ф. 442. ап. 770. № 90. арк. 42 зв.
252. Уніати і винайдення «православ`я»: семінар про сучасну історіографію християнських конфесій. URL: <https://ucu.edu.ua/news/uniaty-vynajdennya-pravoslavuya-seminar-pro-suchasnu-istoriografiyu-hrystyyanskyh-konfesij/>
253. Федевич К., Федевич К. За Віру, Царя і Кобзаря. Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 роки). Київ : Критика, 2017. 308 с.
254. Фещенко І. Сектантские ухищрения. *Волынские епархиальные ведомости*. 1914. № 1. часть неофициальная. С. 7.
255. Филипович Л. «Православний атеїст» як специфічна форма релігійної ідентичності в сучасній Україні. *Історія релігій в Україні Науковий щорічник*. Львів, 2018. Вип. 28. Частина II, С. 531–544.
256. Фицик І. Д. Правобережна шляхта в релігійно-конфесійному просторі регіону (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»*. Серія : Історія. 2015. Т. 264, Вип. 251. С. 18–24.
257. Філінюк А.Г. Суспільно–політичне становище селян Правобережної України на межі XVIII–XIX століть. *Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр.* Київ, 2001. Вип. 10. С. 51–55.
258. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Санкт-Петербург : в Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. 549 с.

259. Хитровська Ю. В. Відчуження українського правобережного селянства від Православної церкви у першій половині XIX ст. *Сторінки історії*. Київ, 2013. Вип. 35. С. 22–28.
260. Хитровська Ю. В. З історії приєднання греко–католиків Правобережної України до Православної Церкви наприкінці XVIII ст. *Сторінки історії*. Київ, 2010. Вип. 31. С. 60–66.
261. Хитровська Ю. В. Організаційно-правове становище римо-католицької церкви на Правобережній Україні наприкінці XVIII – на початку XX ст. *Сторінки історії*. Київ, 2010. Вип. 30. С. 26–42.
262. Хитровська Ю. В. Основні підсумки та значення IV Всеросійського місіонерського з'їзду 1908 р. (м. Київ) у контексті конфесійної політики самодержавства. *Сторінки історії*. Київ, 2015. Вип. 40. С. 66–73.
263. Хитровська Ю. В. Православно-католицькі взаємини у «Південно-Західному краї» наприкінці XVIII – XIX ст. *Наукові записки Національного університету Острозька академія. Серія «Історичне релігієзнавство»*. 2013. № 8. С. 202–210.
264. Хитровська Ю. В. Участь римо-католицького та православного духовенства Правобережної України в польському національно-визвольному повстанні 1863–1864 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. Острог, 2010. Вип. 3. С. 279–288.
265. Хитровська Ю. В. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті Правобережної України наприкінці XVIII – на початку XX ст. Київ : Вид-во Європейського університету, 2011. 471 с.
266. Хитровська Ю. Приєднання уніатів до Православної церкви (1839 р.): витоки, хід, наслідки. *Українське релігієзнавство*. 1999. № 9. С. 14–22.
267. Хіхляч Б. «З історії греко-католицької церкви на Поділлі (XVII–XIX ст.)» URL:
https://dekanat.at.ua/publ/b_khikhlach_quot_z_istoriji_greko_katolickoji_cerkvi_na_podilli_xvii_xix_st_quot/1-1-0-1

268. Хіхляч Б. М. Вплив унії на церковне життя Поділля у XVIII ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2009. Вип. 15. С. 195–199.
269. Хіхляч Б. М. Уніатська церква на Поділлі (1700 – 1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. Вінниця, 2015. 404 с.
270. Черепанов, А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Грогорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2016. 263 с.
271. Чи був Тарас Шевченко греко-католиком? URL: http://pravoslavnews.com.ua/articles/chy_buv_Shevchenko_uniatom/
272. Чистович І. Пятидесятилетие (1839–1889) воссоединения с православною церковью западно-русских униатов. Обзор событий воссоединения в царствование императора Николая I. Санкт-Петербург : Синодальная типография, 1889. 64 с.
273. Чорноморець Ю. П. Перспективи релігієзнавства у XXI ст. *Філософ. думка*. 2013. № 3. С. 39–54.
274. Чудотворна ікона Божої Матері «Барська». URL: https://blagobar.church.ua/svyatini/?fbclid=IwAR2AV1xLcYre5BU7-WPVTtcSeSxK--kJCM2FHNjtFPa-IrgUx6VI69e_fik
275. Шабаровський В. Караїми на Волині : Штрихи до портрета загадкового народу. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2013. 252 с.
276. Шамрай С. Вінницьке селянство 1840-х р. *Історико-географічний збірник. Т. I* / за ред. О. Грушевського. Київ : З друкарні Української Академії Наук, 1927. С. 149–161.
277. Шандра В. С. Генерал–губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ : Інститут історії України, 2005. 427 с.
278. Шеретюк Р. М. «Змагання за душі» як один із засобів зміцнення позицій російської Православної церкви на Правобережній Україні (середина – друга половина XIX ст.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичне релігієзнавство*. Острого, 2014. Вип. 11. С. 169–180.

279. Шеретюк Р. М. Греко–Уніатська Церква в контексті етноконфесійної політики Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – XIX ст.). Рівне : Волинські обереги, 2012. 431 с.
280. Шеретюк Р.М. Заходи урядових і церковних структур щодо нейтралізації реакції населення Правобережжя на його «возз`єднання» з російською православною церквою 1839 р. *Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2014. Вип. 9. С. 185–198.
281. Шиманский И. Из дневника сельского пастыря. *Киевские епархиальные ведомости*. 1914. № 2. часть неофициальная. С. 33–37.
282. Шингарева Н. В. Роль Департамента духовных дел иностранных исповеданий в процессе реализации государственной политики в вероисповедной сфере. *Вестник Московского университета МВД России*. 2015. № 10. С. 54–56.
283. Школы при сельских церквях Киевской епархии. *Киевские епархиальные ведомости*. 1861. № 4. часть вторая неофициальная. С. 108–121.
284. Шпиталенко Г. Релігійне життя волинських чехів у другій половині XIX – на початку XX ст. *Чехи на Волині: історія і сучасність* : збірник наукових праць / за ред. Березюк О. С., Власенко О. М. Житомир : Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2014. С. 39–65.
285. Шугальова І. М. Правовий статус та матеріальне становище духовенства Правобережної та Західної України наприкінці XIX – в першій чверті XX століття (за матеріалами польських архівів). *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.* Миколаїв, 2011. Вип. 6. С. 68–71.
286. Щербак Н. О. Єврейське питання у внутрішній політиці царизму наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. *Український історичний журнал*. 2004. № 6. С. 16–26.
287. Ясевич-Бородаевская В. Борьба за веру: Историко-бытовые очерки и обзор законодательства по старообрядчеству и сектантству в его последовательном развитии с приложением статей закона и высочайших указов. Санкт-Петербург, 1912. 656 с.

288. Beauvois D. Religie a narody w walce rosyjsko-polskiej na Ukrainie prawobrzeżnej w latach 1863-1914. *Przegląd Historyczny*, 1997. № 88. S. 73–94.
289. Berger P. Święty baldachim. Elementy socjologicznej teorii religii. Kraków : Zakład wydawniczy «Nomos», 2005. 236 s.
290. Bobrowski T. Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego: w 2 t. Lwów: Nakładem Funduszu testamentowego, 1900. t. 1. 417 s.
291. Boiko Yu. Right-Bank Ukraine in the Middle of the 19-th century. History in Statistics. Vinnytsia : VNAU, 2020. 229 p.
292. Budzyński M. Wspomnienia z mojego życia. Poznań: Nakładem księgarni J. K. Żupańskiego, 1880. 453 s.
293. Dubiecki M. Na kresach i za kresami. Kijów: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1914. 253 s.
294. Dubiecki M. Z przeszłości (1861–1862). Kijów: Nakładem księgarni Leona Idzikowskiego, 1910. 236 s.
295. Gil A., Skoczylas S. Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458–1795. Lublin – Lwów : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2014. 684 s.
296. Giżycki F. K. Rys Ukrainy zachodniej. Krzemieniec, 1810 . 54 s.
297. Henderson E. Biblical researches and travel in Russia. London : published by James Nisbet, 1826. 538 p.
298. Jakimowicz M. Mazurzy na Podolu Wschodnim: pamięć, tożsamość i dziedzictwo. *Sprawy narodowościowe Seria nowa / Nationalities affairs New series*, 2017 № 49. S. 1–18.
299. Jełowicki A. Moje wspomnienia. Księga pierwsza : Paryż : Wydanie Aleksandra Jelowickiego i spolki, 1839. 301 s.
300. Joas H. Faith As an Option: Possible Futures for Christianity. Stanford : Stanford University Press, 2014. 204 p.
301. Kimitaka Matsuzato. Polish Factors in Right-Bank Ukraine from the Nineteenth to the Early Twentieth Century. URL: <https://src-h.slav.hokudai.ac.jp/publicn/slavic-studies/45/matsuzato/matsuzato-e.html>

302. Kołbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach Dawnej Rzeczypospolitej. 1772–1914. Lublin : RW KUL, 1992. 635 s.
303. Kowalski F. Wspomnienia: Pamiętnik Franciszka Kowalskiego: w 3 t. Kijów: Nakł. L. Idzikowskiego, 1859. t. 1. 243 s.
304. Kraszewski I. Wspomnienia z Wołynia, Polesia i Litwy. w 2 t. Wilno: Nakł. i Druk. J. Glücksberga, 1840. t. 1. 203 s.
305. Krynicka T. Ksiądz Andrzej Fedukowicz (1875–1925) – proboszcz parafii katedralnej w Żytomierzu na Ukrainie. *Studia Polonijne*, 2008. T. 29. S. 211–235.
306. Likowski E. Dzieje kościoła unnickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczyny jego upadku. Cz. 1. Warszawa, 1906. 277 s.
307. Lipkowski L. Moje wspomnienia 1849–1912. Kraków: nakładem autora, 1913. 324 s.
308. Mazan-Jakubowska M. Kobiety i katolicka kultura religijna w środowisku polskich ziemian i drobnej szlachty na Ziemiach Zabrzanych w XIX wieku. *Studia Białorutenistyczne*, 2014 № 8. S. 47–57.
309. Moon D. The inventory reform and Peasant Unrest in Right-Bank Ukraine 1847–1848. *The Slavonic and East European Review*, 2001. Vol. 79. № 4. P. 653–697.
310. Niebuhr. H. Richard. *The Social Sources of Denominationalism*. New York : Holt, 1929. 304 p.
311. Niedziałkowski K. Nie tędy droga, Szanowne Panie! (studium o emancypacji kobiet). Warszawa : Nakładem Księgarni Teodora Paprockiego i Spółki, 1897. 236 s.
312. *Orthodoxa Confessio? Konfessionsbildung, Konfessionalisierung und ihre Folgen in der östlichen Christenheit Europas* / hrsg. von Mihai-D. Grigore, Florian Kühner-Wielach. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2018. 359 s.
313. Positive discrimination. URL: <https://humanrights.gov.au/quick-guide/12078>
314. Radwan M. Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim (1795–1839). Roma ; Lublin : Polski Inst. Kultury Chrześcijańskiej, 2001. 483 s.
315. Rodkiewicz W. Russian Nationality Policy in the Western Provinces of the Empire. (1863–1905). Lublin : Scientific society of Lublin, 1998. 295 s.

316. Sand S. *The Invention of the Jewish People*. London : Verso Books, New York. 2009. 332 p.
317. Schulze W. Gerhard Oestreichs Begriff «Sozialdisziplinierung in der frühen Neuzeit». *Zeitschrift für Historische Forschung*, 1987. № 3. S. 265–302.
318. Siedlecki E. «Futorek» na Ukrainie pod Złotopolem: (dzieje placówki niepodległościowej). Warszawa : Wydawnictwo Instytutu badania najnowszej historii Polski, 1937. 32 s.
319. Skinner B. New Perspectives on Orthodox clerical education in Right-Bank Ukraine 1825–1855. «*Ad fontes – До джерел*» : матеріали міжн. наук. конф., м. Київ, 12–14 жовт. 2015 р., Р. 254–266.
320. Skinner B. Валентина Лось. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. : організаційна структура та культурно-релігійний аспект (Київ : Друкарня Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, 2013. 300 с.) : рецензія. *Київська Академія*. Київ, 2014–2015. Вип. 12. С. 195–203.
321. Skinner B. *The Western Front of the Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in Eighteenth-Century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia*. DeKalb : Northern Illinois University Press, 2009. 295 p.
322. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* / Red. : Chlebowski Bronisław, Sulimierski Filip, Walewski Władysław. Warszawa, 1884. T. 5 : Kutowa Wola – Malczyce. 960 s.
323. Syroczyński L. *Z przed 50 lat: wspomnienia b. studenta kijowskiego Uniwersytetu Leona Syroczyńskiego, profesora szkoły politechnicznej we Lwowie*. Lwów : Czcionkami Drukarni Polskiej, 1914. 125 s.
324. Szantyr S. *Wiadomości do dziejów kościoła i religii katolickiej w krajach panowaniu rosyjskiemu podległych*. Poznań : Druk i wydanie Walentego Stefańskiego, 1843. s. 405.
325. Szczepaniak J. *Katolicy na Podolu od końca XVIII do połowy XIX stulecia (przegląd dotychczasowych badań i nowe dane statystyczne)*. *Textus et Studia*. nr 4(8). 2016. S. 63–106.

326. Trąbski M. Zagrożenie buntem chłopskim w południowo-wschodnich województwach Rzeczypospolitej Obojga Narodów w latach 1788–1789. *Orientalia Christiana Cracoviensia*. № 7. 2015. S. 91–116. DOI: <http://dx.doi.org/10.15633/ochc.1861>
327. Zasztowt L. Polskie szkółki ludowe na Ukrainie w latach 1905–1914. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*. 1990. № 33. S. 87–105.

ДОДАТКИ

Додаток А

Высочайший указ «Об укреплении начал веротерпимости» 17 Апреля 1905 г. (Найвищий указ «Про зміцнення початків віротерпимості» 17 квітня 1905 р.).

Государю Императору угодно было издать 17 апреля 1905 года следующий указ: «Въ постоянном, по заветамъ предковъ, общении со святою православною церковью неизменно почерпая для себя отраду и обновление силъ душевныхъ, Мы всегда имели сердечное стремление обезпечить и каждому из нашихъ подданныхъ свободу верования и молитв по велениям его совести. Озабочиваясь выполнениемъ таковыхъ намерений, Мы въ число намеченныхъ въ указе 12-го минувшаго декабря преобразованийъ включили принятие действительныхъ меръ къ устранению стеснений въ области религии. Ныне, разсмотревъ составленныя, во исполнение сего, въ комитете министровъ положения и находя ихъ отвечающими Нашему заветному желанию укрепить начертанныя въ основныхъ законахъ империи Российской начала веротерпимости, Мы признали за благо таковыя утвердить. Призывая благословение Всевышняго на это дело мира и любви и уповая, что оно послужитъ къ ващшему возвеличению православной веры, порождаемой благодатию Господнею, поучениемъ, кротостью и добрымъ примерами, Мы, въ соответствие съ этимъ решениемъ Нашимъ, повелеваемъ: 1) Признать, что отпадение отъ православной веры въ другое Христианское исповедание или Вероучение не подлежитъ преследованию и не должно влечь за собой какихъ-либо невыгодныхъ въ отношеши личныхъ или гражданскихъ правъ последствий, при чемъ, отпавшее по достижени совершеннолетия отъ православия, лицо признается принадлежащимъ къ тому вероисповеданию или вероучению, которое оно для себя избрало. 2) Признать, что, при переходе одного изъ исповедующихъ ту же самую христианскую веру супруговъ въ другое вероисповедание, все недостижшия совершеннолетия дети остаются въ прежней вере, исповедуемой другимъ супругомъ, а при таковомъ же переходе обоихъ супруговъ дети ихъ до 14 летъ следуютъ вере родителей, достигшия же сего возраста остаются въ прежней своей религии. 3) Установить, въ дололнение къ симъ правиламъ (пп. 1 и 2), что лица, числящиеся православными, но въ действительности исповедывающия ту нехристианскую веру, къ которой до присоединения къ православию принадлежали сами они или ихъ предки, подлежатъ, по желанию ихъ, исключению изъ числа православныхъ. 4) Разрешить христианамъ всехъ исповеданий принимаемыхъ ими на воспитание не крещеныхъ подкидышей и детей неизвестныхъ родителей крестить по обрядамъ своей веры. 5) Установить въ законъ различие между вероучениями, объемлемыми ныне наименованиемъ «расколь», разделивъ ихъ

на три группы: а) старообрядческие согласия, б) сектантство и в) последователи изуверных учений, самая принадлежность к которым наказуема в уголовном порядке. 6) Признать, что постановления закона, дарующие право совершения общественных богослужений и определяющие положение раскола в гражданском отношении, объемлют последователей как старообрядческих согласий, так и сектантских толков, учинение же из религиозных побуждений нарушения законов подвергает виновных в том установленном законом ответственности. 7) Присвоить наименование старообрядцев, в замену ныне употребляемого названия раскольников, всем последователям толков и согласий, которые приемлют основные догматы церкви православной, но не признают некоторых принятых ею обрядов и отправляют свое богослужение по старопечатным книгам. 8) Признать, что сооружение молитвенных старообрядческих и сектантских домов, точно также, как разрешение ремонта их и закрытие, должны происходить применительно к основаниям, которые существуют или будут постановлены для храмов инославных исповеданий. 9) Присвоить духовным лицам, избираемым общинами старообрядцев и сектантов для отправления духовных треб, наименование «настоятелей и наставников», при чем лица эти, по утверждении их в должностях надлежаще правительственно властью, подлежат исключению из мещан или сельских обывателей, если они к этим состояниям принадлежали, и освобождению от призыва на действительную военную службу, и именованию, с разрешения той же гражданской власти, принятым при постриге, именем, а равно допустить обозначение выдаваемых, им паспортов, в графе, указывающей род занятий принадлежащего им среди этого духовенства положения, без употребления однако православных иерархических наименований. 10) Разрешить тем же духовным лицам свободное отправление духовных треб как в частных и молитвенных домах, так и в иных потребных случаях, с воспрещением лишь надевать священнослужительское облачение, когда сие будет возбранено законом. Настоятелям и наставникам (п. 9), при свидетельстве духовных завещаний, присвоить те же права, какими в сем случае пользуются все вообще духовные лица. 11) Уравнять в правах старообрядцев и сектантов с лицами инославных исповеданий в отношении заключения ими с православными смешанных браков. 12) Распечатать все молитвенные дома, закрытые как в административном порядке, не исключая случаев, восходивших чрез комитет министров до Высочайшего усмотрения, так и по определениям судебных мест, кроме тех молель, закрытие коих вызвано собственно исполнением требований устава строительного. 13) Установить, в виде общего правила, что для разрешения постройки, возобновления и ремонта церквей и молитвенных домов всех христианских исповеданий необходимо: а) согласие духовного начальства подлежащего инославного исповедания, б) наличность необходимых денежных средств и в) соблюдение технических требований устава строительного. Изъятия из сего общего правила, если таковыя будут признаны для отдельных местностей необходимыми, могут быть установлены только в законодательном

порядке. 14) Признать, что во всякаго рода учебныхъ заведенияхъ, въ случае преподавания въ нихъ Закона Божия инославныхъ христіанскихъ исповеданий, таковое ведется на природномъ языке учащихся, при чемъ преподавание это должно быть поручаемо духовнымъ лицамъ подлежащаго исповедания и, только при отсутствіи ихъ, светскимъ учителямъ то же исповедания. 15) Признать подлежащими пересмотру законоположения, касающіяся важнейшихъ сторонъ религіознаго быта лицъ магометанскаго исповедания. 16) Подвергнуть обсужденію действующія узаконенія о ламаитахъ, возбранивъ впредь именованіе ихъ въ официальныхъ, актахъ идолопоклонниками и язычниками, и 17) Независимо отъ этого привести въ дѣйствіе и остальные утвержденныя Нами сего числа положенія комитета министровъ о порядке выполнения пункта шестого указа отъ 12 декабря минувшаго года. Къ исполненію сего правительствующій сенатъ не оставитъ учинить надлежащее распоряженіе.

На подлинномъ Собственною Его Императорскаго Величества рукою подписано. «НИКОЛАЙ»

Въ Царскомъ селе, 17 апреля 1905 года